

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Πτυχιακή εργασία:

*Όψεις της διάχυσης των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού:
Οι πρώτες έντυπες νεοελληνικές μεταφράσεις
των μεγάλων συγγραφέων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού κατά
την περίοδο 1750 – 1845.*

Φοιτήτρια: Μαρία Αδάμου

Επόπτρια: κ. Νάσια Γιακωβάκη

Επικουρική Επόπτρια: κ. Ιωάννα Λαλιώτου

Βόλος 2006

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 5834/1
Ημερ. Εισ.: 12-09-2007
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2006
ΑΔΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

Πρόλογος.....	4 - 7
Κεφάλαιο Α΄: Τι είναι Διαφωτισμός;	8 - 28
I. Η ιστοριογραφία για το Διαφωτισμό στον 20 ^ο αιώνα.....	8 - 17
II. Το μικρό σμήνος των philosophes.....	18 - 25
III. Ο κόσμος του εντύπου και οι μεγάλοι συγγραφείς του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.....	26 - 28
Κεφάλαιο Β΄: Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το νεωτερικό βιβλίο	29 - 37
Η συνάντηση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού με τον Νεοελληνικό.....	29 - 37
Κεφάλαιο Γ΄:	38 - 42
I. Η συγκρότηση του καταλόγου.....	38 - 40
II. Χρονολογικός Κατάλογος των μεταφράσεων.....	41- 42
Κεφάλαιο Δ΄:	43 - 87
I. Η συγκεντρωτική εικόνα του καταλόγου.....	43 - 47
II. Αναλυτική εικόνα του καταλόγου: Η μεταφραστική τύχη των «μεγάλων συγγραφέων» στα ελληνικά.....	48 - 87
α) Ο Βολταίρος στα ελληνικά.....	48 - 59
β) Ο Μοντεσκιέ στα ελληνικά.....	59 - 65
γ) Ο Ρουσσώ στα ελληνικά.....	65 - 69
δ) Ο Βήλαντ στα ελληνικά.....	69 - 72
ε) Ο Λοκ στα ελληνικά.....	72 - 75
ζ) Ο Μπουφόν στα ελληνικά.....	75 - 77
η) Ο Μπεκαρία στα ελληνικά.....	77 - 80

θ) Ο Μαρπλύ στα ελληνικά.....	80 - 82
ι) Ο Κοντιγκιάκ στα ελληνικά.....	82 - 84
κ) Ο Ρόμπερτσον στα ελληνικά.....	84 - 85
λ) Ίχνη της Εγκυκλοπαίδειας στα ελληνικά.....	85 - 87

Συμπεράσματα: Όψεις της διάχυσης των ιδεών του Ευρωπαϊκού

Διαφωτισμού.....	88 - 95
-------------------------	----------------

Παράρτημα.....	96 - 106
-----------------------	-----------------

Βιβλιογραφία.....	107 - 113
--------------------------	------------------

Πρόλογος:

Θα ήταν πιστεύω χρήσιμο ο αναγνώστης αυτής της εργασίας να αρχίσει λίγο αντίστροφα την ανάγνωση της, ρίχνοντας μια ματιά στο Παράρτημα που βρίσκεται στο τέλος της. Πρόκειται για έναν κατάλογο των πρώτων έντυπων μεταφράσεων των «μεγάλων συγγραφέων» του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Κάποια χρονική στιγμή μετά την πρώτη έκδοση στη γενέτειρα τους, ορισμένα από τα έργα των Ευρωπαίων στοχαστών ξεκινούν το ταξίδι τους για τις υπό Οθωμανική κατοχή περιοχές, και στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει, δεν ταξιδεύουν μόνο στη γλώσσα παραγωγής τους, αλλά και μεταφρασμένα, ντυμένα στη γλώσσα του προορισμού τους. Έρχονται να βρουν τη θέση τους στο ράφι κάποιας βιβλιοθήκης, τόσο ιδιωτικής όσο και σχολικής και να διαβαστούν από ένα άλλο αναγνωστικό κοινό στη γλώσσα του. Άλλα αντίτυπα πάλι τριγυρνούν σε ξένες πόλεις στα χέρια των Ελλήνων που ζουν εκεί και διαβάζονται απ' αυτούς.

Η εργασία, λοιπόν, αυτή επιχειρεί μέσα από την οδό των μεταφράσεων, και χρησιμοποιώντας ενδεικτικά το παράδειγμα των νεοελληνικών μεταφράσεων, εφόσον σ' αυτές είναι δυνατή η πρόσβαση, να προσεγγίσει ένα ακόμη μεγάλο ζήτημα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, τη διάχυση της σκέψης του και το ταξίδι των προωθημένων και επαναστατικών ιδεών του δια μέσου των μεταφρασμένων έργων των «μεγάλων συγγραφέων» στην περιφέρεια της Ευρώπης. Σε ποιο βαθμό και πώς περνούν τα ευρωπαϊκά έργα από τα χέρια των Ευρωπαίων αναγνωστών στο αναγνωστικό κοινό των απομακρυσμένων από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό περιοχών;

Θα ήταν σκόπιμο να προβούμε σε δύο σημαντικές διευκρινίσεις. Είναι σημαντικό να γίνει σαφές ότι δεν επιχειρούμε να εξετάσουμε το σύνολο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως παρουσιάζεται από τους μελετητές, αλλά απομονώνουμε ένα τμήμα του, μια περιορισμένη, αλλά προωθημένη πλευρά του. Ο κατάλογος μπορεί να έχει τη χρησιμότητα του και για μελετητές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και οι μεταφράσεις μπορούν να αποτελέσουν τρόπο διερεύνησης του. Ωστόσο, η εργασία μας δεν είναι μια μελέτη για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Επιπλέον, δεν εξετάζουμε τη λειτουργία των μεταφράσεων στο νεοελληνικό περιβάλλον, παρά τη συνάφεια του καταλόγου μας με τα ζητήματα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αλλά τη σημασία τους για τη διάδοση των νέων ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, τον τρόπο διάχυσης τους έξω από το ηγεμονικό κέντρο της Ευρώπης. Μια τέτοια προσέγγιση θα απαιτούσε εκτενή ενασχόληση με τους μεταφραστές, στοιχείο το οποίο σκόπιμα παραβλέψαμε.

Γιατί, όμως, ένας κατάλογος με τις πρώτες έντυπες νεοελληνικές μεταφράσεις των έργων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού να συνιστά την έναρξη, αλλά και τον προορισμό αυτής της εργασίας; Παραθέτω το ίδιο το θέμα της εργασίας ως ερώτημα, για να περιγράψω την ανάδυση του, καθώς δεν υπήρξε δική μου επινόηση ούτε και δική μου προβληματική. Πρόκειται για ένα θέμα που μου υπέδειξε ανάμεσα σε άλλα, η επόπτρια αυτής της εργασίας, διδάσκουσα Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας, Νάσια Γιακωβάκη. Το ενδιαφέρον μου για τα ζητήματα Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, κυρίως γαλλικού, ήταν έκδηλο. Η αδυναμία μου να προσεγγίσω τη γαλλική βιβλιογραφία για τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό στάθηκε αφορμή για την αναζήτηση ενός θέματος που αφορά τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και θα εξετάζεται από ευρωπαϊκή σκοπιά, χωρίς όμως να έχει λάβει χώρα στην καρδιά της Ευρώπης του 18^{ου} αιώνα. Ωστόσο συχνά εγκλωβιζόμουν στις πηγές μου και δυσκολευόμουν να κατανοήσω ότι δεν ήταν απλώς πηγές για το Νεοελληνικό Διαφωτισμό, αλλά ευρύτερα για τον Ευρωπαϊκό.

Η αναζήτηση των νεοελληνικών μεταφράσεων των μεγάλων συγγραφέων που έχουν εκδοθεί στα ελληνικά, προτού οριστεί ως θέμα αυτής της πτυχιακής εργασίας, υπήρξε ομαδική βιβλιογραφική άσκηση στο πλαίσιο του μαθήματος «Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός: Βρετανικές, Γαλλικές και Γερμανικές συμβολές» που προσέφερε η διδάσκουσα Νάσια Γιακωβάκη στο εαρινό εξάμηνο του έτους 2003 – 2004. Η άσκηση αυτή αποδείχτηκε ιδιαίτερα χρήσιμη και μας εξοικείωσε, κυρίως, με την ηλεκτρονική αναζήτηση σε καταλόγους βιβλιοθηκών τόσο του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού. Η ατομική μου άσκηση στο συγκεκριμένο μάθημα ήταν η ηλεκτρονική αναζήτηση των μεταφράσεων του Βολταίρου.

Στη συνέχεια νέα μαθήματα του προγράμματος που προσφέρονταν, όπως της κυρίας Γιακωβάκη, «Ιστορία του έντυπου πολιτισμού», το οποίο σε μεγάλο βαθμό επικεντρώθηκε στο πέρασμα από τον χειρόγραφο στον έντυπο κόσμο, όπως επίσης και το μάθημα της κυρίας Ματθαίου για τον «Νεοελληνικό Διαφωτισμό», με εξοικείωσαν με θέματα που με απασχολούσαν και ήταν συναφή με την εργασία μου.

Σημαντική βοήθεια για την έρευνα, μου προσέφερε η πρακτική άσκηση του τμήματος μας δύο συνεχόμενες χρονιές, τον Αύγουστο του 2004 και 2005 στη Βιβλιοθήκη των Μηλεών. Εκεί είχα για πρώτη φορά την ευκαιρία να προσεγγίσω το πρωτογενές υλικό της έρευνάς μου, καθώς στη Βιβλιοθήκη των Μηλεών σώζονται ορισμένα μεταφρασμένα έργα των στοχαστών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, όπως επίσης είχα την ευκαιρία να δω και πρωτότυπα έργα, δηλαδή ξενόγλωσσες εκδόσεις του 18^{ου} αιώνα.

Η συστηματική μου έρευνα για την πτυχιακή ξεκίνησε με την αποδελτίωση των βιβλιογραφιών που καταγράφουν την ελληνική βιβλιοπαραγωγή, για να

συγκεντρώσω τους τίτλους των μεταφράσεων και η αναζήτηση των ίδιων των μεταφράσεων, πέρα από την βιβλιοθήκη των Μηλεών, συνεχίστηκε σε βιβλιοθήκες της Αθήνας. Εργάστηκα κυρίως στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου, αλλά και στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στην Ακαδημία Αθηνών, στη Βιβλιοθήκη της Βουλής και στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, όπου είχα τη δυνατότητα να έρθω σε άμεση επαφή με τις ίδιες τις εκδόσεις των μεταφράσεων.

Κύριος στόχος αυτής της εργασίας υπήρξε η δημιουργία του καταλόγου των μεταφράσεων των μεγάλων συγγραφέων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και ως χρονικό του όριο προσδιορίστηκε η περίοδος 1750 – 1845. Τώρα τίθεται το ζήτημα ποιοι είναι οι μεγάλοι συγγραφείς του Διαφωτισμού; Η απάντηση αυτού του ερωτήματος μας στρέφει στον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και την ιστοριογραφία του. Εδώ επιλέγεται ως οδηγός αυτής της εργασίας η κλασική πλέον μελέτη του Peter Gay για το Διαφωτισμό, η οποία στηρίζεται στην οικογένεια των *philosophes*.

Έτσι προέκυψε η δομή της εργασίας που βεβαίως ξεκινά με τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας ασχολείται με τον τρόπο που κατανοείται η σκέψη του 18^{ου} αιώνα από τους μελετητές του 20^{ου} αιώνα για τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και εστιάζει κυρίως στη μελέτη του Peter Gay.

Η επαφή του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού με τον Νεοελληνικό, όπως ο δεύτερος προκύπτει ως ιδιαίτερο αντικείμενο μελετών στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα συνιστά το βασικό ζήτημα που πραγματεύεται το δεύτερο κεφάλαιο. Εκεί απλώς περιοριζόμαστε στην παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας και στο ρόλο του εντύπου και των μεταφράσεων για την ελληνική περίπτωση.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η διαδικασία σύστασης του καταλόγου και παρατίθεται ενδεικτικά ένας χρονολογικός κατάλογος των μεταφράσεων. Στο επόμενο κεφάλαιο (Δ') παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα της επεξεργασίας των ευρημάτων μας. Αναλύουμε τον κάθε τίτλο ξεχωριστά, παραθέτοντας αποσπάσματα από τα ίδια τα μεταφρασμένα κείμενα, και πιο συγκεκριμένα από τα προλογικά τους σημειώματα, επιδιώκοντας να ρίξουμε φως στις προθέσεις των μεταφραστών και στον τρόπο διάχυσης των Ευρωπαϊκών ιδεών.

Η εργασία, λοιπόν, αυτή ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα. Εκεί εξετάζουμε τη χρησιμότητα του καταλόγου, την έκταση του και τη σημασία της μετάφρασης για τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Θα αναπτύξουμε το ζήτημα, αν και σε ποιο βαθμό ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός και οι συγγραφείς του αποτελούσαν αυτόνομο πεδίο σκέψης για τους Έλληνες λόγιους του τέλους του 18^{ου} αιώνα και των αρχών του 19^{ου}. Τέλος θα εστιάσουμε στις μεταφράσεις και στην ύπαρξη συντονισμού ή μη στα μεταφραστικά βήματα της εποχής.

Κλείνοντας, θα ήθελα να υπογραμμίσω πόσο σημαντική ήταν για μένα η εμπειρία της πτυχιακής μου. Μελέτησα συστηματικά τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και εξοικειώθηκα με τις σύγχρονες μελέτες, εμβαθύνοντας τόσο στην ξενόγλωσση όσο και στην ελληνική προσφερόμενη βιβλιογραφία. Ήρθα επίσης σε μεγαλύτερη επαφή με τη βιβλιογραφία για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Εξοικειώθηκα με τη βιβλιογραφική έρευνα και τις αυτοψίες των βιβλίων του 18^{ου} αιώνα, εργάστηκα στο χώρο των βιβλιοθηκών, και κυρίως ήρθα για πρώτη φορά σε επαφή με πρωτογενές υλικό, στοιχεία που ήταν πρωτόγνωρα για μένα. Οξύνθηκε το ενδιαφέρον μου, καθώς νέα ζητήματα που προσφέρονται για διερεύνηση προέκυπταν και ενισχύθηκε η διάθεση μου να ασχοληθώ με την ιστορική έρευνα.

Θα ήθελα από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω την επόπτρια αυτής της εργασίας, κυρία Νάσια Γιακωβάκη, για την πολύτιμη στήριξη της κατά την πορεία ολοκλήρωσης της εργασίας μου. Με προσανατόλιζε ως προς τη βιβλιογραφία, κατεύθυνε και ήλεγχε τα βήματα της έρευνας μου, με βοηθούσε στην προσπάθειά μου να διαχειριστώ και να οργανώσω το υλικό μου, ενώ παράλληλα μου έδειχνε εμπιστοσύνη καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας. Η επιστημονική της γνώση, οι εύστοχες παρατηρήσεις της, ο χρόνος και ο κόπος που μου αφιέρωνε, οι μακρές συζητήσεις πάνω στο θέμα της πτυχιακής μου είχαν καθοριστική συμβολή στην επιτυχή ολοκλήρωση της εργασίας μου. Η συνεργασία μου με την κυρία Γιακωβάκη αποδείχθηκε πολύτιμη και σε ένα δεύτερο επίπεδο. Όξυνε την επιθυμία μου να ασχοληθώ με την ιστορική έρευνα, διεύρυνε τα ιστορικά μου ενδιαφέροντα προς τη νεότερη Ευρωπαϊκή ιστορία και με έκανε να θέσω νέους και πιο υψηλούς στόχους.

Επίσης, οφείλω θερμές ευχαριστίες στην κυρία Λαλιώτου, την επικουρική επόπτρια αυτής της εργασίας, για το ενδιαφέρον της και τις επισημάνσεις της, που ήταν χρήσιμες για την τελική επεξεργασία του κειμένου.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς το προσωπικό της Βιβλιοθήκης Μηλεών και ιδιαίτερα την κυρία Βαρβάρα Κουτέ που δέχτηκε να πραγματοποιηθεί η άσκηση μου στη Βιβλιοθήκη δύο συνεχόμενες χρονιές. Ευχαριστώ επίσης και όλες τις υπαλλήλους της Βιβλιοθήκης για τον φιλικό τρόπο που με δέχτηκαν και την προθυμία τους να μου παρέχουν το υλικό που χρειάζομαι, και κυρίως την κυρία Χαρούλα Μιχαλακοπούλου που έδειξε προσωπικό ενδιαφέρον και ζήλο να με βοηθήσει.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας,

Βόλος 2006

Κεφάλαιο Α': Τι είναι Διαφωτισμός;

1) Η ιστοριογραφία για το Διαφωτισμό στον 20^ο αιώνα

Η ενότητα αυτή θα ασχοληθεί με το ζήτημα της ιστοριογραφίας για τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό μέσα στον 20^ο αιώνα. Θα αναφερθούμε σε έναν σημαντικό αριθμό ιστορικών μελετών που προσπάθησαν να ερμηνεύσουν το Διαφωτισμό, με στόχο να κατανοήσουμε τη θέση της μελέτης του Peter Gay στην ιστοριογραφία και να γίνει σαφές γιατί επιλέχθηκε ως οδηγός σ' αυτήν την εργασία.

Ο Διαφωτισμός και οι συζητήσεις γύρω απ' αυτόν ξεκινούν πριν από δύο αιώνες. Οι πρώτες απόπειρες να οριστεί ο Διαφωτισμός ξεκίνησαν από τον ίδιο το 18^ο αιώνα, όταν ο φιλόσοφος Moses Mendelssohn έθεσε δημόσια το Νοέμβριο του 1784 το ερώτημα «Τι είναι Διαφωτισμός;».¹ Οργανώθηκε ένας διαγωνισμός στο περιοδικό *Berlinische Monatsschrift* και πολλοί διανοητές απάντησαν, ανάμεσα τους και ο Immanuel Kant.²

Ο ορισμός του Kant συμπυκνώνεται στα εξής λόγια: «Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητα του για την οποία φταίει ο ίδιος».³ Το κείμενο του Kant πιθανότατα γράφτηκε «βιαστικά», εφόσον προοριζόταν να δημοσιευτεί στον Τύπο, αλλά παρ' όλα αυτά αποτέλεσε αντικείμενο σχολιασμού στον 20^ο αιώνα και παραμένει ακόμη ανοιχτό. Θα απομονώσουμε τα σημεία στα οποία ο Kant ορίζει την εποχή του, εφόσον έχουμε μια απάντηση στο ερώτημα που απασχολεί τον 20^ο αιώνα από έναν άνθρωπο που θεωρείται ένας από τους *philosophes* και ο Gay τον εντάσσει στη φιλοσοφική οικογένεια.⁴

Ο Kant στο κείμενο του προτρέπει τους ανθρώπους της εποχής του να βρουν το δρόμο που οδηγεί στην έξοδο από την ανωριμότητα τους. Ανωριμότητα για τον

---

¹ Roland Mortier, *Φώτα του Ευρωπαϊκού 18^{ου} αιώνα*, μτφ: Γιώργος Τόλιας, Αθήνα 2003, σ. 21.

² Δεν θα ασχοληθούμε διεξοδικά με το περιεχόμενο του άρθρου του Kant, γιατί πρόκειται για ένα κείμενο, που πραγματεύεται πολλές ιδέες. Με τον ορισμό του Kant και την ερμηνεία του έχει ασχοληθεί διεξοδικά ο Michel Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός*, εισ. – μτφ: Στεφάνου Ροζάνη, Αθήνα 1988.

³ Immanuel Kant, «Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός», στο *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφ: Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα 1989, σ. 19.

⁴ Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation. The Rise of Modern Paganism*, τ. 1, Ν. Υόρκη 1996, (α' έκδ.: 1966) και Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation. The Science of Freedom*, τ. 2, Ν. Υόρκη 1996, (α' έκδ.: 1969).

Kant είναι η αδυναμία να χρησιμοποιεί κανείς *μόνος του* το νου του και να αφήνει άλλους να κηδεμονεύουν τη σκέψη του. Η έξοδος από κάθε είδους κηδεμονία, η χειραφέτηση, να σκέφτεται, να ενεργεί και να ζει κανείς για λογαριασμό του συνιστά για τον Kant το Διαφωτισμό. Για να βγει κανείς από αυτήν την ανωριμότητα πρέπει να τολμά να γνωρίζει. “*Sapere aude*” είναι το σύνθημα που προβάλλει.⁵ Το ουσιαστικό εμπόδιο δεν είναι η ύπαρξη της κηδεμονίας, αλλά η παθητική αποδοχή της. Η δυνατότητα όμως της γνώσης μπορεί να απελευθερώσει από κάθε είδους κηδεμονία και να κάνει τον άνθρωπο ελεύθερο να προχωρά με πλήρη ωριμότητα.

Ο Kant αναφέρει: «Αν, λοιπόν, τεθεί το ερώτημα: Ζούμε τώρα σε μια διαφωτισμένη εποχή; η απάντηση είναι: Όχι, αλλά ζούμε σε μια εποχή διαφωτισμού».⁶ Σκόπιμα κάνει αυτό το διαχωρισμό για να τονίσει ότι ο Διαφωτισμός είναι μια διαδικασία που έχει πάρει μπρος, αλλά ακόμη δεν έχει ολοκληρώσει την πορεία της.

Η ενασχόληση με το κίνημα του Διαφωτισμού δεν σταμάτησε στο διαγωνισμό του περιοδικού και στον ορισμό του Kant. Η ιστοριογραφία του 20^{ου} αιώνα αντιμετωπίζει με ποικίλους τρόπους το κίνημα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και η κάθε ερμηνεία διαφοροποιείται ανάλογα με τον παράγοντα στον οποίο εστιάζει για να ορίσει το Διαφωτισμό. Για την ιστορική ανασκόπηση της ιστοριογραφίας στηρίζομαι στη μελέτη της Dorinda Outram, *The Enlightenment. New Approaches to European History* και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο ‘What is Enlightenment?’, στο οποίο παρουσιάζει την εξέλιξη της ιστοριογραφίας μέσα στον 20^ο αιώνα.⁷ Εμπλουτίζω την εικόνα που δίνει η Outram με δικές μου παρατηρήσεις.⁸

Η Outram αναφέρεται σε μια τάση της ιστοριογραφίας μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του ’70 να αντιμετωπίζει το Διαφωτισμό ως ένα ομοιογενές φαινόμενο στην ιστορία των ιδεών, χωρίς να τονίζει την πολυπλοκότητα και τις ποικίλες προεκτάσεις του. Αντιμετώπιζαν το Διαφωτισμό σαν μια τάση που πιστεύει στη λογική, στη δυνατότητα του ανθρώπου να προοδεύσει μακριά από την πίστη, τις

---

⁵ Immanuel Kant, ό.π. σ.19.

⁶ Στο ίδιο, σ. 27.

⁷ Dorinda Outram, ‘What is Enlightenment?’, στο *The Enlightenment. New Approaches to European History*, Καίμπριτζ 2003 (α΄ έκδ.: 1995), σ. 1-13.

⁸ Αντλώ στοιχεία από το σεμινάριο της κυρίας Γιακωβάκη, που προσφέρθηκε στο χειμερινό εξάμηνο 2005 – 2006 με θέμα «Ζητήματα Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού». Θέλω να συμπληρώσω την ύπαρξη της μελέτης του Norman Hampson, η οποία είναι μια από τις ελάχιστες μελέτες για το Διαφωτισμό που έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά, βλ. Norman Hampson, *Ο Διαφωτισμός. Μια αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του*, μτφ: Δ. Μπεχλικούδη, Αθήνα 1994. – (α΄ ξενόγλ. έκδ.: 1990).

προλήψεις και την αποκάλυψη. Σύμμαχος του στην πορεία αυτή υπήρξε η επιστήμη.⁹ Ο Διαφωτισμός ανάγονταν σε ένα ενιαίο φαινόμενο που στηριζόταν στη βάση της ιδέας των μεγάλων στοχαστών.¹⁰

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας προσέγγισης και πρωιμότερο χρονικά στην κατάταξη είναι το έργο του Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*,¹¹ που δημοσιεύεται στα 1932 και προβάλλει το Διαφωτισμό ως ένα σύστημα ιδεών που στηρίζεται στον ορθολογισμό και παράγει νόημα μόνο αν εξετάζεται συνολικά:

‘...and to be presented in the light of the unity in its conceptual origin and of its underlying principle rather than of the totality of its historical manifestations and results.’ και σε ακόμη ένα σημείο λίγο παρακάτω βλέπουμε τα εξής λόγια: ‘...many aspects of the philosophy of the Enlightenment assume a unity which, if they were treated solely from the viewpoint of their results, would appear as irreconcilable contradictions or as a mere eclectic mixture of heterogeneous thought elements’.¹²

Αντιλαμβάνεται το Διαφωτισμό ως ένα διανοητικό κίνημα στη Δυτική Ευρώπη που απαρτίζεται από μεγάλους διανοητές και ασχολείται ελάχιστα τόσο με τον κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα του όσο και με την ευρύτερη πρόσληψη των ιδεών του. Οριοθετεί τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού σύμφωνα με τη ζωή του Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) και του Immanuel Kant (1724- 1804).

Μια ακόμη σημαντική μελέτη για το Διαφωτισμό λίγα χρόνια μετά τον Cassirer είναι το έργο του Βέλγου ιστορικού Paul Hazard που δημοσιεύεται το 1935.¹³ Ο Hazard στο κείμενο του αντιπαραθέτει δύο αιώνες, το 17^ο και το 18^ο αιώνα και μέσα από αυτήν την αντιπαραβολή επιδιώκει να αναδείξει μια βαθιά τομή ανάμεσα τους, την περίοδο 1680 – 1715, κατά την οποία θεωρεί ότι συγκροτούνται οι μεγαλύτερες αλλαγές και δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για το Διαφωτισμό του

---

⁹ Dorinda Outram, *ό.π.*, σ. 3.

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 3.

¹¹ Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, μτφ: Fritz C.A. Koelin and James P. Pettegrove, Πρίνστον – Νιού Τζέρσεϊ 1968. α΄ έκδ.: 1932.

¹² Στο ίδιο, «Preface», σ. ν. Σκόπιμα επιλέγω να μη μεταφραστούν τα παραθέματα που έχω μεταφέρει σε όλη την εργασία, καθώς μια μετάφραση μπορεί να αλλοιώσει το νόημα τους.

¹³ Paul Hazard, *The European Mind 1680 – 1715*, μτφ: J. Lewis May, Λονδίνο 1964 (α΄ αγγλ. μτφ: 1953, τίτλος πρωτ.: *La Crise de la conscience européenne*, Παρίσι 1935).

18^ο αιώνα. Ο Hazard δίνει έμφαση στη χρονική περίοδο και θεωρεί ότι πρόκειται για μια μεταβατική περίοδο – μια γέφυρα ανάμεσα στους δύο αιώνες που καλύπτει το χάσμα ανάμεσα τους. Μιλά ακόμη και για επανάσταση.¹⁴

Για να κάνει πιο ισχυρό το συλλογισμό του χρησιμοποιεί δύο μεγάλες προσωπικότητες από τον κάθε αιώνα αντίστοιχα. Παραθέτει τον Bossuet, έναν από τους τελευταίους απολογητές του Χριστιανισμού το 17^ο αιώνα και τον Voltaire για τον οποίο μέσα στο 18^ο αιώνα, η χριστιανική πίστη είναι εμπόδιο.¹⁵ Η περίοδος αυτή για τον Hazard είναι καθοριστικής σημασίας και λέει: Η Ευρώπη «περνάει κρίση».¹⁶ Ένα κλίμα αλλαγής και αμφισβήτησης σιγοβράζει. Οι νεότεροι αποκτούν αυτοπεποίθηση σε βάρος των αρχαίων. Είναι φανερό το κλίμα της «Διαμάχης των αρχαίων και των νεοτέρων» που εκδηλώνεται εκείνη την περίοδο.¹⁷ Μια νέα τάξη πραγμάτων έχει αρχίσει να διαμορφώνεται από τις τελευταίες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα και μέλλει να εδραιωθεί στο 18^ο. Για να δείξει την εξάρτηση του 18^{ου} αιώνα από τον προηγούμενο, αναφέρει, ότι αν ο Locke δεν είχε γεννηθεί, ο D' Alembert δεν θα είχε δημοσιεύσει το 'Discours préliminaire' στην *Εγκυκλοπαίδεια*.¹⁸

Στην ιστοριογραφική γραμμή του Cassirer, και μάλιστα επηρεασμένο απ' αυτόν, εντάσσει η Outram τον Peter Gay, καθώς και ο δεύτερος εμμένει στην αντιμετώπιση του Διαφωτισμού ως ενιαίου φαινομένου και στηρίζεται στην ιδέα των «μεγάλων στοχαστών». Θα σταθούμε λίγο παραπάνω στη μελέτη του Gay και στην κριτική που του ασκεί η Outram, η οποία ανήκει στη νεότερη γενιά των μελετητών του Διαφωτισμού, για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε το ρόλο της μελέτης του Gay στην εξέλιξη της ιστοριογραφίας. Ο Gay διαφοροποιείται από τον Cassirer σε ό,τι αφορά τους αιώνες με τους οποίους ταυτίζει το φαινόμενο. Ο Διαφωτισμός, για το Gay είναι υπόθεση αποκλειστικά του 18^{ου} αιώνα, καθώς θεωρεί ότι μπορεί οι καταβολές του να βρίσκονται στο παρελθόν, η δυναμική του όμως κορυφώνεται μόνο μέσα στο 18^ο αιώνα.

Η Outram διακρίνει δυο επιμέρους στοιχεία στη μελέτη του Peter Gay, που μπορούν να θεωρηθούν καινοτόμα για τη σκέψη του Διαφωτισμού. Αρχικά θεωρεί

---

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 7.

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 7.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 498.

¹⁷ Σε ό,τι αφορά το ζήτημα της «Διαμάχης των αρχαίων και των νεοτέρων», βλ. σχετικά Gilbert Highet, «Η Μάχη των Βιβλίων», στο *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, μτφ: Τζ. Μαστοράκη, Αθήνα 2000, σ. 366 – 400 (α' έκδ. στα ελλ.: 1988, τίτλος πρωτ.: *The Classical Tradition. Greek and Roman Influence on Western Literature*, χ.χ.)

¹⁸ Paul Hazard. *ό.π.*, σ. 503.

ότι ο Gay ταξιδεύει το Διαφωτισμό και τον παρουσιάζει να διασχίζει τον Ατλαντικό, καθώς εντάσσει ανάμεσα στους philosophes προσωπικότητες των Ηνωμένων Πολιτειών, όπως ο Benjamin Franklin και ο Thomas Jefferson. Επιπλέον αναφέρει και τη συμβολή του Gay σε ό,τι αφορά το ζήτημα της πολυμορφίας, παρά την εμμονή του στην ενότητα, ανάμεσα στην ομοιογένεια του Διαφωτισμού.

Κυρίως όμως του ασκεί κριτική αναφορικά με το ζήτημα του φύλου. Θεωρεί ότι συνιστά μεγάλη παράλειψη η απουσία του ζητήματος του φύλου – της συμμετοχής των γυναικών στις ιδέες του Διαφωτισμού και της ευρύτερης συζήτησης γύρω από το θέμα, όπως διαμορφώθηκε μέσα στο κλίμα του Διαφωτισμού. Παρ' όλα αυτά υποστηρίζει ότι η μελέτη του Gay, αφού κυριαρχεί μέσα στη δεκαετία του '60, θέτει τις βάσεις για μια διαφορετική προσέγγιση του Διαφωτισμού, εφόσον επισημαίνει πολύ συνοπτικά έως θολά, κατά την Outram, νέα στοιχεία τα οποία οδηγούν σε μια ανάλυση του Διαφωτισμού που στηρίζεται περισσότερο στις πολλαπλές εκφάνσεις του, όπως επίσης και στη διάδοση των ιδεών του.¹⁹

Ο Gay μέσα στη δεκαετία του 1970 γίνεται αντικείμενο κριτικής. Ο A. Owen Aldridge πραγματεύεται το ζήτημα της διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού στις ισπανικές αποικίες της Αμερικής και θεωρεί ότι μελέτες, όπως του Peter Gay, περιορίζουν τον πνευματικό αντίκτυπο των ιδεών του Διαφωτισμού και την συνύπαρξή τους με εγχώριους πολιτισμούς.²⁰ Ο Bernard Plongeron αποβάλλει την ιδέα του «σύγχρονου παγανισμού» και απομακρύνεται από την αντικληρικαλιστική θεώρηση του Διαφωτισμού.²¹

Ο Franco Venturi είναι ένας από τους πρώτους μελετητές που απομακρύνεται από τη μελέτη του Διαφωτισμού σαν ένα στενό σύστημα αξιών, το οποίο στηρίζεται στην ιδέα των μεγάλων στοχαστών.²² Επεκτείνει τα σύνορα του Διαφωτισμού και θεωρεί ότι δεν είναι δυνατόν να εξετάζει κανείς το Διαφωτισμό ως μια γεωγραφικά

---

¹⁹ Dorinda Outram, ό.π., σ. 4.

²⁰ A. Owen Aldridge (επιμ), *The Ibero – American Enlightenment*, Ουρμπάνα 1971, όπως παρατίθεται στο Dorinda Outram, ό.π., σ. 6.

²¹ Bernard Plongeron, 'Recherches sur l' Aufklärung catholique en Europe occidentale', 1770 – 1820', *Revue d' histoire moderne et contemporaine*, 16 (1969), 555 – 605, *Theologie et politique au siècle des lumières 1770 – 1820*, Γενεύη 1973, όπως παρατίθεται στο Dorinda Outram, ό.π., σ. 6.

²² Δεν θα ασχοληθούμε με το σύνολο των μελετών του Franco Venturi για τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, αλλά με μια μελέτη του, που εκδίδεται το 1972, *Italy and the Enlightenment. Studies in a Cosmopolitan century. Studies in a Cosmopolitan century* και είναι μια συλλογή παλαιότερων μελετών του για το Διαφωτισμό που εκδόθηκαν μέσα στις δεκαετίες 1950 και 1960. Αξίζει επίσης να αναφέρουμε ότι η πρώτη μελέτη του Venturi για το Διαφωτισμό δημοσιεύεται το 1939 (*Jeunesse de Diderot*).

περιορισμένη υπόθεση, που αφορά μόνο το δυτικό – ευρωπαϊκό κόσμο. Αντίθετα ο ίδιος θεωρεί ότι έχει ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς την πορεία του Διαφωτισμού στην περιφέρεια της Ευρώπης:

‘The Enlightenment must be studied and understood as a phenomenon of all Europe, understanding by Europe what was understood in the eighteenth century, that is a civilisation that extended from Moscow to Philadelphia, from Stockholm to Rio della Plata. This is the Europe of the eighteenth century, a Europe which is not geographical, but that of the Enlightenment’.²³

Ο Venturi ασκεί κριτική στον Peter Gay και γενικότερα στην ιστοριογραφική παράδοση την οποία ακολουθεί, κατά τα πρότυπα του Cassirer, καθώς θεωρεί ότι μετακινούνται διαρκώς πίσω και εξετάζουν τη γένεση των ιδεών του Διαφωτισμού. Αντίθετα ο Venturi διαφωνεί με την πρακτική αυτή: ‘We must go back not to the origins of the ideas, but to their function in the history of the Eighteenth century’.²⁴

Έτσι, ο Venturi ασχολείται με τη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού μέσα από εφημερίδες, φυλλάδια, βιβλία και γενικότερα εξετάζει το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσονται οι ιδέες του Διαφωτισμού. Εγκαταλείπει τη χρονολόγηση του Διαφωτισμού με βάση τις ζωές των στοχαστών και εισάγει έναν νέο τρόπο, που είναι βασισμένος σε οικονομικές και δημογραφικές αναλύσεις.²⁵ Η μελέτη του Venturi δίνει μια βαρύτητα στην πολιτική διάσταση του Διαφωτισμού και είναι ορατό το πάθος του για την ξεχωριστή ενασχόληση με κάθε κομμάτι του Διαφωτισμού και κάθε ξεχωριστή παρουσία του. Ο κάθε διανοητής, για το Venturi, ακολουθούσε ένα δικό του δρόμο. Επικεντρώνεται κυρίως στις γεωγραφικές – τοπικές φάσεις του Διαφωτισμού, παρά στις χρονικές. Αντιδρά επίσης στις μαρξιστικές ερμηνείες του Διαφωτισμού που τον παρουσιάζουν ως ανερχόμενη μπουρζουαζία.

Νέα πεδία στη μελέτη του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού θέτει ο Αμερικανός ιστορικός Robert Darnton. Στεκόμαστε λίγο περισσότερο στις απόψεις του Darnton, καθώς φαίνεται να βρίσκεται στους αντίποδες της ιστοριογραφίας και της θεωρίας των «μεγάλων στοχαστών» του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Θεωρεί ότι πολλά έργα του Διαφωτισμού δεν παρήχθησαν από τους «μεγάλους συγγραφείς» που τείνουν να

---

²³ Στο ίδιο, «Introduction», σ. χ.

²⁴ Στο ίδιο, «Introduction», σ. χί.

²⁵ Στο ίδιο, «Introduction», σ. χ.

ταυτίζονται με το Διαφωτισμό, αλλά από ξεχασμένους συγγραφείς που έγραφαν προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προς το ζειν, τους λεγόμενους ‘Grub Street authors’.²⁶ Ο Darnton υποστηρίζει ότι η κίνηση του αυτή δεν ήταν μια νέα ερμηνεία για το Διαφωτισμό, αλλά μια προσπάθεια να αναπτύξει μια κοινωνιολογία της συγγραφής.²⁷ Οι συγγραφείς αυτοί, κατά τον Darnton, προπαγάνδιζαν τις ιδέες του Διαφωτισμού. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «By studying their activities, one can see how the Enlightenment worked its way deeply into the fabric of society» και δηλώνει την πρόθεση του να κατευθύνει τη μελέτη του Διαφωτισμού προς το πεδίο της κοινωνικής ιστορίας των ιδεών.²⁸

Εστιάζει την προσοχή του, όπως επίσης και ο Γάλλος ιστορικός, Roger Chartier στον κοινωνικό αντίκτυπο των ιδεών του Διαφωτισμού και στην πρόσληψη τους από κοινωνικές ομάδες που βρίσκονταν εκτός των μορφωμένων ελίτ.²⁹ Η προσέγγιση αυτή του Darnton εμπεριείχε και μια μεθοδολογική καινοτομία, καθώς η προσέγγιση ήταν βασισμένη σε ανθρωπολογικές μεθόδους, στοιχείο που έγινε αφορμή συζήτησης και κριτικής, αναφορικά με το αν ανθρωπολογικά εργαλεία μπορούν να φανούν χρήσιμα στους ιστορικούς.³⁰ Το πεδίο της ιστορίας του βιβλίου, που, κατά τον Darnton, αποτελεί τμήμα της ιστορίας της ανάγνωσης και της επικοινωνίας υπήρξε ένα πεδίο που συγκέντρωσε το επιστημονικό του ενδιαφέρον.

Από τη δεκαετία του '70 και έπειτα, μια νέα ιστοριογραφική μέθοδος που αναδύεται είναι η αντιμετώπιση του Διαφωτισμού που διαφοροποιείται από την «ενότητα» που προβάλλει ο Cassirer και ο Gay και κάνει λόγο για «Διαφωτισμούς». Μια τέτοια μελέτη είναι το έργο του Roy Porter που πραγματεύεται τη διαφωτισμένη σκέψη του Βρετανικού Διαφωτισμού.³¹ Ο Porter αντιλαμβάνεται το Διαφωτισμό με ένα διευρυμένο τρόπο. Προτείνει: «We should drop the definite article and maybe also the capital letter, and speak not of ‘the Enlightenment’ but rather of

---

²⁶ Robert Darnton, *The Literary Underground of the Old Regime*, Καίμπριτζ 1982, όπως παρατίθεται στο Dorinda Outram, ό.π., σ. 7.

²⁷ <http://www.eurozine.com/articles/2004-06-21-darnton-en.html>.- Πρόκειται για μια συνέντευξη του Robert Darnton στον δημοσιογράφο Marek Tamm.

²⁸ Στο ίδιο.

²⁹ Robert Darnton, *The Great Cat Massacre, and Other Episodes in French Cultural History*, Νέα Υόρκη 1984 και Roger Chartier, *Cultural History: Between Practises and Representations*, Νέα Υόρκη 1988, όπως παρατίθενται στο Dorinda Outram, ό.π., σ. 7.

³⁰ Dorinda Outram, ό.π., σ. 7. Για το ζήτημα της κριτικής που δέχθηκε ο Darnton για την ανθρωπολογική του προσέγγιση βλ. <http://www.eurozine.com/articles/2004-06-21-darnton-en.html>.

³¹ Roy Porter, *Enlightenment. Britain and the Creation of the Modern World*, Λονδίνο 2001, α΄ έκδ.: 2000.

‘enlightenment’ or better still ‘enlightenments’». ³² Επίσης θεωρεί ότι δεν πρέπει να αντιμετωπίζουμε το Διαφωτισμό ως κάτι καλό ή κακό, αλλά ως ένα σύμπλεγμα εξεχουσών ελίτ που μοιράζονταν την ίδια αποστολή – να διαμορφώσουν τη νεωτερικότητα. ³³ Τέλος αναφέρει ότι η εποχή του Διαφωτισμού υπήρξε και μια «εποχή φανατισμών» και, όπως εύστοχα διατύπωσε ο Johnson, μια «εποχή συγγραφέων». ³⁴

Μια ακόμη προσέγγιση του Διαφωτισμού, η οποία στηρίζεται στη μελέτη του Gay είναι του Peter Hamilton και τονίζει τη στροφή του Διαφωτισμού προς τις κοινωνικές υποθέσεις σε τέτοιο βαθμό που μπορούμε να μιλάμε για άνοδο της «επιστήμης της κοινωνίας». ³⁵ Παρουσιάζεται ένα τμήμα της μελέτης του Gay στο οποίο μέσα από δύο έργα των philosophes, του Montesquieu, *Το Πνεύμα των νόμων* και του Ferguson, *Δοκίμιο για την ιστορία της κοινωνίας των πολιτών*, γίνεται φανερή η ενασχόληση τους με κοινωνικές υποθέσεις, ώστε ο Gay να κάνει λόγο για κοινωνιολόγους της εποχής. ³⁶

Η Margaret C. Jakob στο έργο της *The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans* πλάθει τον όρο «Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός» και αναδεικνύει τον ρόλο και τη δράση των εξόριστων Ουγενότων στην Ολλανδία, τη συμμετοχή τους στον τεκτονισμό και την επαφή τους με τους Άγγλους ντεϊστές και πανθειστές. ³⁷ Επίσης σε ένα ακόμη έργο της για το Διαφωτισμό, *The Enlightenment*, η Jakob δίνει έμφαση στις μάχες που έδωσε ο Διαφωτισμός εναντίον της θρησκευτικής παράδοσης και της πολιτικής αδιαλλαξίας. ³⁸ Τονίζει τη ριζοσπαστικότητα του και την επιτυχία του να διαμορφώσει μια νεοτερική κουλτούρα. Αναφέρεται στις πολιτικές, θρησκευτικές και επιστημονικές καταβολές του και προσπαθεί με συνοπτικό τρόπο να προσεγγίσει πολλά από τα ζητήματα του. Χρονολογεί το Διαφωτισμό από το 1690 έως το 1790 και θεωρεί ότι το πέρασμα του χρόνου όξυνε τη ριζοσπαστικότητα του. ³⁹

---

³² Στο ίδιο, σ. xviii.

³³ Στο ίδιο, σ. xxii.

³⁴ Στο ίδιο, σ. xxiii.

³⁵ Peter Hamilton, «Ο Διαφωτισμός και η γέννηση της κοινωνικής επιστήμης», στο Stuart Hall & Bram Gieben (επιμ.), *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας*, Αθήνα 2003, σ. 41 – 101.

³⁶ Peter Gay, *ό.π.*, τ.2, όπως παρατίθεται σε μτφ. στο Peter Gay, «Η επιστήμη της κοινωνίας», στο Stuart Hall & Bram Gieben (επιμ.), *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας*, Αθήνα 2003, σ. 101 – 112.

³⁷ Margaret C. Jakob, *The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans*, Ν. Υόρκη 1981, β' έκδ.: 2003.

³⁸ Margaret C. Jakob, *The Enlightenment. A Brief History with Documents*, Βοστώνη 2001.

³⁹ Στο ίδιο, σ. vii.

Θα αναφερθούμε σε μια μελέτη που παραμένει στη γραμμή της Jakob, τη μελέτη του Jonathan Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity* στην οποία γίνεται λόγος για ένα Διαφωτισμό που κορυφώνεται ριζοσπαστικά μέσα στο 17^ο αιώνα, αλλά αναδιπλώνεται και εμφανίζεται μετριοπαθής μέσα στο 18^ο.⁴⁰ Οι ιστοριογραφικές προσεγγίσεις των Jacob και Israel δεν υιοθετούν το σχήμα των «πολλών» Διαφωτισμών, αλλά υιοθετούν την ενότητα των θέσεων και τη δυναμική του Διαφωτισμού, κατά την ιστοριογραφική παράδοση του Cassirer και του Gay. Σε ό,τι αφορά όμως τα χρονικά όρια του Διαφωτισμού συνεχίζουν στη γραμμή του Paul Hazard και κάνουν λόγο για έναν «Ριζοσπαστικό Διαφωτισμό», που κορυφώνεται το 17^ο αιώνα, ενώ περιορίζεται η επαναστατικότητα του από το Γαλλικό Διαφωτισμό, που τον θεωρούν συντηρητικό.⁴¹ Ο Israel θεωρεί κεντρικό πρόσωπο του «Ριζοσπαστικού Διαφωτισμού» του 17^{ου} αιώνα τον Σπινόζα και πεδίο δράσης του σπινοζισμού την Ολλανδία.

Η προσέγγιση της Dorinda Outram είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα της νέας ιστοριογραφικής τάσης. Αντιλαμβάνεται το Διαφωτισμό ως «κάψουλα»⁴² από διαφωνίες, ανησυχίες στις οποίες βασίζονται οι κοινωνικές και πολιτικές δομικές αλλαγές του 18^{ου} αιώνα. Η Outram εξετάζει πως οι ιδέες του Διαφωτισμού επηρεάζουν την κοινωνία και την πολιτική τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο.

Μετά τη δεκαετία του '70 υπάρχουν πολλοί δρόμοι μελέτης του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Ακόμη και ο ίδιος ο Διαφωτισμός παύει να είναι ένας. Η μελέτη του Διαφωτισμού στρέφεται προς το πεδίο της κοινωνικής ιστορίας των ιδεών και εξετάζεται η ποικιλομορφία του σε όλο της το εύρος. Ερχόμαστε αντιμέτωποι με πολλούς Διαφωτισμούς που βιώνονται διαφορετικά από τοπικούς πολιτισμούς. Οι μελετητές απομακρύνονται από την παράδοση του Cassirer, που αντιλαμβάνεται το Διαφωτισμό σαν μια ενότητα και αντίθετα τονίζουν τις ποικίλες διαστάσεις του. Στρέφουν τη ματιά τους προς τον κοινωνικό ρόλο των ιδεών και την κοινωνική τους χρησιμότητα και αναζητούν την κληρονομιά του Διαφωτισμού στο σύγχρονο κόσμο.

---

⁴⁰ Jonathan Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity*, 1650 – 1750, Οξφόρδη 2001. Δεν μελέτησα το ίδιο το κείμενο, αλλά τη μελέτη: Jonathan Israel, *Η Ευρώπη και ο Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός. Μια τυπολογία των διανοητικών και πολιτισμικών πηγών της νεοτερικότητας*, μτφ: Μ.Χ. Χατζηϊωάννου, Αθήνα 2005.

⁴¹ Για το ζήτημα αυτό των θέσεων του Israel και της Jacob ανάμεσα στην ιστοριογραφική σύνθεση των Gay - Cassirer και Hazard, βλ. Νάσια Γιακωβάκη, «Η Πραγματεία περί των τριών απατεώνων και ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός», στο (ανάτυπο) *Μνήμων*, τχ. 25, Αθήνα 2003, σ. 147 – 170.

⁴² Η Outram χρησιμοποιεί συγκεκριμένα τον αγγλικό όρο 'capsule', ό.π., σ. 12.

Η απομάκρυνση από την παράδοση του Cassirer και η στροφή προς τη μελέτη της απήχησης των ιδεών του Διαφωτισμού στην κοινωνία διευρύνει τα πεδία έρευνας του και τον καθιστά αντικείμενο μελέτης από συναφείς επιστήμες.

Η μελέτη του Gay, λοιπόν, συνιστά τομή και αποτελεί το όριο για τη μετάβαση σε νέου τύπου προσεγγίσεις του Διαφωτισμού που δίνουν περισσότερο έμφαση στον κοινωνικό αντίκτυπο των ιδεών του και εξετάζουν την κάθε του πλευρά σε όλο της το εύρος, αποφεύγοντας ομογενοποιήσεις που μπορούν να αποβούν επικίνδυνες για την κατανόηση του, και ίσως ακόμη να υπονομεύσουν στιγμές του. Τα νέα ζητήματα που θέτει ο Gay – η διεύρυνση των συνόρων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και η αναφορά σε ένα είδος ποικιλομορφίας – ανοίγουν τις πόρτες για μια νέα αντιμετώπιση του Διαφωτισμού, όπως έγινε φανερό και από τις παρακάτω μελέτες. Το έργο του Gay έγινε αντικείμενο κριτικής, γιατί ενώ έθιξε το θέμα της πολυμορφίας του Διαφωτισμού, τόνιζε την ενότητα του και μ' αυτόν τον τρόπο άνοιξε τους ορίζοντες της μελέτης του Διαφωτισμού.

Στην ενότητα αυτή θα ασχοληθούμε με τη μελέτη του Peter Gay, Αμερικανού ιστορικού του 20^{ου} αιώνα, που δημοσιεύεται το 1966. Η μελέτη του Peter Gay για το Διαφωτισμό επιλέχθηκε να υπάρχει ως οδηγός αυτής της εργασίας, γι' αυτό θα αναφερθούμε διεξοδικά στο περιεχόμενό της. Έγινε σαφές από την προηγούμενη ενότητα ότι επιλέχθηκε η μελέτη αυτή γιατί αποτέλεσε σημείο καμπής για την ιστοριογραφία. Επίσης απαντά στο σημαντικό ερώτημα που προκύπτει: «πώς προέκυψαν οι philosophes;». Γιατί αυτοί οι άνθρωποι θεωρούνται σήμερα οι «μεγάλοι συγγραφείς» του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού;

Η απάντηση βρίσκεται πίσω στο 18^ο αιώνα. Οι Ευρωπαίοι στοχαστές υπήρξαν διάσημοι άνδρες της εποχής τους. Τα έργα τους υπήρξαν βασικά θέματα συζήτησης μέσα στα ευρωπαϊκά σαλόνια και οι ίδιοι οι philosophes απέκτησαν οικονομική ευχέρεια και κοινωνική προβολή μέσα από τα συγγράμματά τους. Πολλά από τα έργα τους έγιναν best-seller, άλλα κυκλοφορούσαν νόμιμα, ενώ άλλα έπεσαν στη φωτιά. Κύριο πεδίο δράσης τους ήταν τα σαλόνια και τα λεγόμενα coffeehouse, ενώ τα έργα τους είχαν απήχηση κυρίως στα αστικά στρώματα.⁴⁴

Ο Gay στη μελέτη του παρουσιάζει το συλλογικό αυτό πορτραίτο των philosophes, αντλώντας στοιχεία από το 18^ο αιώνα και τονίζει την ενότητα τους. Διαιρεί τη μελέτη του σε δύο τόμους. Το πρώτο σκέλος του τίτλου των δύο τόμων είναι κοινό: *The Enlightenment: An Interpretation* και φανερώνει τον ερμηνευτικό χαρακτήρα του έργου. Οι δύο τόμοι στη συνέχεια αποκτούν και ένα επιμέρους σκέλος. Ο πρώτος τόμος φέρει τον τίτλο *The Rise of Modern Paganism* και σ' αυτόν τον πρώτο τόμο ο Gay επιχειρεί να ορίσει το Διαφωτισμό, να αναλύσει την κριτική των philosophes προς τη χριστιανική κοσμοθεωρία ως βασικό εργαλείο αντίληψης του κόσμου και να αναδείξει την έλξη των philosophes προς την κλασική παγανιστική σκέψη.⁴⁵ Ο Gay θεωρεί ότι οι philosophes έκαναν βήματα μπροστά, αλλά παρ' όλα αυτά το βλέμμα τους ήταν στραμμένο πίσω. Ο δεύτερος τόμος του Gay έχει τίτλο *The Science of Freedom* και εξετάζει την κοινωνία μέσα στην οποία γεννιέται ο Διαφωτισμός, το πρόγραμμα, τις μεθόδους και την οπτική των

---

⁴³ Πρόκειται για τίτλο που δίνει ο Peter Gay στην «Εισαγωγή» του έργου του, ό.π., τ. 1, σ. 3.

⁴⁴ Πρόκειται για πληροφορίες που αντλώ από το σεμινάριο της κυρίας Γιακωβάκη, που προσφέρθηκε στο χειμερινό εξάμηνο 2005 – 2006 με θέμα «Ζητήματα Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού».

⁴⁵ Peter Gay, ό.π., τ. 1.

philosophes.⁴⁶ Τους εντάσσει σ' ένα ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, για να κατανοήσει τις ιδέες τους.

Από τη μελέτη αυτή, και κυρίως από τον πρώτο τόμο, αντλούμε τους μεγάλους συγγραφείς, σύμφωνα με τους οποίους συγκροτήθηκε ο κατάλογος, με ελάχιστες βέβαια προσθήκες συγγραφέων, ένα ζήτημα με το οποίο θα ασχοληθούμε σε άλλη ενότητα. Σ' αυτό το σημείο, οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι διατηρούμε το γαλλικό όρο «philosophes», καθώς υπήρξε ένας όρος που τον διεκδικούσαν οι ίδιοι οι στοχαστές του 18^{ου} αιώνα, επειδή θεωρούσαν ότι εξαιτίας της κριτικής και φιλοσοφικής τους δραστηριότητας μπορούσαν επάξια να τον αποκτήσουν, κατά τα πρότυπα των αρχαίων.⁴⁷

Η καρδιά του Διαφωτισμού είναι οι philosophes. Ιστορική αποστολή τους είναι να δώσουν τέλος στη μισαλλοδοξία και τη δεισιδαιμονία.⁴⁸ Όπλο τους η κριτική. Ο «philosophes» είναι το πρότυπο ενός ανθρώπου καλλιεργημένου, συγκροτημένου, κοινωνικού, μη δογματικού, κοσμικού, εμπόλεμου, σεβαστού ακαδημαϊκού και επιστημονικού ερασιτέχνη. Ένας πολίτης του κόσμου, που πατρίδα του έχει την ανθρωπότητα, γεγονός που φανερώνει και την οικουμενικότητα του Διαφωτισμού. Είναι όρος γαλλικός, που αφορά όμως έναν διεθνή τύπο λογίου. Οι philosophes είναι άνθρωποι που ανήκουν στις πόλεις και δεν μπορούν να υπάρξουν έξω από την κοινωνικότητα της, όπως επιβεβαιώνεται άλλωστε κι από τα λόγια ενός philosophes του 18^{ου} αιώνα, του David Hume: «The town is a true scene for a man of letters».⁴⁹ Το αστικό πνεύμα υπήρχε μέσα στους philosophes σε τέτοιο βαθμό που ο Gay υποστηρίζει ότι κι όταν ακόμη μετακινούνταν στην ύπαιθρο μετέφεραν μαζί τους τον κοινωνικό χαρακτήρα των πόλεων. Η επικαιρότητα υπήρξε για τους philosophes «προσωπικό» τους ζήτημα. Ήταν ενήμεροι για ό,τι συνέβαινε και ακόμη και όταν βρίσκονταν μακριά από την καρδιά των πόλεων, πληροφορούνταν τις εξελίξεις. Ο Gay αναφέρει ότι η αλληλογραφία τους μοιάζει με μικρές εφημερίδες, κουτσομπολιά και σχόλια στην επικαιρότητα.⁵⁰

Ο Gay στη μελέτη του, τονίζει τον άρρηκτο δεσμό των philosophes με την κλασική αρχαιότητα. Θεωρεί ότι η κλασική ελληνορωμαϊκή κληρονομιά υπήρξε η έμπνευση των philosophes. Κατά το Gay, οι philosophes θεωρούσαν ότι δίνουν μια μάχη που έχει δοθεί και στο παρελθόν, αλλά αυτή τη φορά έχουν περισσότερα όπλα

---

⁴⁶ Peter Gay, *ό.π.*, τ. 2.

⁴⁷ Peter Gay, *Overture. The Enlightenment in its world*, στο *ό.π.*, τ. 1, σ. 127.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 31.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 15.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 15.

στη διάθεση τους.⁵¹ Αντιμετωπίζουν τους εαυτούς τους ως συνεχιστές των κλασικών και χρησιμοποιούν την πιο σημαντική εφεύρεση των αρχαίων Ελλήνων, που δεν είναι άλλη από την κριτική και τη φιλοσοφία.⁵² Ο αγώνας όμως των philosophes βρίσκεται πιο κοντά στο στόχο, καθώς θεωρούν ότι βρίσκονται σε ανώτερο επίπεδο. Με την αίσθηση αυτή της υπεροχής δεν υποτιμούν τη συμβολή των αρχαίων. Αντίθετα, υποστήριζαν, χρησιμοποιώντας ένα μεσαιωνικό ρητό, ότι, αν ξεπέρασαν την αρχαιότητα, την ξεπέρασαν γιατί ήταν ανεβασμένοι στους ώμους αρχαίων γιγάντων.⁵³

Ο Gay ερμηνεύει το Διαφωτισμό ως ενιαίο φαινόμενο που στηρίζεται στη βάση της ιδέας των «μεγάλων στοχαστών»: 'There were many philosophes in the eighteenth century, but there was only one Enlightenment'.⁵⁴ Πολλοί και διαφορετικοί philosophes, ενωμένοι στα πλαίσια ενός φιλόδοξου προγράμματος που έχει σκοπό να επιτεθεί στη θρησκευτική αδιαλλαξία και στο παλαιό καθεστώς. Στόχος του είναι να τονίσει τον αδιάσπαστο δεσμό που ένωνε τους philosophes και τη συνολική αρμονία που υπήρχε ανάμεσα τους, ενώ ταυτόχρονα επιδιώκει να κάνει σαφές ότι η συμπόρευση τους δεν σημαίνει και πλήρη ομοφωνία ανάμεσα τους. Η σκέψη των στοχαστών ήταν βασισμένη στην εκκοσμίκευση, στον ανθρωπισμό και στην εμπιστοσύνη προς τις ανθρώπινες δυνατότητες, όπως επίσης και στην πρυτάννευση της ελευθερίας σε όλες της τις εκφάνσεις. Στην πραγματικότητα μιλάει για μια ελευθερία στην οποία να μπορεί ο καθένας να κινεί τα νήματα της ζωής του, κι όχι να είναι απλός θεατής των εξελίξεων της.

Για να ζωντανέψει το συλλογισμό του χρησιμοποιεί μια σειρά από μεταφορές. Αντιλαμβάνεται τους philosophes σαν ένα σμήνος που πετά ενωμένο – ακολουθεί μια κοινή γραμμή, καθώς πετά προς την ίδια κατεύθυνση. Πορεύονται ενωμένοι από ένα φιλόδοξο πρόγραμμα στη βάση του οποίου βρίσκεται η ελευθερία. Ο Gay τονίζει την ενότητα του Διαφωτισμού, αλλά ταυτόχρονα και την πολυμορφία του. Μιλάει για πολλούς Διαφωτιστές που συγκροτούν όμως τον έναν και μοναδικό Διαφωτισμό. Για τον Gay, ο Διαφωτισμός είναι μια χαλαρή, άτυπη και ανοργάνωτη συμμαχία που αποτελείται από πολιτισμικούς κριτικούς, θρησκευτικούς σκεπτικιστές και πολιτικούς αναμορφωτές.⁵⁵ Ένας φιλοσοφικός συνασπισμός που τον ενώνει μια κοινή στάση για τον κόσμο, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι υπάρχει ομοφωνία και ταύτιση απόψεων ανάμεσα στα μέλη του. Τονίζει τις συγκρούσεις τους, καθώς τους δίχαζαν πολλά

---

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 32.

⁵² Στο ίδιο, σ. 121.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 121.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 3.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 3.

ζητήματα, αλλά και την ενότητα τους. Αυτά που τους ένωναν ήταν πιο δυνατά από αυτά που τους χώριζαν. Παραθέτει μάλιστα μια δήλωση του Voltaire, όταν ερωτάται για τη στάση που θα κρατούσε απέναντι στο Rousseau, αν του ζητούσε άσυλο. Κάθε άλλο παρά φιλικές ήταν οι σχέσεις των δυο ανδρών, η απάντηση όμως του Voltaire έχει ως εξής:

‘What would I do? I’ d take him by the hand, lead him to my room, and say to him, ‘Look here’s my bed, the best in the house, sleep there, sleep there for the rest of your life, and be happy’.⁵⁶

Ο Διαφωτισμός για τον Gay ήταν σαν μια φασαριόζικη χορωδία, στην οποία υπάρχει μια συνολική αρμονία, αλλά η κάθε φωνή έχει τη δική της απόχρωση. Μιλάει για έναν μαχητικό στρατό που ρίχνεται ενωμένος στο πεδίο της μάχης, αφού τον ενώνει ένας κοινός στόχος, για ένα κόμμα της ανθρωπότητας, που δεν έχει κομματική γραμμή, αλλά τα μέλη του ανήκουν ο ένας στον άλλο, για μια φιλοσοφική οικογένεια που έχει συγκρούσεις, αλλά ενώνεται από έναν αδιάσπαστο δεσμό. Μια θυελλώδης οικογένεια που στο εσωτερικό της υπάρχουν διαφωνίες, αλλά σε καμία περίπτωση δε μπορούν να αποδυναμώσουν το δέσιμο. Είναι από την ίδια μεριά και καμία διαφωνία δεν μπορεί να διασπάσει την ενότητα τους. Δεν πρόκειται όμως για μια σχολή σκέψης ούτε για μια πειθαρχημένη φάλαγγα, αλλά για ένα ελεύθερο φιλόδοξο πρόγραμμα το οποίο επιτίθεται σε αλήθειες και άστοχους δογματισμούς, χωρίς να αντιπροτείνει νέες αλήθειες. Τα μέλη του Διαφωτισμού δεν υπάκουαν σε συγκεκριμένες αλήθειες – η μόνη αλήθεια στην οποία παρέμειναν πιστοί ήταν η ελευθερία και ο σεβασμός της ελευθερίας του άλλου.

Όλα τα μεταφορικά σχήματα του Gay στόχο τους είχαν να τονίσουν την ενότητα και τη γενική αρμονία που υπάρχει ανάμεσα στη φιλοσοφική οικογένεια, έναν όρο που δεν συνιστά επινόηση του Gay, αλλά όρο με τον οποίο οι ίδιοι οι philosophes αυτοπροσδιόριζαν το δεσμό τους. Επιπλέον, τα μεταφορικά σχήματα επιδιώκουν να καταδείξουν την πολλαπλότητα των απόψεων των philosophes και την ένωση τους στα πλαίσια μιας άτυπης συμμαχίας που δεν υπόκειται σε κανόνες, αλλά όλα τα μέλη της είναι ελεύθερα να ενεργούν για λογαριασμό τους. Ο δεσμός τους δεν εσωκλείει καμία κηδεμονία, κανέναν έλεγχο και καμία μορφή φανατισμού, στοιχεία άλλωστε στα οποία οι philosophes συγκέντρωσαν τα βέλη τους. Τους ενώνει ένας

---

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 5.

σκοπός, μια ελεύθερη στάση για τον κόσμο και ένας πιο εκκοσμικευμένος τρόπος αντίληψης της ζωής.

Ο Gay υιοθετεί τον όρο που οι ίδιοι χρησιμοποιούσαν για τους εαυτούς τους «οικογένεια» και στη συνέχεια προσδίδει έναν χαρακτηρισμό: «θυελλώδης οικογένεια».⁵⁷ Η ενότητα διαταρασσόταν συχνά από διαφωνίες και συγκρούσεις πάνω σε θέματα θρησκευτικής ή πολιτικής φύσεως, ακόμη και προσωπικά. Ο Gay αποδίδει στο David Hume τον χαρακτηρισμό: «ο αγαπημένος θείος της φιλοσοφικής οικογένειας»,⁵⁸ καθώς δεν συμμετείχε συνήθως στις διαφορές, με εξαίρεση φυσικά την περίπτωση του Jean Jacques Rousseau, ο οποίος άλλωστε είχε έρθει σε σύγκρουση με τα περισσότερα μέλη της φιλοσοφικής οικογένειας, ώσπου τελικά διώχθηκε απ' αυτήν. Οι philosophes βέβαια υποστήριζαν ότι ο Rousseau μόνος του οδηγήθηκε εκτός της οικογένειας. Παρ' όλα αυτά όμως είχε την υποστήριξη τους σε ό,τι αφορά τη σχέση του με το παλαιό καθεστώς.⁵⁹ Ενώ δεν ήταν ένας απ' αυτούς, δεν είχε περάσει και στην αντίθετη μεριά. Η κίνηση αυτή της οικογένειας να έρθει κοντά ήταν κίνηση πολιτικής στρατηγικής. Ενώνονταν από την αποστροφή τους για τον απολυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης της πολιτείας και τη θρησκευτική αδιαλλαξία. Υπήρξαν λάτρεις της επιστήμης και την αντιλήφθηκαν ως σύμμαχο τους.

Ο Gay θεωρεί ότι όλοι οι μέχρι τώρα χαρακτηρισμοί που έχουν αποδοθεί στους philosophes, όπως 'κλασικιστές' και 'ουμανιστές' δεν περιγράφουν το Διαφωτισμό στο σύνολο του, παρά μόνο εκφάνσεις του. Για τον Gay ο Διαφωτισμός ήταν πολύ πιο πλούσιος, σύνθετος και ανατρεπτικός απ' αυτούς τους όρους. Ο Gay προσθέτει τον όρο «παγανιστικός» και αποκαλεί τους philosophes 'modern pagans',⁶⁰ εξαιτίας της σχέσης τους με την αρχαία κλασική σκέψη και την ουμανιστική παράδοση. Κατά το Gay οι philosophes χρησιμοποιούσαν την κλασική γνώση για να απελευθερωθούν από τη χριστιανική κληρονομιά και αφού ολοκλήρωναν αυτήν την πορεία τους προς τα πίσω, έστρεφαν τη ματιά τους προς τη νεωτερικότητα, γι' αυτό και ο Gay κάνει λόγο για σύγχρονους παγανιστές. Αντλούν τη γνώση τους από την

---

⁵⁷ Ο όρος στα αγγλικά έχει ως εξής: «stormy family», ό.π. σ. 4. Αξίζει να αναφέρουμε και ακόμη έναν όρο με τον οποίο αυτοπροσδιορίζονταν οι philosophes. Στον «Προεισαγωγικό Λόγο των Επιμελητών» της *Εγκυκλοπαίδειας* (Ντ'Αλαμπέρ, *Προεισαγωγικός Λόγος στην Εγκυκλοπαίδεια*, μτφ: Τιτίκα Δημητρούλια, εισ.: Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Αθήνα 2005) συναντούμε έναν ακόμη όρο με τον οποίο αυτοπροσδιορίζονται οι philosophes: «Η Εγκυκλοπαίδεια που παρουσιάζουμε στο κοινό, είναι, όπως αναγγέλλει ο τίτλος της, το σύγγραμμα μιας εταιρείας λογίων».⁵⁷ Ερχόμαστε μπροστά στον όρο 'εταιρεία λογίων', έναν όρο που προδίδει μια επαγγελματική συνεργασία και αλληλεγγύη.

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 6 και 401.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 7.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 8.

κλασική παράδοση, αλλά ταυτόχρονα κάνουν βήματα μπροστά. Αναφέρει ότι οι philosophes ανήκαν σε δύο κόσμους – ήταν και νεότεροι, αλλά και αρχαίοι, για το καλό όμως της νεωτερικότητας.⁶¹ Η ανάδειξη της «μη χριστιανικής» αρχαιότητας σε «πατέρα» του πολιτισμού έθετε σε αμφισβήτηση τη θρησκευτικότητα του παρελθόντος.⁶² Εκεί εντόπιζαν τις ρίζες της φιλοσοφίας, των θετικών και των νομοθετικών επιστημών, της τέχνης, αλλά και της ιστορίας. Ο David Hume αναφέρει: «Η πρώτη σελίδα του Θουκυδίδη είναι, κατά τη γνώμη μου, η αφετηρία της πραγματικής ιστορίας».⁶³ Η αποστασιοποίηση του παρελθόντος από τη χριστιανικότητα έκανε τους philosophes να βλέπουν την αρχαιότητα ως σύμμαχο τους.

Ο Gay αναφέρει ότι οι philosophes είχαν και στιγμές απαισιοδοξίας κατά τις οποίες έβλεπαν σκιές να πέφτουν πάνω στο φως. Στιγμές όμως που δεν διαρκούσαν πολύ και στις οποίες οι philosophes είχαν ο ένας τον άλλο. Τις στιγμές αυτές διαδέχονταν στιγμές απόλυτης αισιοδοξίας, κατά τις οποίες οι philosophes, κυρίως οι Γάλλοι, ένιωθαν κυρίαρχοι του κόσμου.

Ο Gay επίσης υποστηρίζει ότι οι philosophes υπήρξαν πολύ πιο επαναστατικοί απ' ό,τι οι ίδιοι ομολογούσαν. Έζησαν σε ένα κόσμο μπερδεμένο – σε μια εποχή που ένιωθαν ότι πλάθουν ιστορία και αντιλαμβάνονταν τη δύναμη που είχαν στα χέρια τους. Ήταν ταυτόχρονα σε πόλεμο και σε ειρήνη με την εποχή τους. Σύμφωνα με το Gay, η μάχη την οποία έδιναν οι philosophes ήταν κατά το ήμισυ κερδισμένη, καθώς είχαν ήδη δημιουργηθεί οι πρώτοι τριγμοί στο παλιό καθεστώς. Ωστόσο υπογραμμίζει το γεγονός ότι η θέση τους στην ιστορία είναι ασφαλής και κατοχυρωμένη.⁶⁴

Η μελέτη του Peter Gay δεν περιορίζεται μόνο στην απόπειρα ορισμού του Διαφωτισμού και στον νέο τύπο λογίου που δημιουργείται, αλλά πραγματεύεται το ζήτημα χρονολόγησης του και μας παραθέτει μια λίστα ανδρών, τους οποίους διακρίνει σε τρεις γενιές ανάλογα με τη γέννηση τους και οι οποίοι, κατά τον ίδιο, συνιστούν την ομάδα των «μεγάλων συγγραφέων» που απαρτίζουν το Διαφωτισμό. Παραθέτει μια συμβατική χρονολόγηση, που ορίζει ως αφετηρία το 1688 (Ένδοξη Αγγλική Επανάσταση) και ως λήξη το 1789 (Γαλλική Επανάσταση), σύμφωνα με τις δύο μεγάλες επαναστάσεις του κάθε αιώνα αντίστοιχα. Θεωρεί ότι μερικές μετατοπίσεις προς τα πίσω πιθανότατα θα ήταν ωφέλιμες, καθώς θα έριχναν φως στις

---

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 71.

⁶² Στο ίδιο, σ. 72.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 74.

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 23.

ρίζες του Διαφωτισμού, αλλά διατηρεί τα καθιερωμένα χρονικά όρια, επειδή ο Gay πιστεύει ότι παρά το γεγονός ότι ο Διαφωτισμός έχει ρίζες στο παρελθόν, η δυναμική του και η ανατρεπτικότητα του είναι στοιχεία που συναντά κανείς στο 18^ο αιώνα. Ενώ αντιλαμβάνεται ότι η χρονολόγηση αυτή δεν είναι απόλυτη και τα όρια του Διαφωτισμού μπορούν να μετακινηθούν, αποφασίζει να τη διατηρήσει, ερμηνεύοντας όμως με διαφορετικό τρόπο τις δυο παραπάνω χρονολογίες.

Ο Gay διακρίνει τρεις γενιές *philosophes* και κατ' αυτόν τον τρόπο χρησιμοποιεί τις συγκεκριμένες ημερομηνίες, καθώς το 1688 είναι η ημερομηνία γέννησης του Montesquieu που ανήκει στην πρώτη γενιά, ενώ το 1789 είναι η ημερομηνία θανάτου του D' Holbach, τον οποίο εντάσσει στην τρίτη γενιά. Στην πρώτη γενιά εντάσσονται ο *Montesquieu* και ο *Voltaire*, που έδρασαν κυρίως στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα. Οι εκπρόσωποι της πρώτης γενιάς ήταν κυρίως αντικληρικαλιστές και έφεραν στο προσκήνιο την επιστήμη. Στη δεύτερη γενιά ανήκουν οι: *Buffon, Franklin, Hume, Rousseau, Diderot, Condillac, Helvetius* και *D' Alembert*. Η δεύτερη γενιά, κατά το Gay, φθάνει στην ωριμότητα της στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και καταφέρνει να μετατρέψει τις ιδέες της πρώτης γενιάς σε μια νέα στάση για τον κόσμο. Η τρίτη γενιά είναι η γενιά των *Beccaria, Lessing, Jefferson, Wieland, Kant, Turgot* και *D' Holbach*, η οποία κατά τον Gay, υπήρξε η πιο ριζοσπαστική. Θεωρεί ότι ο Διαφωτισμός εξελίσσεται από γενιά σε γενιά, χωρίς να αλλάζει σημαντικά. Η βάση των φιλοσοφικών ιδεών υπήρξε κοινή σε όλες τις γενιές: η διαλεκτική του Διαφωτισμού, η αφοσίωση στην επιστήμη και η εχθρική στάση προς τα θρησκευτικά φαινόμενα υπήρξαν τα κοινά χαρακτηριστικά όλων των γενεών. Η κριτική όμως από γενιά σε γενιά αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη δυναμική, γινόταν πιο διεισδυτική, πιο ασυμβίβαστη και με υψηλότερους στόχους.

Ένας από τους λόγους που ο Διαφωτισμός και οι ιδέες του διαδόθηκαν, κατά το Gay, είναι επειδή οι *philosophes* ήταν δικτυωμένοι και προσπαθούσαν να διατηρούν καλές σχέσεις με υψηλά στελέχη. Ο Gay, λοιπόν, θεωρεί ότι ένα μεγάλο μέρος της επιτυχίας του Διαφωτισμού και της εξάπλωσης των ιδεών του έγκειται στο γεγονός ότι είχαν έμπιστους συνεργάτες παντού και μάλιστα σε καίριες στρατηγικές θέσεις. Οι άνθρωποι αυτοί, οι συνεργάτες του Διαφωτισμού είχαν καθοριστικό ρόλο στη διάδοση των ιδεών του. Για να αναδείξει την ανεκτίμητη συμβολή τους, ο Gay, κάνει λόγο για **philosophes δεύτερης κατηγορίας**, που αποτελούσαν το κλειδί για την ταχύτερη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού. Πρόκειται για ανθρώπους που

δεν ήταν άγνωστοι στο 18^ο αιώνα, όπως ο Mably, ο Marmontel, ο Mendelssohn και πολλοί άλλοι.⁶⁵

Είναι σημαντικό να παρατηρήσει κανείς που τοποθετείται ο Gay ανάμεσα στις ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. Μπορεί να θεωρηθεί ο εισηγητής νέων στοιχείων, καθώς η μελέτη του συνιστά την αφετηρία της νέας ιστοριογραφικής τάσης και ταυτόχρονα σηματοδοτεί την αποστασιοποίηση από την παράδοση του Cassirer. Δίνει τροφή στη σύγχρονη ιστοριογραφία. Θέτει – πολύ συνοπτικά – ζητήματα που γεννούν μεγάλες συζητήσεις και γίνεται αντικείμενο αντιδράσεων και κριτικής. Βρίσκεται στο μεταίχμιο των εξελίξεων και η μελέτη του αποτελεί τομή, γι' αυτό επιλέχτηκε να υπάρχει ως βασικός άξονας της εργασίας, πάνω στον οποίο είναι βασισμένη η λίστα των ονομάτων που αντιπροσωπεύει τη φιλοσοφική οικογένεια.

---

⁶⁵ Δεν θα προβούμε σε εκτενή αναφορά των ονομάτων των philosophes δεύτερης κατηγορίας, καθώς ο Gay αναφέρει ορισμένα ονόματα ενδεικτικά και δεν θα τα συμπεριλάβουμε στον κατάλογο. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σ. 19.

III) Ο κόσμος του εντύπου και οι μεγάλοι συγγραφείς
του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Στα πλαίσια της ενασχόλησης με τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, είναι απαραίτητο να τονίσουμε την καθοριστική συμβολή του εντύπου και τον ρόλο του ως φορέα ιδεών μέσα στο 18^ο αιώνα. Στα χρόνια του Παλαιού Καθεστώτος το έντυπο επιβάλλεται δυναμικά. Διακόσια περίπου χρόνια μετά την εμφάνιση της τυπογραφίας, παρατηρούμε σημαντικές αλλαγές στο χώρο του εντύπου. Ο Frédéric Barbier στο έργο του *Ιστορία του Βιβλίου* εντοπίζει τις νέες πραγματικότητες που εμφανίζονται στον έντυπο κόσμο ήδη από το 17^ο αιώνα και κορυφώνονται στο 18^ο.⁶⁶

Κατά το 17^ο αιώνα αλλάζει το πολιτικό πεδίο. Τα νέα απολυταρχικά κράτη κάνουν την εμφάνιση τους. Οι πόλεις ισχυροποιούνται και σταδιακά, οι περισσότερες, έχουν τις δικές τους βιβλιοθήκες που είναι προσβάσιμες στο κοινό.⁶⁷ Το βιβλίο αποκτά μικρότερο σχήμα και άρα μικρότερο κόστος. Γίνεται πιο προσιτό και μπορεί να μετακινείται. Η παραγωγή βιβλίων αυξάνεται και το βιβλίο ενσωματώνεται πια στη ζωή των ανθρώπων. Ο περιοδικός τύπος αντικαθιστά τα ειδησεογραφικά φυλλάδια που έως τότε ήταν χειρόγραφα. Ο χειρόγραφος κόσμος παραμερίζεται, ενώ «οι πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα σημαδεύονται από μείζονες πνευματικούς νεωτερισμούς, των οποίων», όπως αναφέρει ο Barbier, «φορέας γίνεται το βιβλίο».⁶⁸

Οι αλλαγές αυτές συνεχίζονται και ενισχύονται μέσα στο 18^ο αιώνα. Αρχικά, λοιπόν, συγκυρίες όπως η δημογραφική αύξηση, η οικονομική άνθηση μέσα από το διεθνές εμπόριο, η αυξανόμενη συσπείρωση του πληθυσμού γύρω από τα αστικά κέντρα, όπως επίσης και η απομάκρυνση της εκπαίδευσης από το θρησκευτικό της χαρακτήρα, αυξάνουν το αναγνωστικό κοινό και τους πελάτες της τυπογραφίας. Ένα διευρυμένο κοινό παρακολουθεί την έντυπη παραγωγή και είναι αντιμέτωπο με μια μεγάλη ποικιλία έντυπου υλικού. Ένας ολόκληρος κόσμος συσπειρώνεται γύρω από

---

⁶⁶ Frédéric Barbier, *Η ιστορία του βιβλίου*, μτφ: Μαρία Παπαηλιάδη, Αθήνα: εκδ.: Μεταίχμιο, 2002 (α' έκδ. στα γαλλ.: 2000), βλ. κυρίως τα κεφάλαια: «Το πρότυπο της απολυταρχίας: Η Ευρώπη του 17^{ου} αιώνα και το βιβλίο», σ. 207 – 234 και «Η αύξηση του αναγνωστικού κοινού: Το βιβλίο και ο Διαφωτισμός (περίοδος 1680 – 1760)», σ. 235 – 260 και «Το Παλιό Καθεστώς: Μορφές του βιβλίου», σ. 261 – 281. Για το ίδιο θέμα με βοήθησαν και οι σημειώσεις μου από το μάθημα που προσέφερε η κυρία Νάσια Γιακωβάκη, «Ιστορία του έντυπου πολιτισμού», κατά το χειμερινό εξάμηνο 2005 – 2006.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 208.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 221.

το χώρο του βιβλίου: βιβλιοπωλεία, αναγνωστήρια, δημοπρασίες και εκθέσεις βιβλίων, ημερήσιες ενοικιάσεις βιβλίων, μόνιμα παραπήγματα στα οποία μπορεί κανείς να βρει βιβλία, τα λεγόμενα *coffeehouses* στα οποία υπάρχουν οι πιο πρόσφατες εκδόσεις, γυρολόγοι που περνούν από γειτονιά σε γειτονιά και διαθέτουν βιβλία. Το πλανόδιο εμπόριο αποκτά μεγάλες διαστάσεις μέσα στο 18^ο αιώνα. Το βιβλίο παύει να είναι αστικό προϊόν και διατίθεται πια και στον αγροτικό κόσμο.⁶⁹ Συγκροτούνται δημόσιες βιβλιοθήκες στις οποίες όλοι μπορούν να έρθουν σε επαφή με τον μορφωτικό πλούτο τους. Η νέα πραγματικότητα στον έντυπο χώρο προκαλεί αντιδράσεις και συστηματοποιείται μια κινητοποίηση με στόχο τη λογοκρισία των βιβλίων και τον έλεγχο της παραγωγής.

Νέες μορφές κοινωνικότητας εμφανίζονται μεταξύ των λογίων: Ακαδημίες, σύλλογοι, ακόμη και στοές – μυστικές εταιρίες.⁷⁰ Το έντυπο είναι πανταχού παρόν. Το αναγνωστικό κοινό αποκτά δύναμη και καθορίζει την παραγωγή. Νέοι τύποι ανάγνωσης κάνουν την εμφάνιση τους: η εκτατική – εκτεταμένη ανάγνωση διαδέχεται την εντατική.⁷¹ Οι αναγνώστες διατρέχουν τα κείμενα, έρχονται αντιμέτωποι με πολλά και διαφορετικά και η σχέση τους με τα κείμενα είναι πιο προσωπική. Διαβάζουν είτε για να μορφωθούν, είτε να ψυχαγωγηθούν, είτε και για να ενημερωθούν. Το έντυπο γίνεται κομμάτι της ζωής τους – συνοδός τους και αποκτά πολλές λειτουργίες. Η παρουσία του εντύπου και η προσβασιμότητα του, λόγω της μείωσης του αντιτίμου, καθιστούν το κοινό αντιμέτωπο με τις ίδιες ιδέες.

Ο κόσμος του εντύπου έχει κυρίως οικονομικές διαστάσεις. Το βιβλίο ως ανερχόμενο οικονομικό προϊόν διαμόρφωσε μια νέα αγορά, η οποία απαιτούσε νέες ρυθμίσεις, προκειμένου να υπηρετήσει τις ανάγκες που αναδύονταν: αύξηση της ζήτησης, διεύρυνση των δικτύων διανομής, έλεγχο της παραγωγής. Το έντυπο υλικό ήταν εμπορικό προϊόν το οποίο απασχολούσε μια σειρά από επαγγέλματα. Ο εκδότης υπήρξε κατά κάποιο τρόπο κυρίαρχος του παιχνιδιού, εφόσον αναλάμβανε τα δικαιώματα της έκδοσης.

Για πρώτη φορά θεσπίζονται τα συγγραφικά δικαιώματα – το λεγόμενο *copyright* – στην Αγγλία το 1709.⁷² Έως τότε ήταν πρακτικώς αδύνατο για έναν συγγραφέα να ζει από την πένα του. Η διαμόρφωση όμως του νέου αναγνωστικού κοινού, που παρακολουθεί τις εκδοτικές εξελίξεις, έχει τη δυνατότητα να

---

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 245 – 247.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 254 – 256.

⁷¹ Πρόκειται για όρους που ανήκουν στον Γερμανό ιστορικό Rolf Engelsing. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Στο ίδιο, «Παλαιό καθεστώς και νεωτερικότητα», σ. 296 – 297.

⁷² Στο ίδιο, σ. 257.

δημιουργήσει μεγάλα ονόματα στο χώρο των εκδόσεων. Οι συγγραφείς κερδίζουν το κοινό τους μέσω των ιδεών τους και αποκτούν περιουσίες από τα έργα τους. Δημιουργούνται «μεγάλοι συγγραφείς», εξαιτίας της εκδοτικής τους επιτυχίας. Στη γνωστοποίηση των συγγραφέων συμβάλλει και ο περιοδικός τύπος, ακόμη μια μορφή εντύπου. Είμαστε λοιπόν μπροστά σε ένα κοινό που έχει δύναμη και ελέγχει την εκδοτική παραγωγή.

Ο ρόλος του εντύπου υπήρξε καθοριστικός για το Διαφωτισμό. Όπως αναφέρει ο Barbier: «Συνολικά ο Διαφωτισμός χαρακτηρίζεται από τον πολλαπλασιασμό των δικτύων και των επαγγελμάτων που κινούνται γύρω από το έντυπο».⁷³ Ο Διαφωτισμός γεννήθηκε μέσα στον έντυπο πολιτισμό, οι ιδέες του πρωταγωνίστησαν σε όλες τις μορφές του εντύπου και οι πρωταγωνιστές του υπήρξαν πάνω απ' όλα «μεγάλοι συγγραφείς», οι οποίοι προσέλκυσαν το αναγνωστικό κοινό και πλούτισαν από τη συγγραφική τους εργασία. Η φιλοσοφική οικογένεια του Gay, οι philosophes, όπως τους αποκαλεί, είναι εδώ και «μεγάλοι συγγραφείς».

---

⁷³ Στο ίδιο, σ. 249.

Κεφάλαιο Β': Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός

και το νεωτερικό βιβλίο.

Η συνάντηση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού με τον Νεοελληνικό.

Η νεοελληνική σκέψη έρχεται σε στενότερη επαφή με την ευρωπαϊκή μέσα στο 18^ο αιώνα. Η ματιά των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και, κυρίως όσων ζουν έξω από τα όρια της είναι στραμμένη προς την «φωτισμένη Ευρώπη». Στην εργασία μας δεν επιχειρούμε να εξετάσουμε αυτή τη γενικότερη στροφή των Ελλήνων προς την Ευρώπη, η οποία σχετίζεται με τις αλλαγές που συμβαίνουν στην ίδια την Ευρώπη που είναι κι αυτό μια νεότερη ταυτότητα, αλλά στόχος μας είναι να ασχοληθούμε με τις «μειοψηφικές εκδηλώσεις ενός αιχμηρού και κριτικού Διαφωτισμού».⁷⁴ Δεν θα εξετάσουμε το Νεοελληνικό Διαφωτισμό στο σύνολο του, αλλά απομονώνουμε ένα τμήμα του, τις έντυπες μεταφράσεις των έργων που συγγραφείς τους ήταν οι μεγάλοι στοχαστές του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, οι εκφραστές των πιο προωθημένων ιδεών της Ευρώπης. Ωστόσο θα αναφερθούμε συνοπτικά σε μια παρουσίαση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στη σκέψη του Κ. Θ. Δημαρά και του Φίλιππου Ηλιού, καθώς επίσης και στο ρόλο του νεωτερικού βιβλίου.

Οι προσπάθειες ορισμού και περιοδολόγησης της έλξης προς την «Ευρώπη των Φώτων» ξεκινούν από το 19^ο αιώνα.⁷⁵ Χρησιμοποιούνται οι όροι «πρόοδος» και «αναγέννηση των ελληνικών γραμμάτων», ενώ δεν εμφανίζεται ακόμη ο όρος «Ελληνικός Διαφωτισμός». Ο Κοραΐς στο *Υπόμνημα του (Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, 1803)* χρησιμοποιεί τον όρο «revolution morale» που σημαίνει «ηθική αναγέννηση» και επιχειρεί να δείξει το δρόμο που έχει τραβήξει η ελληνική περίπτωση στην προσπάθεια της να μεταφέρει το ευρωπαϊκό «φωτισμένο» πνεύμα στις υπό Οθωμανική κυριαρχία περιοχές.⁷⁶ Ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, στα 1827, στα *Μαθήματα νεοελληνικής λογοτεχνίας* διακρίνει τρεις χρονικές περιόδους: η

---

⁷⁴ Για το ζήτημα της νέας Ευρωπαϊκής ταυτότητας μέσα στο 18^ο αιώνα, βλ. Νάσια Γιακωβάκη, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το Ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, 10τ., τ. 2^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 55 – 74.

⁷⁵ Πρόκειται για στοιχεία που αντλώ από τη μελέτη της Άννας Ταμπάκη, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα 2004, κυρίως βλ. «Διάκριση σε περιόδους του νεοελληνικού Διαφωτισμού» σ. 28 – 40.

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 29.

πρώτη περίοδος, από το 1700 – 1750 έχει ως πρωταγωνιστές της: τους Φαναριώτες, η δεύτερη κυριαρχείται από τις επιστημονικές κατακτήσεις της φωτισμένης Ευρώπης, ενώ στην τρίτη καθοριστικός είναι ο ρόλος του Αδαμάντιου Κοραή.⁷⁷

Όπως προκύπτει, λοιπόν, η συζήτηση γύρω από τον μεταβατικό χαρακτήρα της εποχής είναι προϊόν της ίδιας της εποχής και των συγχρόνων της, αλλά ο νεολογισμός «Διαφωτισμός» είναι μεταγενέστερος και τοποθετείται περίπου στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Πρώτη αναφορά του όρου συναντάμε στα γραπτά του Δημητρίου Βερναρδάκη, *Λόγος εισητήριος εις το μάθημα της γενικής ιστορίας εκφωνηθείς τη 20 Ιανουαρίου 1862*,⁷⁸ όπου γίνεται λόγος για «εποχή του Διαφωτισμού». Ακόμη μια χρήση του όρου συναντούμε στα γραπτά του Νεοκλή Καζάζη, καθώς επίσης και στην *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, του Στέφανου Κουμανούδη.⁷⁹ Στα τέλη επίσης του 19^{ου} αιώνα συναντάται ο όρος και σε φυλλάδα της εποχής, στην εφημερίδα, *Άστρ* της 7^{ης} Μαρτίου 1895.⁸⁰

Γενέθλιο έτος του όρου «Ελληνικός Διαφωτισμός» υπήρξε το 1945, όταν δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Δημοκρατικά Χρονικά* μια μελέτη του Κ.Θ.Δημαρά με τίτλο «Η Γαλλική Επανάσταση και ο Ελληνικός Διαφωτισμός γύρω στα 1800».⁸¹ Συναντούμε, λοιπόν, για πρώτη φορά τον όρο ως νέο πεδίο ιστοριογραφικής μελέτης, ενώ έναν χρόνο αργότερα δημοσιεύεται μια μελέτη του Δημαρά στο περιοδικό *Παιδεία* όπου χρησιμοποιεί τον όρο «Νεοελληνικός Διαφωτισμός».⁸² Επόμενο σταθμό στη μελέτη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού από το Δημαρά συνιστά η

---

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 28.

⁷⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Αθήνα 2002, σ. ιε', σ. 463 (υπ.), όπως παρατίθεται στο Άννα Ταμπάκη, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα 2004, σ. 29.

⁷⁹ Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Προλεγόμενα Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 1980, σ. 287. Όπως παρατίθεται στο Άννα Ταμπάκη, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα 2004, σ. 30.

⁸⁰ Άννα Ταμπάκη, *ό.π.*, σ. 30.

⁸¹ Κ.Θ.Δημαράς, «Η Γαλλική Επανάσταση και ο Ελληνικός Διαφωτισμός γύρω στα 1800», *Δημοκρατικά Χρονικά* 1 (1945), τχ. 6, σ. 11 – 12. Όπως παρατίθεται στο Δ. Γ. Αποστολόπουλος – Εμμ. Φραγκίσκος (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945 – 1995*, Αθήνα 1998, σ. 21.

⁸² Κ.Θ.Δημαράς, «Γρηγόριος Κωνσταντάς», *Παιδεία* τχ. 3 (1946), σ. 140 - 145· τχ. 4 (1947), σ. 203 – 206, όπως παρατίθεται στο Δ. Γ. Αποστολόπουλος – Εμμ. Φραγκίσκος (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945 – 1995*, Αθήνα 1998, σ. 22. Πρόκειται και για πληροφορίες που αντλώ από το Δ. Γ. Αποστολόπουλος, «Κ. Θ. Δημαράς: 100 χρόνια από τη γέννηση του. Ο μελετητής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Το Βήμα*, 30 – 05 – 2004.

έκδοση του πρώτου τόμου της *Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* στα 1948, στην οποία παρουσιάζεται ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός ως κοινωνικό φαινόμενο και πνευματική έκφραση μιας ιστορικής περιόδου.⁸³ Η προσφορά του Δημαρά, κατά τον Αποστολόπουλο, υπήρξε καθοριστική: θεμελίωσε τη μελέτη της διάδοσης των Ευρωπαϊκών ιδεών στο χώρο «της ελληνικής ανατολής», τόνισε την ένταξη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στον Ευρωπαϊκό και συστηματοποίησε την έρευνα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο.⁸⁴ Η συμβολή του Δημαρά γίνεται πιο σημαντική, αν αναλογιστούμε ότι εισάγει τον όρο Νεοελληνικό Διαφωτισμό και κάνει λόγο για την ένταξη του στον Ευρωπαϊκό σε μια περίοδο (που όπως φαίνεται και από την ενότητα I του προηγούμενου κεφαλαίου) που η ιστορική έρευνα για τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό από τους Ευρωπαίους μελετητές δεν έχει πάρει διαστάσεις. Ας σημειώσουμε ότι ο Peter Gay δεν έχει γράψει ακόμη τη μελέτη του για το Διαφωτισμό (1966).

Από εκεί και έπειτα, υπάρχει μια κινητοποίηση αναφορικά με το νέο επιστημονικό πεδίο που εμφανίζεται. Ο Δημαράς πλάθει τον όρο, ανοίγει το πεδίο, συγκεντρώνει τα μελετήματα του για το Νεοελληνικό Διαφωτισμό και τα δημοσιεύει το 1977 σε ένα συλλογικό τόμο που αποτελεί το συνολικότερο σχήμα του Διαφωτισμού και περιλαμβάνει την περιοδολόγηση του, τον ορισμό του, τα χαρακτηριστικά του και τους φορείς που τον απαρτίζουν.⁸⁵ Το όνομα του είναι πλέον άρρηκτα συνδεδεμένο με τον όρο «Νεοελληνικός Διαφωτισμός».

Από τις πρώτες γραμμές της μελέτης του ο Κ. Θ. Δημαράς τονίζει τη σχέση της ελληνικής πνευματικής κινητικότητας με τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, όπως προκύπτει και από τα παρακάτω λόγια του: «Ο Ελληνικός Διαφωτισμός συσταίνει κλάδο του μεγάλου κορμού του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού».⁸⁶ Χρονολογεί την περίοδο περίπου από τα 1774 (υπογραφή της συνθήκης Κιουτσούκ - Καϊναρτζή) έως το 1821, έτος που ξεσπά η Ελληνική επανάσταση, αλλά και μια περίοδος που έχει αρχίσει να επιβάλλεται δυναμικά το πνεύμα του ρομαντισμού.⁸⁷

---

⁸³ Δ. Γ. Αποστολόπουλος, ό.π.

⁸⁴ Στο ίδιο.

⁸⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2002, α' έκδ.: 1977.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 1.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 1. Για τον ελληνικό ρομαντισμό, βλ. την ομώνυμη μελέτη του Κ. Θ. Δημαρά, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα 1994, α' έκδ.: 1982.

Ο Κ. Θ. Δημαράς μιλά για μια εποχή, όπου σημειώνεται πλήθυνση των εντύπων, στροφή προς τα γράμματα και θαυμασμός προς την ελληνική αρχαιότητα.⁸⁸ Υπάρχει μια ραγδαία αύξηση της εκδοτικής παραγωγής και τα περιοδικά πυκνώνουν. Έρχονται στο προσκήνιο νέες διδακτικές ανάγκες που στρέφουν την προσοχή τους προς την επιστήμη και την πίστη στον ορθολογισμό. Το εκκλησιαστικό και λειτουργικό βιβλίο σταδιακά υποχωρεί και χάνει την πρωτοκαθεδρία του. Συλλογές βιβλίων και ιδιωτικές βιβλιοθήκες μαρτυρούν την επίδραση από την ευρωπαϊκή σκέψη. Όπως αναφέρει ο Δημαράς: «Κατά τη βεβαίωση του Δε Βιάζη, στα χρόνια που μας απασχολούν οι επτανησιακές βιβλιοθήκες «έγεμον» από έργα των εγκυκλοπαιδιστών και του Βολταίρου».⁸⁹ Σε μια προσπάθεια να μεταφέρουν την πρόοδο των ευρωπαϊκών χωρών στο υπόδουλο γένος οι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ιδρύουν σχολεία και βιβλιοθήκες, μερικές φορές ακόμη και με προσωπικά τους έξοδα, εκδίδουν και μεταφράζουν έργα κορυφαίων ευρωπαϊών φιλοσόφων, αλλά και αρχαία κείμενα τα μεταφέρουν στην απλοελληνική για να γίνονται κατανοητά απ' όλους. Παρατηρείται ένα συστηματικό ενδιαφέρον προς τις νεότερες ευρωπαϊκές ιδέες που είναι άμεσα συνυφασμένο με τη μεταφραστική δραστηριότητα.

Ο Δημαράς τονίζει τη σημασία των μιμήσεων και των μεταφράσεων ευρωπαϊκών έργων και τους προβληματισμούς της εποχής πάνω στο μεταφραστικό ζήτημα. Ο Καταρτζής ασχολείται με τη μεθόδευση των μεταφράσεων, ενώ ο Κοραής εστιάζει στην συστηματοποίηση τους – στο ζήτημα δηλαδή των βιβλίων που πρέπει να μεταφραστούν.⁹⁰ Επισημαίνει και τη συμβολή δύο προσώπων του Φαναριώτικου περιβάλλοντος που προσπάθησαν να συντονίσουν την πορεία των μεταφράσεων. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Σαμουήλ Χαντζερής στήριξε μια προσπάθεια να προγραμματιστούν οι μεταφράσεις, την οποία συνέχισε ο Μιχαήλ Σούτσος, ο οποίος στράφηκε προς το πνεύμα της «πεφωτισμένης Ευρώπης».⁹¹

Το σχήμα του Κ. Θ. Δημαρά διακρίνει τρεις διαφορετικές φάσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, κατά τον τρόπο με τον οποίο κλιμακώνεται η διάδοση των ευρωπαϊκών ιδεών. Η προδρομική περίοδος (γύρω στα 1750, αλλά υπάρχουν και ίχνη που είναι ορατά από παλαιότερα) είναι η περίοδος κατά την οποία

⁸⁸ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, «Ο Ελληνικός Διαφωτισμός» και «Το σχήμα του Διαφωτισμού», σ.1-22 και 23-119 αντίστοιχα.

⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 189. Βλ και υποσημείωση: σ. 290.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 189. Για το ζήτημα των μεταφραστικών απόψεων του Καταρτζή, βλ. Άννα Ταμπάκη, «Αντιλήψεις και Θεωρίες για τη μετάφραση στον 18^ο αιώνα», *ό.π.*, σ. 113 – 125.

⁹¹ Κ. Θ. Δημαράς, «Δημήτριος Καταρτζή. Α' Η Ζωή του», *ό.π.*, σ. 190.

γνωστοποιείται στην ελληνική επικράτεια το όνομα του Βολταίρου και σταδιακά γίνεται το κατεξοχήν σύμβολο της ελευθεροφροσύνης. Σ' αυτήν την περίοδο πρωταγωνιστούν κυρίως μέλη του κλήρου, οι Φαναριώτες, καθώς επίσης εμφανίζονται και τα ίχνη μιας νέας εμπορικής τάξης που ταξιδεύει, αποκτά πλούτη και διεκδικεί ηγετική θέση στην παιδεία. Η τάξη αυτή κατά τη δεύτερη φάση έχει ισχυροποιηθεί και προσπαθεί να επιβληθεί, ενώ αντίθετα οι δύο προηγούμενες έχουν αναδιπλωθεί σε συντηρητικότερα σχήματα. Σ' αυτή τη δεύτερη περίοδο (1775-1800) είναι ισχυρή η επίδραση της Γαλλικής εγκυκλοπαίδειας. Ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρει ενδεικτικά ορισμένα ονόματα που κατατάσσει στις δύο περιόδους. Στην Α' περίοδο αναφέρει τον Ευγένιο Βούλγαρη, τον Ιώσηπο Μοισιόδακα και τον Θωμά Μανδακάση, ενώ στη Β' φάση κατατάσσει τον Δημήτριο Καταρτζή, τον Ρήγα Βελεστινλή και τους Δημητρείς, Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγόριο Κωνσταντά.⁹²

Τέλος η Γ' περίοδος, την οποία ονομάζει και «φάση παλιγγενεσίας», εκτείνεται χρονικά περίπου από το 1800 έως το 1821. Σ' αυτήν την τρίτη περίοδο εντοπίζει δύο αντίπαλες παρατάξεις, οι μεν προοδευτικοί, που είναι εκπρόσωποι της νέας αστικής εμπορικής τάξης και οι δε συντηρητικοί που ανήκουν στους θρησκευτικούς κύκλους. Παίρνει μεγάλες διαστάσεις το γλωσσικό ζήτημα και γενικότερα υπάρχει μια σύγκρουση ανάμεσα στην παράδοση και στην ανανέωση. Βασική επίδραση, κατά την Γ' περίοδο, ασκεί στον ελληνικό χώρο η κίνηση των Ιδεολόγων. Κύριος εκπρόσωπος αυτής της τρίτης φάσης είναι ο Αδαμάντιος Κοραΐς.

Πολλοί Έλληνες λόγιοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού πρόβαλλαν το όραμα της φωτισμένης δεσποτείας ως κατάλληλο πολιτικό καθεστώς για την ελληνική υπόθεση και μάλιστα ως εισιτήριο εισόδου της στο Ευρωπαϊκό στερέωμα. Ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ο Σπυρίδων Βαλέτας, ο ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* και πολλοί άλλοι από τον κύκλο της λογιοσύνης επηρεάστηκαν από την πολιτική σκέψη των Ευρωπαίων philosophes. Πρωταγωνιστής του προγράμματος της φωτισμένης δεσποτείας υπήρξε, κατά τον Κιτρομηλίδη, ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ που πρότεινε πολιτικές αλλαγές που θα επιφέρουν ανανέωση της παιδείας και απελευθέρωση των ατομικών δυνατοτήτων.⁹³

---

⁹² Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Ελληνικός Διαφωτισμός», *ό.π.*, σ. 10 -11.

⁹³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η περίπτωση του Μοισιόδακα εξετάζεται μεμονωμένα και διεξοδικά από τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη στη μελέτη του, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1985, β' έκδ.: 2005. Δεν θα ασχοληθούμε με τη μελέτες του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, «Η Πολιτική σκέψη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, 10τ., τ. 2^{ος}, Αθήνα 2003 (σ. 27 – 38) και Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 2000, α' έκδ.:

Από τον πρωτεργάτη του πεδίου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού περνάμε σε μια από τις τελευταίες δημοσιεύσεις για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό του Φίλιππου Ηλιού.⁹⁴ Ο Ηλιού, ενώ αναγνωρίζει την αξία του σχήματος του Δημαρά, που συγκεντρωτικά αποτελείται από τρεις φάσεις, α) Βολταίρος β) Γαλλική *Εγκυκλοαΐδεια* και γ) Ιδεολόγοι και είναι άμεσα συναρτημένο με τα στάδια του Γαλλικού Διαφωτισμού προτείνει ένα ‘συμπληρωματικό σχήμα’ που ακολουθεί τα εξής επίπεδα: α) άρνηση των παραδοσιακών μορφωμάτων και προσπάθεια αποκληρικοποίησης της παιδείας, β) εθνική απελευθέρωση που θα επιτευχθεί μέσα από την παιδεία και τις δημοκρατικές ιδέες και γ) κοινωνική απελευθέρωση, αφού θα έχει εξασφαλιστεί η εθνική, όπου η ελληνική κοινωνία θα διέπεται από δημοκρατικές αρχές και αστική ισότητα.⁹⁵ Θεωρεί το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ως «νεωτερική πρόκληση». Η «Φωτισμένη Ευρώπη», στην οποία δεσπόζει η ελεύθερη σκέψη και η πρόοδος του ανθρώπινου πνεύματος αποτελεί τη μεγάλη πρόκληση για τα κινήματα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Υπογραμμίζει τη ριζοσπαστικότητα και την ανατρεπτικότητα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και τονίζει ότι κυρίαρχο αίτημα του είναι η απελευθέρωση της σκέψης από θρησκευτικές αυθεντίες και δεισιδαιμονίες. Υπάρχει η ανάγκη για ελεύθερη σκέψη και έκφραση, γεγονός που στρέφει τους Έλληνες λόγιους προς την ευρωπαϊκή σκέψη.

Περίοπτη θέση στη μελέτη του Ηλιού κατέχει η μελέτη της ιστορίας του βιβλίου. Θεωρεί ότι ο κόσμος του εντύπου υπήρξε πρωταγωνιστής της ανανεωτικής πνοής και συνέβαλε στην εμβέλεια του Διαφωτισμού.⁹⁶ Ως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα το βιβλίο είναι κατεξοχήν θρησκευτικό και παράγεται στη Βενετία.⁹⁷ Η εικόνα όμως αυτή αρχίζει σταδιακά να αλλάζει μέσα στα χρόνια του Διαφωτισμού: «άλλες ιδέες, διαφορετικά ενδιαφέροντα, νέες περιέργειες, άλλες κοινωνικές τάξεις, με νέες ανάγκες, με καινούρια αντίληψη για την κοινωνία και αντίστοιχα νέο αναγνωστικό κοινό».⁹⁸ Το βιβλίο γίνεται φορέας των προωθημένων ιδεών της Ευρώπης. Αυτό δε

1996, όπως επίσης και του Άλκη Αγγέλου, *Των Φώτων* (Αθήνα 1988) και *Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Των Φώτων Β'* (Αθήνα 1999), παρά την καθοριστική συμβολή τους στη μελέτη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, καθώς στόχος μας δεν είναι να εμβαθύνουμε στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό, αλλά να παρουσιάσουμε συνοπτικά τα χαρακτηριστικά του.

⁹⁴ Εδώ στόχος μου δεν είναι να αναφερθώ εκτενώς στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό, γι' αυτό και δεν θα αναφερθώ στο σύνολο των μελετών του Ηλιού για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό.

⁹⁵ Φίλιππος Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, 10τ., τ. 2^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 9 – 26.

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 13.

⁹⁷ Φίλιππος Ηλιού, *Ιστορίες του Ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο 2005, σ. 27.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 28.

σημαίνει ότι το θρησκευτικό βιβλίο εκτοπίζεται. Αντίθετα η Βενετία και το παραδοσιακό βιβλίο συνεχίζουν να κατέχουν δεσπόζουσα θέση. Το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού δεν έχει κυριαρχήσει και η συντηρητική σκέψη διατηρεί ηγεμονική θέση.⁹⁹ Ωστόσο το συγγραφικό προσωπικό των βιβλίων και η γεωγραφία του βιβλίου ανανεώνονται.¹⁰⁰ Νέα εκδοτικά κέντρα ιδρύονται σε ευρωπαϊκές πόλεις και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες.

Η αύξηση της βιβλιοπαραγωγής είναι σημαντικό στοιχείο της περιόδου. Το βιβλίο ήταν εμπορεύσιμο αγαθό και τα τραβήγματα της κάθε έκδοσης ποικίλλαν ανάλογα με τη ζήτηση του.¹⁰¹ Το νεωτερικό βιβλίο που εμφανίζεται είναι κυρίως επιστημονικό, ιστορικό, φιλοσοφικό, λογοτεχνικό, γραμματικές – είναι σαφώς απομακρυσμένο από το θρησκευτικό παραδοσιακό βιβλίο.¹⁰² Είναι φορέας των νέων προωθημένων ιδεών που έρχονται στην ελληνική λόγια σκέψη από την Ευρώπη. Ένας τρόπος του ταξιδιού τους είναι οι μεταφράσεις. Η ανεξέλεγκτη κυκλοφορία του νεωτερικού βιβλίου αποτελούσε απειλή για την εκκλησία. Συντελείται, λοιπόν, μια θεσμική δραστηριοποίηση γύρω από την παραγωγή και την κυκλοφορία των νεωτερικών βιβλίων. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο επεμβαίνει σε δύο περιπτώσεις – για πρώτη φορά το 1798 και στη συνέχεια το 1819 – και επιβάλλει λογοκρισία στη βιβλιοπαραγωγή. Ο Ηλιού κάνει λόγο για «φωτοσβεστική εκστρατεία».¹⁰³ Τα άσεμνα βιβλία πρέπει να πέφτουν στη φωτιά, καθώς οδηγούν στην αθεΐα.¹⁰⁴

Μια ακόμη καινοτομία στο χώρο του βιβλίου υπήρξε η εγγραφή συνδρομητών. Το κόστος μιας έκδοσης ήταν σαφώς μεγάλο, καθώς τα βιβλία παράγονταν σε μακρινή απόσταση από τους τόπους που προορίζονταν να καταναλωθούν. Υιοθετούν, λοιπόν, την ιταλική πρακτική των συνδρομητών. Οι συγγραφείς και οι εκδότες καλούν δημόσια μέσω έντυπων αγγελιών το μελλοντικό αναγνωστικό κοινό τους να εγγραφεί για την προαγορά βιβλίων και να προπληρώσει όσα αντίτυπα επιθυμεί.¹⁰⁵ Μ' αυτόν τον τρόπο εξασφάλιζαν την πραγματοποίηση της έκδοσης. Ως αντάλλαγμα, μάλιστα, οι συνδρομητές έβλεπαν τα ονόματά τους τυπωμένα σε έναν κατάλογο στο τέλος του βιβλίου. Από το 1749 έως το 1821

---

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 29.

¹⁰⁰ Φίλιππος Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», *ό.π.*, σ. 14.

¹⁰¹ Αικ. Κουμαριανού – Λ. Δρούλια – Εντο Layton, «Το βιβλίο αγαθό παιδείας – αγαθό εμπορεύσιμο», *στην ιδίων, Το ελληνικό βιβλίο 1476 – 1830, Αθήνα 1986, σ. 206 – 207.*

¹⁰² Φίλιππος Ηλιού, *ό.π.*, σ. 13.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 23.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 15.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 15.

δημοσιεύονται πάνω από 120 βιβλία που εφαρμόζουν το σύστημα της συνδρομής και από αυτά τα 92 τουλάχιστον δημοσιεύουν τον κατάλογο των συνδρομητών τους.¹⁰⁶ Πρόκειται αναντίρρητα για μια πρακτική που ανάγει το βιβλίο σε οικονομικό προϊόν και φανερώνει την οικονομική δυναμική του έντυπου πολιτισμού.¹⁰⁷

Οι μεταφράσεις, όπως μας πληροφορεί ο Ηλιού, καλύπτουν το 22% της βιβλιοπαραγωγής κατά την περίοδο 1801 – 1820, ένα ποσοστό που αντιστοιχεί σε 300 βιβλία, σε 392 τόμους. Δεν πρόκειται βέβαια στο σύνολο τους για μεταφράσεις «δυτικών» έργων, αλλά όπως αναφέρει ο Ηλιού: «Το νεωτερικό βιβλίο διεμβολίζει τη βιβλιοπαραγωγή, με αιχμή τις μεταφράσεις».¹⁰⁸ Ο όρος μετάφραση δεν συνιστά όρο που μπορεί να περιγράψει όλες τις περιπτώσεις. Οι παραφράσεις, οι μιμήσεις, οι διασκευές, τα ερανίσματα είναι εξίσου συνηθισμένες πρακτικές.

Στο κλίμα της μετακένωσης πρωτοστατεί και η μετάφραση. Το όραμα μιας προηγμένης παιδείας που θα ταξιδέψει από τις προοδευτικές ευρωπαϊκές χώρες προς την «καθ' ημάς ανατολή» είναι άμεσα συνυφασμένο με τις μεταφράσεις. Ο Ηλιού αναφέρει ότι στο ποσοστό των μεταφράσεων – στο 22% – δεν συνυπολογίζονται οι περιπτώσεις των μη ξεκάθαρων μεταφράσεων, γεγονός που σημαίνει ότι έχουμε να κάνουμε με ένα μεγάλο αριθμό εκδόσεων στις οποίες είναι έκδηλη μια «δυτική» επιρροή.¹⁰⁹

Αν προσπαθήσει κανείς να συμπυκνώσει το νόημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, θα έρθει αντιμέτωπος με εκφράσεις όπως: «μετακένωση», «επαφή με την ευρωπαϊκή σκέψη», «απόπειρα οικειοποίησης του κινήματος του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού», «ευθυγράμμιση με τα Φώτα της Ευρώπης», φορέας των οποίων είναι το νεωτερικό βιβλίο. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι δεν μπορούμε να αντιληφθούμε τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό ανεξάρτητα από τον Ευρωπαϊκό, καθώς υπήρξε ένα τμήμα του. Εύλογα δημιουργείται το ερώτημα: Μέσα από ποια οδό ήρθαν πιο κοντά τα δύο φαινόμενα; Ο ίδιος ο εισηγητής του πεδίου, ο Κ. Θ. Δημαράς, μαρτυρεί με τα λόγια του τον καθοριστικό χαρακτήρα της μετάφρασης στα πλαίσια του Νεοελληνικού

---

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 16.

¹⁰⁷ Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με το ζήτημα των συνδρομητών, βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές (1749 – 1821). Νέα στοιχεία», και «Βιβλία με συνδρομητές II. Από τα χρόνια της επανάστασης έως το 1832», στο *Ιστορίες του Ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο 2005, σ. 195 – 208 και 217 – 278 αντίστοιχα.

¹⁰⁸ Φίλιππος Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο *Ιστορίες του Ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο 2005, σ. 100.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 102 – 103.

Διαφωτισμού: «Γενικά η μετάφραση νεοτερικών έργων αποτελεί από τα πιο έντονα χαρακτηριστικά του Ελληνικού Διαφωτισμού στα χρόνια της ακμής του».¹¹⁰

Η συνοπτική αυτή παρουσίαση του σχήματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού του Κ. Θ. Δημαρά και η αναφορά στο νεωτερικό βιβλίο και τον Ηλιού ήταν χρήσιμη. Ωστόσο, εδώ δεν εξετάζεται ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός γενικότερα, ούτε το φαινόμενο των μεταφράσεων, ούτε καν το νεωτερικό βιβλίο. Απομονώνεται και κατά κάποιο τρόπο κατασκευάζεται μια κατηγορία έντυπων μεταφράσεων που συνδέονται μεταξύ τους, γιατί προέρχονται από την πένα των μεγάλων στοχαστών, από τη φιλοσοφική οικογένεια, όπως την αντιλαμβάνεται ο Gay. Εκφράζουν τις πιο προωθημένες ιδέες της Ευρώπης και συνιστούν μια υποκατηγορία μέσα στη γενικότερη κατηγορία των νεοτερικών βιβλίων.

---

¹¹⁰ Κ. Θ. Δημαρά, «Ο Ελληνικός Διαφωτισμός», στο *ό.π.*, σ. 14.

Κεφάλαιο Γ΄:

1) Η συγκρότηση του καταλόγου.

Βασικός στόχος αυτής της εργασίας υπήρξε η δημιουργία του καταλόγου των πρώτων έντυπων μεταφράσεων των μεγάλων συγγραφέων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού που εκδόθηκαν στα ελληνικά κατά την περίοδο 1750 – 1845. Οδηγός μας σ’ αυτήν την εργασία για την ομάδα των μεγάλων συγγραφέων υπήρξε η μελέτη του Peter Gay. Η φιλοσοφική οικογένεια του Gay περιλαμβάνει δέκα Γάλλους συγγραφείς, τους *Charles Secondat de Montesquieu, Francois Marie Arquet de Voltaire, Georges Louis Leclerc de Buffon, Jean j. Rousseau, Denis Diderot, Etienne Bonnot de Condillac, Claude – Adrien Helvétius, Jean le Rond d’Alembert, Anne Robert Turgot* και *Paul Henri Tiry D’ Holbach*, στοιχείο αναμενόμενο, αφού και ο Διαφωτισμός υπήρξε κυρίως Γαλλικός, τρεις Γερμανούς, τους *Gotthold Ephraim Lessing, Christoph Martin Wieland και Immanuel Kant*, έναν Ιταλό, τον *Cesare Beccaria* και μόνο έναν επίσης Βρετανό, και συγκεκριμένα *Σκωτσέζο, τον David Hume*. Τέλος ο Gay εντάσσει ανάμεσα στους philosophes του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού δύο Αμερικανούς, τους *Benjamin Franklin* και *Thomas Jefferson*.

Συμπληρώνω τρεις ακόμη συγγραφείς στη λίστα μας, τον Άγγλο *John Locke*, τον Σκωτσέζο *William Robertson* και τον Γάλλο *Gabriel Bonnot de Mably*, οπότε η λίστα των μεγάλων συγγραφέων φθάνει τους είκοσι. Οι συγγραφείς μας δηλαδή είναι συνολικά έντεκα Γάλλοι, τρεις Βρετανοί, και συγκεκριμένα, δύο Σκωτσέζοι και ένας Άγγλος. Σε ό,τι αφορά την περίπτωση του *Locke*, ο αποκλεισμός του από τη λίστα του Gay έγκειται στο γεγονός ότι ο Gay θεωρεί το Διαφωτισμό καθαρά υπόθεση του 18^{ου} αιώνα και ως εκ τούτου, ο *Locke*, δεν έχει θέση στη λίστα. Ωστόσο, αναγνωρίζει τη συμβολή του στο Διαφωτισμό και τον κατατάσσει στους προδρόμους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ανάμεσα στους Newton και Bacon.¹¹¹ Ο *Robertson* υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους μελετητές του Βρετανικού Διαφωτισμού. Ο Roy Porter στη μελέτη του για το Βρετανικό Διαφωτισμό, *Enlightenment. Britain and the Creation of the Modern World*, αναγνωρίζει τον *Robertson*, ανάμεσα στους Hume και Gibbon, ως τους μεγαλύτερους Βρετανούς ιστορικούς του Διαφωτισμού.¹¹² Το όνομα του *Mably*, αδελφού του *Condillac* αναφέρεται και από τον Gay στους

¹¹¹ Peter Gay, *ό.π.*, τ. 1, σ. 135.

¹¹² Roy Porter, *ό.π.*, σ. 245.

philosophes δεύτερης κατηγορίας, από τους οποίους θα συμπεριλάβουμε μόνο την περίπτωση του *Mably*.

Ο έλεγχος των μεταφράσεων ξεκινά από το 1750, ημερομηνία που σηματοδοτεί την αφετηρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, κατά το Δημαρά, ενώ η πρώτη μετάφραση καταγράφεται στα 1766. Δεν υιοθετώ το 1821, που είναι η ημερομηνία λήξης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, που προτείνει ο Δημαράς, αλλά επεκτείνω λίγο περισσότερο τα χρονικά όρια του καταλόγου, έως το 1845, θεωρώντας ότι μέχρι εκείνη την χρονική περίοδο οι άνθρωποι που έζησαν και συνέβαλαν στη μεταφραστική πορεία των Ευρωπαϊκών έργων ήταν άνθρωποι που έζησαν την περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και υπήρξαν υπήκοοι της.

Στον κατάλογο υπάρχει μια ποικιλία ως προς το είδος της μετάφρασης. Περιλαμβάνονται πιστές μεταφράσεις, ελεύθερες, παραφράσεις, επιτομές, μιμήσεις, και ερανίσματα. Συνάντησα και ανέκδοτες μεταφράσεις και αναγγελίες προθέσεων για μετάφραση, τις οποίες όμως απέκλεισα από τον κατάλογο.

Η έρευνα μου στάθηκε δυνατή χάρη στις βιβλιογραφίες που υπάρχουν και καταγράφουν την ελληνική βιβλιοπαραγωγή.¹¹³ Πρώτο στάδιο της έρευνας ήταν η αναζήτηση ελληνικών μεταφράσεων των μεγάλων συγγραφέων στις βιβλιογραφίες, ώστε να συγκεντρώσω τους τίτλους των μεταφράσεων και τις επανεκδόσεις τους. Για το πρώτο αυτό στάδιο χρησιμοποίησα τις βιβλιογραφίες του Θωμά Παπαδόπουλου, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci. – 1800). Τόμος πρώτος. Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις* (Αθήνα 1984), των Λαδά – Χατζηδήμου, *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791 – 1795*, και *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1796 -1799* (Αθήνα 1970 και 1973 αντίστοιχα), των Γκίνη – Μέξα, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800 – 1863* (Αθήνα 1939). Επίσης τις βιβλιογραφίες του Φίλιππου Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική βιβλιογραφία. Α' Τα Βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Έ. Legrand και του Η. Pernot (1515 – 1799)* και *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα, Βιβλία – Φυλλάδια, Τόμος Πρώτος 1801 -1818* (Αθήνα 1973 και 1997 αντίστοιχα).

Στη συνέχεια χρησιμοποίησα τη *Βιβλιογραφία* του Νεοελληνικού Διαφωτισμού του Αποστολόπουλου, η οποία στάθηκε ένα αναγκαίο συμπληρωματικό εργαλείο, εφόσον συγκεντρώνει όλες τις μελέτες για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, που εκδόθηκαν από το 1945 έως το 1995.¹¹⁴ Αποδελτίωσα τη *Βιβλιογραφία*

---

¹¹³ Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε τη μελέτη της Λουκίας Δρούλια, *Η Ιστορία του Ελληνικού Βιβλίου. Προσεγγίσεις και κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των Ελληνικών εργασιών*, Αθήνα 2001, στην οποία διαγράφει την πορεία της βιβλιογραφικής έρευνας.

¹¹⁴ Δ. Γ. Αποστολόπουλος – Εμμ. Φραγκίσκος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945 – 1995*, ό.π.

αναζητώντας μελέτες που αφορούσαν τη γένεση του επιστημονικού πεδίου, αλλά κυρίως τις εξειδικευμένες μελέτες που εξέτασαν τις μεταφραστικές κινήσεις μεμονωμένα και μελέτες που επικεντρώθηκαν στην ιστορία του ελληνικού εντύπου και των μεταφράσεων. Η συμβολή της *Βιβλιογραφίας* υπήρξε καθοριστική, καθώς υπάρχουν σ' αυτήν όλα τα δημοσιεύματα γύρω από την εμφάνιση και τη διάδοση των ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, με αποτέλεσμα να διευκολύνει σε μεγάλο βαθμό την έρευνα μου. Λειτουργήσε σαν συμπλήρωμα στις ελλείψεις των τεκμηρίων και στις περιπτώσεις που δεν είχαμε να αντιμετωπίσουμε ξεκάθαρους μεταφράσεις.

Επόμενο και απαραίτητο βήμα ήταν οι αυτοψίες των εκδόσεων. Μπήκα στις βιβλιοθήκες, στον χώρο των εκδόσεων, για να συναντήσω τα ίδια τα τεκμήρια. Μ' αυτόν τον τρόπο ζωντάνεψε η έρευνα μου και μπόρεσα να εντοπίσω πληροφορίες και διευκρινίσεις που δεν μπορεί κανείς να διαπιστώσει από τον τίτλο. Η άμεση επαφή με τα μεταφρασμένα κείμενα και κυρίως η ανάγνωση των προλόγων ήταν απαραίτητη για να κατανοηθεί η πορεία της κάθε μετάφρασης: για ποιους λόγους μεταφράζει ο κάθε μεταφραστής, γιατί επιλέγει το συγκεκριμένο κείμενο, από ποια γλώσσα μεταφράζει, ποιες ήταν οι συνθήκες έκδοσης. Οι αυτοψίες με βοήθησαν να προσεγγίσω αποτελεσματικότερα το κάθε κείμενο και να αποκτήσω μια εικόνα για την έκδοση. Σε μερικές περιπτώσεις, όπου ήταν δυνατόν, είδα παραπάνω από ένα αντίτυπο της ίδιας έκδοσης, για να κατανοήσω την υλική διάσταση του βιβλίου – το βιβλίο ως εμπορεύσιμο αγαθό. Τέλος, σε ένα τεχνικό επίπεδο, μπόρεσα να δω την κατάσταση του εντύπου, τις σημειώσεις πάνω σ' αυτό, τα κτητορικά σημειώματα και γενικότερα τα ίχνη που αφήνει η χρήση ενός αγαθού και πιστοποιεί την επιτυχία του.

Παραθέτω τα ευρήματα μου σε έναν σύντομο και χρονολογικό κατάλογο, χωρίς τα πλήρη στοιχεία, για να διευκολύνω τον αναγνώστη στην ανάγνωση της εργασίας και να έχει μπροστά του μια χρονολογική εικόνα των μεταφραστικών περιπτώσεων. Ο πλήρης κατάλογος με αναλυτική παρουσίαση των στοιχείων δίνεται σε Παράρτημα στο τέλος της εργασίας.

Χρονολογικός κατάλογος των μεταφράσεων.

Χρόνος έκδοσης της μετάφρασης.	Συγγραφέας Ευρωπαϊκού έργου.	Τίτλος μεταφρασμένου έργου.	Αύξων αριθμός (από το Παράρτημα που βρίσκεται στο τέλος).
1766	[Voltaire]	Μέμνων στον τόμο της Βοσπορομαχίας	21
1768	Voltaire	Περί των διχονοιών των εν ταις εκκλησίαις της Πολωνίας.....	25
[c.a.]1771	Voltaire	Το διεγερτικόν των βασιλέων.	26
[c.a.]1771	Voltaire	Ουολταίρου Επιστολή...	27
[c.a.]1771	Voltaire	Ιωάννου Πλοχώφ ...	28
[c.a.]1771	Voltaire	Λόγος του παπά Χαριστηρίου	29
1779	[Locke]	Πραγματεία περί παιδών αγωγής ή Παιδαγωγία....	8
1790	[Diderot & D' Alembert]	Φυσικής Απάνθισμα δια τους αρχίνους.....	7
1792	Voltaire	Μέμνων στον τόμο του Momars senior Βοσπορομαχία.....	22
1792 - 1794	Robertson	Ιστορία της Αμερικής...	18
1795	Montesquieu	Έρευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων.	13
1796	Montesquieu	Βιβλίον Δηρημένον εις μέρη δύο, ών το μεν.....	14
	Locke	Εγχειρίδιον Μεταφυσικών- Διαλεκτικών. Η επιτομή ακριβεστάτη	10
1800	[Locke]	Παιδαγωγία Περέχονσα Πάνυ ωφέλιμους νοθεσίας	9
1801	Condillac	Η Λογική...	6
1802	Beccaria	Περί αμαρτημάτων και ποινών.....	1
1806	Voltaire	Ιστορία Καρόλου του ΙΒ'	30
1813	Mably	Διάλογοι περί Ηθικής και Πολιτικής του σοφωτάτου φιλοσόφου και περιφήμου των Αθηνών αρχιστρατήγου Φωκίωνος.....	11
1814	Wieland	Αγάθων...	40
1816	Buffon	Αι της Φύσεως εποχάι.....	4

1818	Voltaire	Διάφορα Ηθικά και Αστικά Στιχουργήματα...	23
1818	Rousseau	Λόγος περί αρχής και βάσεως της ανισότητος των ανθρώπων προς αλλήλους....	19
1819	Mably	Διάλογοι Φωκίωνος ότι οικειότατον το ηθικόν προς το πολιτικόν....	12
1820	Voltaire	Τα Περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένη....	31
	Voltaire	Συλλογή Διαφόρων Τραγωδιών, όσαι παρεστάθησαν εις το θέατρον του Βουκουρεστίου...	32
1823	Beccaria	Περί Αδικημάτων και ποινών....	2
1827	Wieland	Των Αβδηριτών η ιστορία....	41
1828	Rousseau	Περί της κοινωνικής συνθήκης ή αρχαί του πολιτικού δικαϊώματος....	20
1831	Montesquieu	Τα κατ' Αρσάκην και Ισημνίαν...	16
1832	Voltaire	Ο Φανατισμός ή ο προφήτης Μωάμεθ...	33
1834	Voltaire	Θήβαις ή οι εχθρευόμενοι αδελφοί....	34
		Μέμων ή περί της των ανθρώπων σωφροσύνης....	24
1836	Montesquieu	Σκέψεις περί των αιτιών, του μεγάλειου και της πτώσεως των Ρωμαίων....	15
		Επιστολαί Περσικαί....	17
		Ποήματα Ιακώβου Ρίξου Ραγκαβή....	35
1839	Voltaire	Αλζίρα ή οι Αμερικανοί....	36
		Οιδίπους εν Θήβαις....	37
1842	Beccaria	Περί Αδικημάτων και ποινών....	3
		Βρούτος...	38
1844	Voltaire	Σεμίραμις....	39
x.x.	Buffon	Φυσική Ιστορία. Περί Γιγάντων....	5

Κεφάλαιο Δ΄:

1) Συγκεντρωτική εικόνα του καταλόγου.

Ο χρονολογικός κατάλογος που προηγήθηκε παρουσιάζει συνοπτικά τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα μας, ώστε να διευκολύνει τον αναγνώστη να παρακολουθήσει το τέταρτο αυτό μέρος της εργασίας. Στο μέρος αυτό παραθέτουμε τόσο μια συγκεντρωτική εικόνα του καταλόγου, όσο και μεμονωμένη ενασχόληση με την κάθε μετάφραση ξεχωριστά.

Αναζητούσα συνολικά είκοσι από τους μεγάλους συγγραφείς του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Από την έρευνα μου διαπιστώθηκε ότι δέκα συγγραφείς του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού μεταφράστηκαν στα ελληνικά, ενώ οι υπόλοιποι δέκα δεν έγιναν γνωστοί – τουλάχιστον μέσω της μετάφρασης – την περίοδο 1750 έως 1845.¹¹⁵

Η βιβλιογραφική έρευνα κατέγραψε 32 τίτλους έργων των μεγάλων συγγραφέων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και 41 εκδόσεις. Η ομάδα των Ευρωπαίων συγγραφέων που μεταφράστηκαν στα ελληνικά είναι οι: *Voltaire*: 16 τίτλοι σε 19 εκδόσεις, *Montesquieu*: 3 τίτλοι σε 5 εκδόσεις, *Locke*: 2 τίτλοι σε 3 εκδόσεις, *Buffon*: 2 τίτλοι, *Rousseau*: 2 τίτλοι, *Wieland*: 2 τίτλοι, *Beccaria*: 1 τίτλος σε 3 εκδόσεις, *Mably*: 1 τίτλος σε 2 εκδόσεις, *Condillac*: 1 τίτλος, *Encyclopédie (Diderot & D' Alembert)*: 1 τίτλος και *Robertson*: 1 τίτλος.¹¹⁶ Οι δέκα συγγραφείς που δεν μεταφράστηκαν είναι οι: *Franklin*, *Hume*, *Helvetius*, *Kant*, *Turgot*, *Lessing*, *Jefferson*, *Holbach*, *Diderot* και *D' Alembert*. Σε μια ιδιαίτερη κατηγορία αξίζει να τοποθετήσουμε τους *Diderot* και *D' Alembert*, εφόσον δεν έχει μεταφραστεί κάποιο έργο τους στα ελληνικά, αλλά είναι οι εμπνευστές και οι επιμελητές της έκδοσης της *Εγκυκλοπαίδειας* και τα μεταφραστικά της ίχνη στην ελληνική βιβλιοπαραγωγή. Επίσης οι δύο Αμερικάνοι της ομάδας του Gay ήταν ούτως ή άλλως λιγότεροι γνωστοί στην Ευρώπη από τους άλλους Ευρωπαίους συγγραφείς.

Οι υπόλοιπες εννέα εκδόσεις που δεν αντιστοιχούν σε νέους τίτλους είναι είτε επανεκδόσεις προηγούμενων είτε νέες μεταφράσεις του ίδιου τίτλου. Συναντούμε συνολικά τέσσερις εκδόσεις του *Ménon* του Voltaire. Η πρώτη του μετάφραση

---

¹¹⁵ Ύστερα από μια πρόχειρη ηλεκτρονική αναζήτηση συναντούμε την πρώτη ελληνική μετάφραση του Lessing στα ελληνικά το 1876, όταν μεταφράζεται ο *Νάθαν*, ενώ επανεκδίδεται το 1879. Μεταφράζεται επίσης και το έργο του *Αιμιλία Γαλόττη* στα 1889 και ο *Λαοκόων* το 1926. Έργο του Kant μεταφράζεται για πρώτη φορά το 1904 και πρόκειται για το *Κριτική του άδολου λογισμού*.

¹¹⁶ Η σειρά των συγγραφέων είναι με βάση τον αριθμό των μεταφράσεων που συγκεντρώνει καθένας.

εκδίδεται στα 1766 και η δεύτερη, στα 1792, συνιστά επανέκδοση της ίδιας μετάφρασης. Το 1818 κυκλοφορεί η ίδια μετάφραση του *Mémnon* σε έναν διαφορετικό τόμο και τέλος στα 1834 κυκλοφορεί μια νέα μεταφρασμένη έκδοση του *Mémnon*. Το *Dei deliti e delle pene* του Beccaria, πέρα από την πρώτη έκδοση του 1802, επανεκδίδεται δύο φορές, στα 1823 και 1842. Το έργο του Montesquieu, *Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, μεταφράζεται δύο φορές, ύστερα από την πρώτη έκδοση (1795), στα 1796 και 1836. Και οι δύο περιπτώσεις συνιστούν νέες μεταφραστικές απόπειρες σε νέες εκδόσεις. Οι *Διάλογοι του Φωκίωνος*, του αββά Mably μεταφράζονται για δεύτερη φορά, μετά το 1813, στα 1819. Το έργο του Locke, *Some Thoughts Concerning Education*, «αποδίδεται» στην ελληνική γλώσσα μια φορά στα 1779 και μια δεύτερη στα 1790.

Θα αναφέρουμε μια ακόμη περίπτωση, στην οποία συναντούμε για δεύτερη φορά τον ίδιο ευρωπαϊκό τίτλο, χωρίς ωστόσο να την συνυπολογίζουμε στις επανεκδόσεις, καθώς εκδίδεται σε έναν τόμο μαζί με έναν άλλο ευρωπαϊκό τίτλο (ο οποίος έχει ήδη συνυπολογισθεί). Πρόκειται για το θεατρικό έργο του Voltaire, *Le Brutus*, που βρίσκεται μια φορά σε έναν τόμο στα 1820 (αυξ. Αρ.:32) μαζί με ένα ακόμη έργο του Voltaire, τη *Mérope*, αλλά συναντάται και ακόμη μια φορά στα 1844 (αυξ. Αρ.: 38). Έχουμε καταγράψει τρεις επανεκδόσεις, ενώ οι υπόλοιπες έξι περιπτώσεις συνιστούν νέες μεταφραστικές εκδοχές. Θα ήταν χρήσιμο να αναφέρουμε ότι οι συγγραφείς που επανεκδίδονται είναι ο *Voltaire* με τον *Mémnon* και ο *Beccaria* με το *Dei deliti e delle pene*, το οποίο επανεκδίδεται στα 1823 και η έκδοση του 1842 συνιστά ουσιαστικά ανατύπωση της προηγούμενης. Οι συγγραφείς που έστω και ένας τίτλος τους μεταφράστηκε για δεύτερη φορά στα ελληνικά, είναι οι *Voltaire, Locke, Mably* και *Montesquieu*.

Σε ό,τι αφορά τις εθνικότητες των μεγάλων συγγραφέων του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού που έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά, οι έξι είναι *Γάλλοι* και μόνο *δύο Βρετανοί* (ένας *Άγγλος* και ένας *Σκωτσέζος*), ένας *Γερμανός* και ένας *Ιταλός*. Ο πιο πολυμεταφρασμένος συγγραφέας είναι ο Voltaire και μάλιστα το πρώτο έργο που μεταφράζεται στα 1766 (*Μέμνων*) ανήκει σ' αυτόν. Είναι έντονη σε πολλές περιπτώσεις, κυρίως έργων του Voltaire, η απουσία του ονόματος του. Ακόμη και στις πρώτες δύο μεταφράσεις των έργων του Voltaire, στον *Μέμνων* και στο *Δοκίμιο περί των διχονοιών*, ο μεταφραστής (Βούλγαρης) δεν αποκαλύπτει το όνομα του συγγραφέα (αυξ. Αρ. 21 και 25). Επίσης, στις μεταφράσεις και πάλι έργων του Voltaire, ο Τζιγαράς στην *Ιστορία του Καρόλου ΙΒ* (1806) και ο Ισκεντέρης στο έργο *Τα περί το Σαδίκην ή την ειμαρμένη* (1819, αυξ. Αρ. 30 και 31 αντίστοιχα)

αποφεύγουν να αναφέρουν το όνομα του συγγραφέα, ενώ ο Ισκεντέρης δηλώνει ότι σκόπιμα αποκρύπτει το όνομα του γάλλου συγγραφέα.

Αν λάβουμε υπόψην μας τη διάκριση που κάνει ο Gay ανάμεσα στις γενιές των philosophes, διαπιστώνουμε ότι η διάχυση των ιδεών της πρώτης γενιάς, των *Voltaire* και *Montesquieu*, υπήρξε πολύ περισσότερο καθοριστική από τις δύο υπόλοιπες. Από τους συγγραφείς που αποτελούν τη δεύτερη γενιά, μόνο τέσσερις συναντάμε μεταφρασμένους στα ελληνικά, τους *Buffon*, *Rousseau* και *Condillac* (λείπουν δηλαδή οι *Franklin*, *Hume*, *Helvetius*, *Diderot*, *D' Alembert*), ενώ περιορισμένη, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι είναι η απήχηση της τρίτης γενιάς, καθώς από τα επτά ονόματα, μόνο δύο υπάρχουν στον κατάλογο μας, οι *Wieland* και *Beccaria* (λείπουν δηλαδή οι *Kant*, *Turgot*, *Lessing*, *Jefferson*, *Holbach*) και αξίζει να επισημάνουμε ότι από την τρίτη γενιά κανένας Γάλλος δεν φαίνεται να έχει ισχυρή απήχηση στο ελληνικό κοινό του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα.

Σε ό,τι αφορά τη γλώσσα των μεταφράσεων – όπως, άλλωστε, ήταν αναμενόμενο – η γλώσσα που κυριαρχεί και θα μπορούσε να ειπωθεί, ότι αποτελεί τον πιο καθοριστικό αγωγό για τις μεταφράσεις, είναι η γαλλική. Δεύτερη και τελευταία είναι η γερμανική, καθώς όλες μας οι μεταφράσεις, τουλάχιστον εξ όσων γνωρίζουμε, έχουν μεταφραστεί είτε από τα γαλλικά είτε από τα γερμανικά. Αγγλικά και ιταλικά κείμενα μεταφέρθηκαν στην ελληνική γλώσσα μέσω του γαλλικού, κυρίως, δικτύου. Ο Robertson και ο Beccaria ταξιδεύουν στον υπόδουλο ελληνισμό μέσω Γαλλίας, καθώς επίσης αξίζει να αναφέρουμε την περίπτωση του Locke, ο οποίος, ενώ ζει σχεδόν έναν αιώνα πριν τον Voltaire και έχει κυριαρχήσει στην ευρωπαϊκή σκέψη του 18^{ου} αιώνα, φθάνει στην ελληνική μεταφρασμένη βιβλιοπαραγωγή δεύτερος, μετά τον Voltaire. Ένα επιπλέον στοιχείο που έχει ενδιαφέρον, αναφορικά με τον Locke, είναι ότι όλες οι μεταφραστικές του εκδοχές πραγματοποιούνται στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και η μεταφραστική του τύχη σταματά στο 19^ο. Τόσο οι γλωσσικοί δρόμοι, όσο και οι ίδιοι οι συγγραφείς μαρτυρούν την ιδιαίτερη έλξη της ελληνικής λόγιας σκέψης προς τη γαλλική.

Η συγκεντρωτική εξέταση των ευρωπαϊκών πρωτοτύπων που μεταφράζονται στα ελληνικά ως προς το περιεχόμενό τους, είναι ένα ζήτημα εξαιρετικά ενδιαφέρον, καθώς διαπιστώνουμε ποιες από τις ιδέες των μεγάλων συγγραφέων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού είχαν μεγαλύτερη δυναμική. Οι περισσότεροι τίτλοι, εννέα συγκεκριμένα, ανήκουν σε θεατρικά έργα, ενώ αισθητή είναι η διάδοση των παιδαγωγικών ιδεών. Συγκεντρώσαμε επίσης πέντε τίτλους ιστορικών έργων μεταφρασμένων στα ελληνικά, δύο εκ των οποίων αναφέρονται στη νεότερη ιστορία, *Ιστορία του Καρόλου ΙΒ* του Voltaire και *Ιστορία της Αμερικής* του Robertson και τα

άλλα δύο στην αρχαία ιστορία, *Διάλογοι του Φωκίωνος* του αββά Mably, το *Περί των διχονοιών* του Voltaire και το Έρευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων του Montesquieu και τέσσερα διηγήματα. Υπάρχουν επίσης τρία πολιτικά κείμενα, δύο φιλοσοφικά δοκίμια και τρία κείμενα φυσικών επιστημών, συμπεριλαμβανομένης και της *Encyclopédie*.

Σ' αυτό το σημείο, οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι η ένταξη της *Encyclopédie* στον κατάλογο έγινε με βάση τα ίχνη της στην ελληνική βιβλιοπαραγωγή. Μια άλλη ειδική κατηγορία κειμένων αποτελούν τα αντιτουρκικά βολταιρικά φυλλάδια που μεταφράζονται στα 1771 περίπου από τον Βούλγαρη και ανήκουν στο πλαίσιο της ρωσοτουρκικής αντιπαράθεσης και εκφράζουν κυρίως την ανάγκη συμμαχίας των χριστιανικών κρατών κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η απόσταση των μεταφράσεων και των πρωτοτύπων είναι ένα στοιχείο που διαφοροποιείται ανάλογα με την περίπτωση. Ωστόσο, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, ο μέσος όρος χρονικής απόστασης ανάμεσα στα πρωτότυπα κείμενα και στις έντυπες ελληνικές μεταφράσεις είναι 40 – 65 περίπου χρόνια. Οι πιο κοντινές περιπτώσεις έκδοσης πρωτοτύπου και μετάφρασης είναι η *La Logique* του Condillac που δημοσιεύεται στο Παρίσι στα 1780 – 1781 και μεταφράζεται στα ελληνικά από τον Δανιήλ Φιλιππίδη μόλις είκοσι χρόνια μετά (1801), καθώς και η *History of America* του Robertson (1771) με την ελληνική μετάφραση του Βεντότη στα 1792 – 1794. Σχετικά εγκαίρως εμφανίζονται λήμματα από την *Encyclopédie* (1751 – 1776) των Diderot και D' Alembert και το *Φυσικής Απάνθισμα* (1790) του Ρήγα, ενώ αντίθετα αξίζει να επισημάνουμε τη μεγάλη χρονική απόσταση – έναν τουλάχιστον αιώνα – ανάμεσα στις πρωτότυπες εκδόσεις των θεατρικών έργων και των έντυπων ελληνικών μεταφράσεων τους.

Όπως θα παρατηρήσει κανείς από τον χρονολογικό κατάλογο, η συχνότητα των μεταφράσεων δεν είναι σταθερή. Παρατηρούμε μια περίοδο πύκνωσης των μεταφράσεων την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αιώνα (έξι μεταφράσεις), ενώ τα σκήπτρα κατέχει η δεκαετία 1831 – 1840, κατά την οποία έχουμε εννέα εκδόσεις, που συνιστά το μεγαλύτερο αριθμό έντυπων μεταφράσεων σε μια δεκαετία. Κατά τα άλλα δεκαετίες υψηλής παραγωγής είναι επίσης οι δεκαετίες 1771 – 1780 (πέντε έντυπες μεταφράσεις) και 1811 – 1820 (επτά έντυπες μεταφράσεις), ενώ οι δεκαετίες κατά τις οποίες έχουμε ύφεση των μεταφράσεων είναι οι δεκαετίες 1781 – 1790 (μια μετάφραση), 1801 – 1810 (τρεις μεταφράσεις) και 1821 – 1830 (τρεις μεταφράσεις).

Αξίζει να αναφέρουμε σχετικά με το χρονολογικό ζήτημα των μεταφράσεων ότι από το 1830 και μετά, οι νέοι τίτλοι που εμφανίζονται, οι οποίοι είναι οχτώ στο σύνολο τους, είναι τίτλοι θεατρικών έργων (επτά) και μόνο ένας τίτλος ανήκει σε

διήγημα, το *Επιστολαί Περσικαί* του Montesquieu. Δεν αναφέρομαι στις επανεκδόσεις ίδιων τίτλων της περιόδου, εφόσον στόχος μου είναι να τονίσω το είδος των νέων τίτλων που παρουσιάζονται από το 1830 και μετά.

Σε ό,τι αφορά το ζήτημα των τόπων έκδοσης των μεταφράσεων δεν έχουμε να παρατηρήσουμε κάτι σημαντικό, καθώς, όπως ήταν αναμενόμενο, ακολουθούν το δρομολόγιο της βιβλιοπαραγωγής. Μέχρι το 1830 όλες οι μεταφράσεις έχουν δημοσιευτεί στα σημαντικά εκδοτικά κέντρα ελληνικών βιβλίων της Ευρώπης (Βενετία, Λειψία, Βιέννη), ενώ στα 1831, ταυτόχρονα με την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους, έχουμε την πρώτη έντυπη ελληνική μετάφραση στην πρωτεύουσα του νέου κράτους, το Ναύπλιο. Από εκεί και έπειτα, όπως γενικότερα συμβαίνει, οι περισσότερες εκδόσεις πραγματοποιούνται σε ελληνικό έδαφος, ή τουλάχιστον, αν όχι σε περιοχές εντός των συνόρων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, απομακρύνονται από τα τυπογραφικά κέντρα στην καρδιά της Ευρώπης. Για πρώτη φορά συναντούμε εκδόσεις σε περιοχές εντός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στη Σμύρνη, κι όχι όμως Κωνσταντινούπολη.

Η ανωνυμία των μεταφραστών ήταν ένα εξίσου σύνηθες στοιχείο για την εποχή. Άλλοτε απέκρυπταν εντελώς την ταυτότητα τους, άλλοτε υπέγραφαν ψευδονύμους, ή έστω υπέγραφαν μόνο με τα αρχικά τους, στοιχείο βέβαια που ήταν αρκετό για να τους αποκαλύψει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Βούλγαρης, ο οποίος υπέγραφε μόνο με τα αρχικά του. Ο Ευγένιος Βούλγαρης είναι ο μόνος μεταφραστής που συναντάμε σε παραπάνω από έναν τίτλο και έχουν εκδοθεί δικές του έντυπες μεταφράσεις μόνο έργων του Voltaire. Πρέπει επίσης να υπογραμμίσουμε την ύπαρξη δύο γυναικών μεταφραστριών, ένα στοιχείο που διευρύνει το «αρσενικό» κοινό υποδοχής των ευρωπαϊκών ιδεών. Αξίζει να αναφέρουμε ότι τα περισσότερα κείμενα και οι εκκλήσεις για συμμετοχή στο χρέος προς το γένος απευθύνονται σε ομογενείς, όπως επίσης και οι πρώτοι μεταφραστές ζούσαν έξω από τον Οθωμανικό χώρο. Είναι σημαντικό να αναφέρω, ότι κατέγραψα μεν τους μεταφραστές (υπάρχει αντίστοιχη στήλη στον κατάλογο), καθώς η σημασία τους είναι αυτονόητη, αλλά σκόπιμα τους παραβλέπω γιατί είναι ένα ζήτημα που θα απαιτούσε άλλου είδους έρευνα.

Τέλος, οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι ορισμένες περιπτώσεις μεταφράσεων δεν είναι ξεκάθαρες. Είτε πρόκειται για ερανίσματα, είτε για επιτομές, είτε ακόμη και για εκδόσεις που δεν δημοσιεύτηκαν ως μεταφράσεις, αλλά αποδείχτηκε μέσα από μελέτες του 20^{ου} αιώνα η στενή συγγένεια τους με ευρωπαϊκά κείμενα σε τέτοιο βαθμό που να αποτελούν μεταφράσεις. Δεν θα αναφερθούμε διεξοδικά σ' αυτές τις περιπτώσεις σ' αυτό το σημείο της εργασίας, καθώς ακολουθεί η αναλυτική παρουσίαση του καταλόγου που εξετάζει την κάθε μια περίπτωση ξεχωριστά.

II) Αναλυτική εικόνα του καταλόγου: Η μεταφραστική τύχη των «μεγάλων συγγραφέων» στα ελληνικά.

Σε μια προσπάθεια να ομαδοποιήσουμε τον κατάλογο, τον διαιρούμε σε ενότητες κατά συγγραφέα, έτσι ώστε να είναι φανερή η απήχηση του κάθε συγγραφέα ξεχωριστά σύμφωνα με τη μεταφραστική του πορεία. Το κριτήριο ταξινόμησης που εφαρμόσαμε είναι ανάλογα με τον αριθμό των τίτλων που συγκεντρώνει ο καθένας, γι' αυτό και ο Voltaire, που κατέχει τον μεγαλύτερο αριθμό έντυπων ελληνικών μεταφράσεων, προηγείται στην κατάταξη, ενώ στο εσωτερικό των ενοτήτων η παράθεση των μεταφράσεων γίνεται με βάση τον χρονολογικό παράγοντα.

α) Ο Βολταίρος στα Ελληνικά.

Ο Βολταίρος θεωρήθηκε από την εποχή του «συνήγορος της ανθρωπότητας», «σύμβολο ελευθεροφροσύνης» και η επιρροή του ήταν ισχυρή και έξω από τα σύνορα της χώρας του. Ο Κ.Θ. Δημαράς αναφέρει ότι: «Το όνομα του Βολταίρου έγινε γνωστό στην Ελλάδα τουλάχιστον από τα 1765».¹¹⁷ Γίνεται κυρίως γνωστός μέσα από τους ρωσοτουρκικούς πολέμους και τα φυλλάδια που κυκλοφορούν από τη Μ. Αικατερίνη της Ρωσίας.

Ειδική μνεία οφείλουμε σε ένα περιστατικό που φανερώνει την απήχηση του Βολταίρου στις υπό οθωμανική κατοχή περιοχές μέσα στο 18^ο αιώνα. Στα 1776 ο περιηγητής Choiseul – Gouffier αποβιβάστηκε στην Πάτμο και κατευθύνθηκε προς ένα μοναστήρι της περιοχής. Εκεί συνάντησε έναν μοναχό, ο οποίος, μόλις πληροφορήθηκε, ότι ο συνομιλητής του ήταν Γάλλος θέλησε να μάθει αν «ο Βολταίρος ζει;» και τον χαρακτήρισε ευεργέτη της ανθρωπότητας.¹¹⁸

Μια μνεία του Αντώνιου Κατήφορου στον Βολταίρο, στο εισαγωγικό του έργου του πρώτου, *Βίος του Μεγάλου Πέτρου* που εκδίδεται στα 1737 μαρτυρά ότι η γνωριμία με τον Βολταίρο πιθανότατα ήταν πρωιμότερη.¹¹⁹ Η φήμη του Βολταίρου παίρνει μεγάλες διαστάσεις σε όλη την Ευρώπη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και μετά.¹²⁰ Όπως αναφέρει ο Κ. Θ. Δημαράς: «Κατά το 1797 οι ιδιωτικές βιβλιοθήκες

¹¹⁷ Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Βολταίρος στην Ελλάδα», στον ίδιο, *ό.π.* σ. 146.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 144.

¹¹⁹ Άννα Ταμπάκη, «Το ζήτημα των μεταφράσεων στο 18^ο αιώνα», στο *Ζητήματα ιστορίας των Νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Θεσ/νίκη 1994, σ. 89-106..

¹²⁰ Για την τύχη του Βολταίρου στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια, βλ. Μ. Μητσού, «Επιλογικό Σημείωμα. Ο Σαδίκης και η Ειμαρμένη του», στο Βολταίρος, *Τα Περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένη. Μια*

είταν σε μεγάλο βαθμό εφοδιασμένες με έργα του Βολταίρου. Στην Κων/πόλη οι νέοι δάνειζαν ο ένας στον άλλον έργα του Βολταίρου». ¹²¹

Στα τέλη του αιώνα, η εικόνα του Βολταίρου αντιστρέφεται και ο Βολταίρος θεωρείται επαναστατικό πνεύμα, ασεβής, άθεος και υπεύθυνος για τη Γαλλική επανάσταση. Ξεκινά μια επίθεση εναντίον του, μέσα από καταγγελτικά κείμενα, η οποία συχνά αποδίδεται με τον όρο «μάχη των φυλλαδίων». ¹²² Ο Βολταίρος συγκεντρώνει πάνω του τα πυρά του οργανωμένου κλήρου, αλλά και μεμονωμένες επιθέσεις συντηρητικών. Στα 1791 κυκλοφορεί μια *Επιστολή* στη Βιέννη, στην οποία ο Βολταίρος κατατάσσεται ανάμεσα στα «μεγάλα και εξακουστά επί δυσσεβεία ονόματα». ¹²³ Σκόπιμα επιλέξαμε να σημειώσουμε τη συγκεκριμένη επίθεση, καθώς συντάκτης της *Επιστολής* ήταν ο Ευγένιος Βούλγαρης, που είκοσι χρόνια περίπου πριν συμμετείχε στην προσπάθεια να συστήσει στη νεοελληνική σκέψη τον Βολταίρο. Στα 1793 εκδίδεται εγκύκλιος του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως που κατονόμαζε τους Βολταίρους «όργανα παντελούς ασεβείας και αθείας». ¹²⁴

Μεταφράζονται στα ελληνικά δεκαέξι τίτλοι έργων του Βολταίρου και μάλιστα το πρώτο από τα έργα των μεγάλων συγγραφέων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού που μεταφράζεται ανήκει σ' αυτόν. Πρόκειται για τον *Μέμνων*, που δημοσιεύτηκε στον τόμο της *Βοσπορομαχίας* του Momars στη Λειψία το 1766. ¹²⁵ Ο μεταφραστής διατηρεί την ανωνυμία τόσο του συγγραφέα όσο και τη δική του. Ωστόσο αναφέρει τα δικά του αρχικά (Ε. Β.), τα οποία όμως, όπως μας πληροφορεί ο Δημαράς, ήταν αρκετά εκείνη την εποχή για να ταυτιστούν με το πρόσωπο. ¹²⁶

μετάφραση του 1819 από τον Δ.Ν.Ισκεντέρη, φιλ. επιμ.: Μ. Μητσού, Αθήνα 1991, σ. 185 – 239. Επίσης βλ. Ariadna Camariano, 'Spiritual Revolutionar Francez si Voltaire in Limba Greaca si Romana, Βουκουρέστι 1946 και Barbara W. Maggs, 'Voltaire and the Balkans: aspects of the Enlightenment in 18th century Croatia and Serbia' στο *Studies on Voltaire and the Eighteenth century*, v. 189, 1980, σ. 81 – 118.

¹²¹ Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 165.

¹²² Στο ίδιο, σ. 157.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 155.

¹²⁴ Μ. Μητσού, *ό.π.*, σ. 191.

¹²⁵ Βολταίρος, *Μέμνων*, βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 21. Δεν μπόρεσα να δω αυτή την έκδοση, καθώς σώζεται ένα αντίτυπο στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στο τμήμα της οποίας γίνονται εργασίες. Δεν σημειώνεται στον τίτλο του βιβλίου η ύπαρξη του *Μέμνονα*, όπως μας πληροφορεί ο Κ. Θ. Δημαράς και επίσης ο Legrand (αρ. 639) δεν αναφέρει την παρουσία του βολταιρικού έργου μέσα στην έκδοση, βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2002, σ. 478 (υπ.10).

¹²⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 150.

Ο *Μέμνων* είναι ένα ευχάριστο θεατρικό έργο, που μεταφράζεται έμμετρα (σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο) και ελεύθερα από τον Ευγένιο Βούλγαρη, μόλις είκοσι χρόνια μετά την πρώτη του γαλλική έκδοση. Πρόκειται για έναν τόμο που σκοπό του έχει να ψυχαγωγήσει τους αναγνώστες του, αλλά και ταυτόχρονα να τους νουθετήσει με τον αλληγορικό τρόπο που παρουσιάζει τις συμβουλές του. Ο Μέμνων, ο κεντρικός ήρωας του κειμένου είναι ένας άνθρωπος που δεν ελέγχει τον νου του, υποκύπτει στα πάθη του και γι' αυτό έρχεται αντιμέτωπος με μια σειρά από συμφορές. Χάνει το μάτι του, εξανεμίζεται η περιουσία του, εξαπατάται από τους φίλους του και δε μένει ασυγκίνητος από τα κάλλη των γυναικών. Μένει μόνος του και περιπλανιέται στους δρόμους, όταν ξαφνικά συναντά έναν Αστροπολίτη – έναν άνθρωπο από άλλον πλανήτη – ο οποίος ζει, όπως όλοι οι Αστροπολίτες, καλλιεργώντας το πνεύμα του και χαλιναγωγώντας τα πάθη του. Είναι φανερό σ' αυτό το έργο οι γνώσεις του Βολταίρου για τους πλανήτες και το ηλιακό σύστημα.

Ακολουθεί μια επανέκδοση του τόμου της *Βοσπορομαχίας* του Momars το 1792, η οποία είναι μια επανέκδοση της ίδιας μετάφρασης του 1766.¹²⁷ Το νέο στοιχείο που μας αποκαλύπτει η έκδοση αυτή είναι το όνομα του Βολταίρου:

«..ευρήσεις δε εις το τέλος τούτου του βιβλίου.....άλλην τινά διήγησιν του Μέμνονος, ήτις εστί μια επίπλαστος, και μυθώδης παραβολή, κατά λογάδην συγγραφείσα υπό Γάλλου Ουολταίρου.»¹²⁸

Μια ακόμη μετάφραση του *Μέμνονα* κυκλοφορεί το 1818 στη Βιέννη σε ένα συλλογικό τόμο ανάμεσα σε άλλα κείμενα με τίτλο *Διάφορα Ηθικά, και Αστεία Στιχουργήματα*.¹²⁹ Η μετάφραση είναι ουσιαστικά ίδια με τη μετάφραση του Βούλγαρη (1766) με ελαφρές τροποποιήσεις.

Ολοκληρώνοντας το ζήτημα των μεταφράσεων του *Μέμνονα*, θα μεταφερθούμε λίγα χρόνια αργότερα, στα 1834. Εκδίδεται στο Παρίσι μια δίγλωσση έκδοση του *Μέμνονα*, στην οποία παρατίθεται τόσο το γαλλικό όσο και το ελληνικό

---

¹²⁷ *Βοσπορομαχία ήγον Φιλονικεία Ασίας και Ευρώπης, εις το κατάστένον της Κωνσταντινουπόλεως ποίημα*. Βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 22. – Αντίτυπο που μελέτησα στη Βιβλιοθήκη της Γενναδίου (MGL. 113).

¹²⁸ Στο ίδιο, σ. ζ' – η'.

¹²⁹ Βολταίρος, *Διάφορα Ηθικά...* βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 23. – Μελέτησα το αντίτυπο που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL. 236). – Για πληροφορίες σχετικά με τα υπόλοιπα κείμενα που εμφανίζονται στο συλλογικό κείμενο, βλ. Φ. Ηλιού, *ό.π.* σ. 538.

κείμενο, στα αρχαία ελληνικά.¹³⁰ Η διαφοροποίηση αυτής της μετάφρασης από τις προηγούμενες είναι ότι το κείμενο δεν έχει διαλογική μορφή, αλλά αφηγηματική.

Η επόμενη μετάφραση έργου του Βολταίρου που κυκλοφορεί είναι το *Δοκίμιον ιστορικών και κριτικών περί των διχονοιών των εν ταις εκκλησίαις της Πολωνίας* (*Essai historique et critique sur les dissensions des Églises de Pologne*) που εκδίδεται στη Λειψία το 1768.¹³¹ Το έργο ασχολείται με τη συγκρότηση των εκκλησιών, ξεκινώντας από τους πρώτους Χριστιανικούς αιώνες και φθάνει έως τη διχονοία που επικρατεί στην Πολωνία. Μεταφραστής είναι και πάλι ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο οποίος διατηρεί ξανά την ανωνυμία του. Πρόκειται για δίγλωσση έκδοση, στην οποία υπάρχει το πρωτότυπο γαλλικό κείμενο και η ελληνική απόδοση.

Ο πρόλογος της μετάφρασης αναφέρεται στην προηγούμενη έκδοση, στο όνομα του συγγραφέα και στην επιτυχία του έργου:

«Το βιβλιάριο τούτο, είδε το φως τον προ τούτου χρόνον. Ετ. 1767 εν Βασιλεία τη πόλει εκδοθέν, και συγγραφέα επαγγελόμενον Ιωσήφ τινά Βουρδιλλόνιον Νομοδιδάσκαλον. Το αυτό πάλιν ανέκυψε δια δευτέρων τύπων, εν πόλει τη αυτή, κατά τον ενεστώτα ενιαυτόν 1768, δι' επιμελείας Ιωάννου Χριστιανού Φισχέρου, όστις εκ πόλεως Ιένης, βλέπων ότι τα προεκδοθέντα πάντα επωλήθησαν, και το σύγγραμμα υπό πολλών μάτην εξητείτο, επροθυμήθη να ευχαριστήση τον κοινόν πόθον δια της δευτέρας ταύτης εκδόσεως».¹³²

Ένα κείμενο, όμως, που είχε γραφτεί από την πένα του Βολταίρου, δεν ήταν εύκολο να κρυφτεί και να διατηρήσει την ανωνυμία του γι' αυτό ο εκδότης:

---

¹³⁰ Βολταίρου *Μέμνων ή περί της των ανθρώπων σωφροσύνης...* βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 24. – Έλεγχος του αντιτύπου που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL. 1056). – Παραθέτουμε και το γαλλικό τίτλο, καθώς πρόκειται για δίγλωσση έκδοση:

Memnon ou de la sagesse Humaine, Conte de Voltaire, traduit en grec ancien Par Frédéric Villot, A Paris, chez Bodot, Rue des Grès, No 12, et chez Fayolle, Rue du Rempart – Saint – Honoré, No 9, Imprimerie de Poussielgue, Rue du Criossant, No 12. (ένδειξη που υπάρχει στο verso της σελίδας τίτλου).

¹³¹ Βολταίρος, *Περί των διχονοιών των εν ταις εκκλησίαις της Πολωνίας. Δοκίμιον ιστορικών και κριτικών* βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 25. – Έλεγχος των δύο αντιτύπων που βρίσκονται στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλέων Πηλίου (αρ. καταλ. 460 – αρ. καταχ. 261. 72 PE 417). Η έκδοση αυτή υπήρξε λιγότερη οργανωμένη συγκριτικά με τις υπόλοιπες. Δεν έχει περιεχόμενα, ούτε ευρετήριο και κατάλογο συνδρομητών.

¹³² Στο ίδιο, σ. 4 χ.αρ.

«...εφρόντισε να μας παραστήσει και τον αληθή και γνήσιον του συγγραμμάτιου πατέρα..... λέγων, ότι κατά εύλογον κρίσιν αποδίδεται τούτο παρά πάντων εις τον περίφημο Βολτάριον. Και τω όντι το γέννημα αριδήλως μαρτυρεί τον γεννήσαντα· και ο συγγραφεύς (αν αυτός ηθέλησε να υποκριθή τον Βουρδιλλόνιον·) άλλο δεν έκαμε, παρά όπου εξήτησε να κρύψη οπίσω του δακτύλου του τον εαυτόν του».¹³³

Πληροφορούμαστε επίσης από τον πρόλογο ότι το έργο μεταφράστηκε από τα γαλλικά, επειδή θεωρήθηκε ωφέλιμο για το ελληνικό γένος: «Το βιβλιάριον έπεσε εις χείρας ενός Γραικού, όστις μετρίαν τινά είδησιν έχων της Γαλλικής γλώσσης, και ιδών ότι τα εν αυτώ περιεχόμενα δεν είναι πράγματα εις το Γένος αυτού παντελώς αδιάφορα, το μετέφρασεν εις την κοινότεραν των νυν Ελλήνων διάλεκτον».¹³⁴

Ο μεταφραστής, για να αμβλύνει τη δυσκολία των ιδεών που εκφράζει το έργο χρησιμοποιεί «τινά σημειώματα, αναγκαία πάντως, η προς σαφηνισμόν των δυσχερεστέρων τόπων.....ή προς επίκρισιν και διόρθωσιν των μη καλώς λεγομένων».¹³⁵ Είναι πιθανόν ο συντάκτης αυτού του προλόγου να είναι ο ίδιος ο μεταφραστής, εφόσον γνωρίζει αρκετές πληροφορίες για την εξέλιξη της έκδοσης. Στην έκδοση αυτή εισάγεται και ο νεολογισμός «ανεξιθρησκεία», για να αποδοθεί ο γαλλικός όρος «tolérance».

Στο τέλος του έργου υπάρχει ένα κείμενο που τιτλοφορείται *Σχεδιάσμα περί της ανεξιθρησκείας ητοι περί της ανοχής των ετεροθρήσκων*.¹³⁶ Ο μεταφραστής αναφέρει:

---

¹³³ Στο ίδιο, σ. 5 χ.αρ.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 5 χ.αρ.

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 5 χ.αρ.

¹³⁶ Μια επιμέρους επισήμανση είναι χρήσιμη γι' αυτό το κείμενο. Η Αλεξάνδρα Σφοίνη στη μελέτη της «Μεταφράσεις και λεξικά του Ελληνικού Διαφωτισμού. Γαλλική γλωσσομάθεια, πολιτισμικές μεταφορές και διαμόρφωση του λεξιλογίου» (στο Τρ. Σκλαβενίτης και Κων/νος Σταΐκος (επιμ), *Το Έντυπο ελληνικό βιβλίο. 15^{ος} – 19^{ος} αιώνας*. Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου. Δελφοί, 16 – 20 Μαΐου 2001, Αθήνα 2004, σ. 380) κάνει λόγο για έκδοση που περιέχει μεταφράσεις δύο έργων του Βολταίρου, του *Essai historique et critique sur les dissensions des Églises de Pologne*, που μας είναι ήδη γνωστό, αλλά και του *Traité sur la tolérance* (1764). Ο Κ. Θ. Δημαράς όμως αναφέρει ότι δημοσιεύεται μαζί με τη μετάφραση του *Περί των Διχονοιών* ένα κείμενο, «συγγραφή του μεταφραστή», όπως λέει χαρακτηριστικά. Το ίδιο προκύπτει και από τον πρόλογο της έκδοσης.

«Εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου ἐπροστέθη τὸ "Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἀνεξιθρησκείας"· εἰς τὴν δεξιὰν δὲ εὐλόγον κ' ἀναγκαῖον νὰ προστεθῆ, ὡς ὑπόθεσις, περὶ τῆς συχνῆ γίνεσθαι μνεία, κ' πρὸς ἣν ἐπ' εὐθείας ἀποβλέπει ὅλον τὸ ἐκδιδόμενον ποιημάτων».¹³⁷

Στα 1771 κυκλοφοροῦν στὴν Πετροῦπολη τέσσερα ἀντιτουρκικὰ φυλλάδια ἔργων τοῦ Βολταίρου μεταφρασμένα στα ἐλληνικά. Οἱ τίτλοι τῶν ἔργων ἔχουν ὡς ἐξῆς: α) *Τὸ διεγερτικὸν τῶν βασιλέων*, β) *Ουολταίρου Ἐπιστολὴ πρὸς τὴν αυτοκρατορίσσαν τῶν Ρώσων*, γ) *Λόγος τοῦ παπᾶ Χαρισθηκίου καὶ τέλος* δ) *Ἰωάννου Πλοχῶφ Βουλευτοῦ ἐν τῇ Ἡγεμονίᾳ τοῦ Χόλστεϊν περὶ τοῦ παρόντος πολέμου ποιημάτων*. Τα φυλλάδια αὐτά, μεταφρασμένα ἀπὸ τα γαλλικά, ἀποδίδονται σήμερα με βεβαιότητα στὸν Ευγένιο Βούλγαρη, παρ' ὅλο που γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ αὐτὸς κράτησε τὴν ἀνωνυμία του.¹³⁸ Ἀπὸ τα παραπάνω φυλλάδια τα δύο λανθάνουν, τὸ *Τὸ διεγερτικὸν τῶν βασιλέων* καὶ τὸ *Λόγος τοῦ παπᾶ Χαρισθηκίου*, σύμφωνα με τὶς πληροφορίες που υπάρχουν στὴ βιβλιογραφία τοῦ Ηλιοῦ, ἐνῶ τὸ φυλλάδιο *Ουολταίρου Ἐπιστολὴ πρὸς τὴν αυτοκρατορίσσαν τῶν Ρώσων* σώζεται στὴν προσωπικὴ βιβλιοθήκη Γιάννη Βλαχογιάννη, που βρίσκεται στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.¹³⁹

Τὸ μοναδικὸ ἀπὸ τα παραπάνω φυλλάδια που καταφέραμε νὰ μελετήσουμε ἦταν τὸ *Ἰωάννου Πλοχῶφ Βουλευτοῦ ἐν τῇ Ἡγεμονίᾳ τοῦ Χόλστεϊν περὶ τοῦ παρόντος πολέμου ποιημάτων*. Πρόκειται γιὰ ἓνα κείμενο, που εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἐλληνικὲς, ἀλλὰ καὶ ευρύτερα τὶς βαλκανικὲς ἀνάγκες. Εἶναι, στὴν πραγματικότητα, ἓνα προσκλητήριον πρὸς τοὺς Χριστιανούς – Ευρωπαϊούς βασιλεῖς νὰ ξεσηκωθοῦν ἐναντίον τοῦ σουλτάνου, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται «Σαρδανάπαλος». Εἶναι ορατὴ ἡ ἰδέα μιᾶς ἐνωμένης Ευρώπης, που θα υλοποιηθεῖ μέσω τῆς ἐξαφάνισης τῆς Οθωμανικῆς αυτοκρατορίας: «Τοὺς Τούρκους ν' ἀφανίσετε, ὦ Βασιλεῖς, ἡ ὥρα,

Ἦλθε, πάλιν δὲν ἔρχεται, εἴαν παρέλθῃ τώρα·
Εἴαν τοὺς δώσετε καιρὸν ὡς νὰ ἐξασκηθῶσι,
τὴν ἀταξίαν ὁ καιρὸς θέλει τὴν διορθῶσει
Καὶ αὐτὸ τὸ γένος τὸ φρικτὸν, ἀν τεχνικῶς κινήσῃ,
Πόλεμον τὸ μετέπειτα, θέλειν σας ἀφανίσει.
Μὰ που εἶναι οἱ ἄνθρωποι, νὰ προνοοῦν τα τέλη,

¹³⁷ Βολταίρος, ὁ.π., σ. 6 χ.αρ.

¹³⁸ Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴ *Βιβλιογραφία τῶν Γκίνη – Μέξας*, τα φυλλάδια αὐτά κατατάσσονται στα ἀχρονολόγητα, βλ. Γκίνης – Μέξας, ὁ.π., σ. 69.

¹³⁹ Φίλιππος Ηλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Α' Τα Βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ Ἐ. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515 – 1799)*, ὁ.π., σ. 303 – 309.

και να προφθάνουν τους καιρούς,
το μέλλον δεν τους μέλλει».¹⁴⁰

Επόμενο έργο του Βολταίρου που μεταφράζεται στα ελληνικά είναι η *Ιστορία Καρόλου του ΙΒ΄ Βασιλέως της Σουηδίας*, που εκδίδεται το 1806 στη Βενετία.¹⁴¹ Στο έργο του ο Βολταίρος αφηγείται την ιστορία του βασιλιά της Σουηδίας, Καρόλου, την εμπλοκή του σε πόλεμο εναντίον της Δανίας, της Πολωνίας, της Μοσκοβίας, την προέλαση του προς την Τουρκία, την αναχαίτιση του και τον αιχμαλωτισμό του από την Οθωμανική πύλη και τελικά τη δολοφονία του στην προσπάθεια να επιστρέψει στην επικράτεια του.

Μεταφραστής της έκδοσης είναι ο Κωνσταντίνος Τζιγαράς, ευκατάστατος έμπορος με πνευματικά ενδιαφέροντα. Στον πρόλογο του μνημονεύει μεγάλα ονόματα της εποχής, τον Άνθιμο Γαζή, με την επιστασία του οποίου εκδίδει τη μετάφραση, τον Αδαμάντιο Κοραή, το Δανιήλ Φιλιππίδη, τον Γρηγόριο Κωνσταντά και τους αδελφούς Ζωσιμάδες και είναι ορατός ο θαυμασμός του και η επιδίωξη του να μιμηθεί το παράδειγμα αυτών των ανδρών.¹⁴² Δεν αναφέρει από ποια γλώσσα μεταφράζει και αποφεύγει να αναφέρει το όνομα του Βολταίρου.¹⁴³

Το περίφημο έργο του Βολταίρου, *Zadig* (1747) μεταφράζεται στα ελληνικά το 1819. Η ελληνική μετάφραση έχει τίτλο *Τα Περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένη*, μεταφράζεται στα ελληνικά από τον Δ.Ν. Ισκεντέρη και δημοσιεύεται στο Παρίσι.¹⁴⁴

Τον Σεπτέμβριο του 1819 δημοσιεύεται στον *Λόγιο Ερμή* και στην *Καλλιόπη* μια βραχύλογη αγγελία της έκδοσης,¹⁴⁵ ενώ λίγους μήνες πριν ξεσπάσει η Ελληνική επανάσταση μια γερμανική εφημερίδα της Λειψίας δημοσιεύει το εξής σχόλιο: «Ο

---

¹⁴⁰ Βολταίρος, *Ιωάννου Πλοχόφ...*, βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 28, σ. 6. – Κείμενο που μελέτησα στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL 102.5).

¹⁴¹ [Βολταίρος], *Ιστορία Καρόλου του ΙΒ΄ Βασιλέως της Σουηδίας...* βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 30. – Μελέτησα δύο αντίτυπα, το ένα της Βιβλιοθήκης της Βουλής (ΣΒΕ 1806 ΙΣΤ – 1155) και το άλλο της Εθνικής Βιβλιοθήκης (ΙΣΤ. 5153^α).

¹⁴² Στο ίδιο, σ. ζ΄ – θ΄.

¹⁴³ Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 167.

¹⁴⁴ [Βολταίρος], *Τα Περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένη...* βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 31. – Μελέτησα το αντίτυπο που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL. 243. 5). Εντόπισα και δεύτερη μετάφραση μέσα στο 19^ο αιώνα, εκτός των χρονικών ορίων του καταλόγου, στα 1859 στην Αθήνα.

¹⁴⁵ *Καλλιόπη* ΙΖ΄, 1 Σεπτεμβρίου 1819, σ. 166 και *Ερμής ο Λόγιος* Θ΄, 17 Σεπτεμβρίου 1819, σ. 714 – 715. Όπως παρατίθεται στο Μ. Μητσού, *ό.π.*, σ. 186 και 221 (υπ.).

κύριος Ισκεντέρης, έμπορος εγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη εξέδωσε μια χαριτωμένη μετάφραση του *Zadig* του Βολταίρου». ¹⁴⁶

Ο *Zadig* είναι ένα κείμενο αλληγορικής φιλοσοφίας, που μοιάζει σαν μια απλή ιστοριούλα, αλλά στην οποία τίποτα δεν είναι τυχαίο. Όλα έχουν το λόγο τους που συμβαίνουν και πίσω απ' αυτά υπάρχει μια αιχμή προς την επικαιρότητα. Όπως αναφέρει η Μητσού: «Στο *Zadig* ξέρουμε πώς ο θεϊστής Βολταίρος συνομιλούσε υπογείως με τον Leibniz της Θεοδικίας». ¹⁴⁷ Ο Βαβυλώνιος Σαδίκης έρχεται αντιμέτωπος με πολλές δυσκολίες, αδικίες και ατυχήματα. Επίκαιρα νοήματα, όπως η ανεξιθρησκεία, η ηθοπλαστική επαγγελία της εκπαίδευσης, οι δεισιδαιμονίες – οι προλήψεις και η ανθρώπινη Ειμαρμένη που έρχεται σε αντίθεση με τη Θεία Πρόνοια τριγυρνούν μέσα στο κείμενο. ¹⁴⁸

Στο προλογικό του κείμενο ο Ισκεντέρης επιλέγει να μην σχολιάσει τίποτα για το κείμενο, καθώς «είναι σοφού νοός γέννημα», αλλά ούτε και για τον συγγραφέα, όπως λέει: «δια να μη προσκρούσω εις των χυδαίων τα δεισιδαίμονα φρονήματα, οι οποίοι το καλόν από του κακού δεν διακρίνουσι». ¹⁴⁹ Στη συνέχεια θέτει ένα σημαντικό θέμα για την έλλειψη λεξικών, γεγονός που θεωρεί ότι φέρει μερίδιο ευθύνης, αν οι μεταφράσεις που εκδίδονται δεν είναι αντάξιες των πρωτοτύπων: «Αν γραμματική και λεξικόν της γλώσσης μας δεν συνταχθώσι, ποτέ καλά δεν θέλει γράφωμεν, πάντοτε θέλει διαφωνώμεν και πάντοτε θέλει κατηγορώμεν αλλήλους». ¹⁵⁰ Στο τέλος του προλόγου αναφέρει ότι:

«Αργός δεν κάθημαι· όσον το κατά δύναμιν ενασχολούμαι μεταφράζων ν' αυξήσω εις την γλώσσαν μας τα βιβλία.....Υγιαίνοιτε. Εν Κωνσταντινουπόλει τη 16^η Νοεμβρίου 1817. Δ. Ν. Ισκεντέρης».

Διαπιστώνουμε ότι η μετάφραση βρίσκονταν ήδη στα συρτάρια του Ισκεντέρη δύο χρόνια πριν από την έκδοση, καθώς είχε συντάξει τον πρόλογο.

---

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 187 και 221 (υπ.). Είναι απαραίτητο να επισημάνουμε το γεγονός ότι η Μητσού έχει συγκεντρώσει έναν κατάλογο με τα έργα του Βολταίρου που μεταφράστηκαν στα ελληνικά μέσα στο 18^ο και 19^ο αιώνα. (σ. 234 – 239).

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 199.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 200- 201 και 202.

¹⁴⁹ [Βολταίρος], *Τα Περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένη....*, ό.π., σ. 7.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 9.

Στα πλαίσια μιας στροφής προς το θέατρο και αντιμετώπισης του ως το νέο σχολείο του λαού, πυκνώνουν οι μεταφράσεις τραγωδιών κυρίως μετά το 1820.¹⁵¹ Όπως μας πληροφορεί ο Κ. Θ. Δημαράς: «από το 1820 έως το 1863 ένδεκα τίτλοι τραγωδιών του Βολταίρου αναφέρονται μέσα στην ελληνική βιβλιογραφία και κανένα άλλο από τα έργα του».¹⁵² Ακολουθεί η μετάφραση δύο τραγωδιών του Βολταίρου, της *Μερόπης* (*Méropse*, 1743) και του *Βρούτου* (*Le Brutus*, 1730) που εκδίδονται σε μια έκδοση με τίτλο *Συλλογή Διαφόρων Τραγωδιών, όσαι παρεστάθησαν εις το θέατρο του Βουκουρεστίου*.¹⁵³ Πρόκειται για δίτομο έργο που κυκλοφορεί όμως σε μια έκδοση – στο μεν πρώτο τόμο περιλαμβάνεται ο *Βρούτος*, καθώς και δύο ακόμη έργα, ο *Φίλιππος* και ο *Ορέστης* που μεταφράζονται από τα ιταλικά. ενώ στο δεύτερο η *Μερόπη*.

Ο *Βρούτος* είναι μια θεατρική ιστορία που διαδραματίζεται στη Ρώμη. Μέσα στο Καπιτώλιο ο Βρούτος και οι ύπατοι καλούνται να πάρουν σημαντικές αποφάσεις για τη διοίκηση της πόλης. Η *Μερόπη* είναι μια τραγωδία, της οποίας η πλοκή θυμίζει αρχαία ελληνική τραγωδία. Στην Μεσσήνη η Μερόπη πληροφορείται ότι ο γιος της Αίγισθος, τον οποίο είχε στείλει μακριά από το παλάτι από τότε που ήταν παιδί, για να τον προστατεύσει από τον τύραννο Πολυφώντη που διεκδικούσε το θρόνο, έχει πεθάνει και ένας νεαρός έχει συλληφθεί με την πανοπλία του. Αποφασίζει να τον σκοτώσει η ίδια και μετά να αυτοκτονήσει για να μην παντρευτεί τον Πολυφώντη, όταν επεμβαίνει ο γέροντας Νάρβας, που η Μερόπη του είχε αναθέσει τη φροντίδα του Αιγίσθου και αποκαλύπτει ότι ο νεαρός με την πανοπλία του Αιγίσθου είναι ο ίδιος ο Αίγισθος. Ο Αίγισθος θανατώνει τον Πολυφώντη και παρουσιάζεται στο λαό ως ο νέος βασιλιάς.

Στον πρόλογο, ο εκδότης Χριστόφορος Κρατερός, αναφέρει ότι δεν μεταφράζονται τα κείμενα πιστά από το πρωτότυπο, γιατί δεν θα έχουν καλό νόημα.¹⁵⁴ Δεν αναφέρεται μέσα στην έκδοση ο μεταφραστής, ωστόσο υπάρχει μια χειρόγραφη ένδειξη, στο φ. 1, που σημειώνει: «Μεταφραστής είναι ο Γεώργιος

---

¹⁵¹ Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.* σ. 70 και 174 – 175.

¹⁵² Στο ίδιο, σ. 175.

¹⁵³ Βολταίρος, *Συλλογή Διαφόρων Τραγωδιών, όσαι παρεστάθησαν εις το θέατρο του Βουκουρεστίου*...βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 32. – Έλεγχος του αντιτύπου που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL. 153).

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. θ'.

Σερούϊος».¹⁵⁵ Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται και από τη μελέτη του Τωμαδάκη για το Γεώργιο Σερούϊο.¹⁵⁶

Επόμενη μετάφραση έργου του Βολταίρου είναι το *Ο Φανατισμός ή ο προφήτης Μωάμεθ* (*Le Fanatisme ou Mahomet le profète*, 1741).¹⁵⁷ Μεταφράζεται στα ελληνικά από μια γυναίκα, τη Φωτεινή Σπάθη και δημοσιεύεται στα 1832 στη Σάμο. Στην τραγωδία αυτή κεντρικά πρόσωπα είναι ο Μωάμεθ και ο Ζώπυρος, ο αρχηγός της Μέκας. Ο Μωάμεθ απειλεί την περιοχή και αναθέτει στον πιστό του Σεΐδη να σκοτώσει τον Ζώπυρο, με αντάλλαγμα την Παλμύρα, η οποία ήταν και ερωμένη του. Ο Σεΐδης τραυματίζει τον Ζώπυρο και πριν προλάβει ο Ζώπυρος να πεθάνει, η αλήθεια αποκαλύπτεται, η Παλμύρα και ο Σεΐδης είναι αδέρφια και πατέρας τους είναι ο Ζώπυρος. Τέλος ο Σεΐδης ξεσηκώνει το λαό της Μέκας εναντίον του Μωάμεθ και διεκδικεί την Παλμύρα.

Στο εισαγωγικό σημείωμα, η Σπάθη αναγγέλει τους λόγους, για τους οποίους έφθασε τελικά η μετάφραση αυτή στη δημοσίευση: «Η ανάγνωσις του παρόντος συγγράμματος εις το Γαλλικόν προξένησεν εις εμέ τοσαύτην ευχαρίστησιν, ώστε απεφάσισα να το μεταφράσω προς ιδιαιτέραν μου ωφέλειαν».¹⁵⁸ Δεν είχε σκοπό να εκδώσει αυτή τη μετάφραση, αλλά, όταν ο πατέρας της και κάποιοι από το φιλικό τους περιβάλλον διάβασαν το κείμενο, την προέτρψαν να προβεί στη δημοσίευση του. Ένα γεγονός ακόμη που την παρακίνησε ήταν «ότι το ελληνικόν γένος με όσον θαυμασμόν δέχεται των σοφών διδασκάλων τα αριστουργήματα, με άλλην τόσην συγκατάβασιν δύναται να ακούση και την ευτελή μου ταύτην μετάφρασιν».¹⁵⁹

Το επόμενο έργο του Βολταίρου που μεταφράζεται στα ελληνικά είναι το *Θηβαΐς ή εχθρευόμενοι αδελφοί*. Δημοσιεύεται στη Σμύρνη το 1834 και μεταφραστής της έκδοσης είναι ο Ιπ. Σκυλίτσης.¹⁶⁰

---

¹⁵⁵ Στο ίδιο, φ. 1, (χωρίς σελιδαρίθμηση).

¹⁵⁶ Βασίλειος Φρ. Τωμαδάκης, *Γεώργιος Σερούϊος (ή Σέρβιος) Βίος και έργον*, Αθήνα 1977.

¹⁵⁷ Βολταίρος, *Ο Φανατισμός ή ο προφήτης Μωάμεθ*...βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 33. – Μελέτησα το αντίτυπο που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδειού (MGL. 316). – Αξίζει να αναφέρουμε ακόμη μια ελληνική μετάφραση που εντοπίσαμε εκτός των χρονικών μας ορίων, που δημοσιεύεται στην Σύρο (Ερμούπολη) στα 1848 και μεταφραστής είναι ο Γεώργιος Σερούϊος, βλ. σχετικά Γκίνης – Μέξας, *ό.π.*, αρ. 4804.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 3.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 4.

¹⁶⁰ Βολταίρος, *Θηβαΐς ή οι εχθρευόμενοι αδελφοί*...βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 34. – Δεν μπόρεσα να δω το αντίτυπο που υπάρχει στην Εθνική βιβλιοθήκη (ΝΦ. 3105), εξαιτίας των εργασιών στο συγκεκριμένο τμήμα της βιβλιοθήκης.

Η περίπτωση που ακολουθεί είναι μια περίπτωση συναγωγής κειμένων με τίτλο *Ποιήματα Ιακώβου Ρίζου Ραγκαβή*.¹⁶¹ Εκδίδεται στην Αθήνα το 1837 και πρόκειται για δίγλωσση έκδοση. Περιλαμβάνει τη *Ζαΐρα* του Βολταίρου σε μετάφραση του Ι. Ρ. Ραγκαβή, ανάμεσα σε δύο άλλα κείμενα, τον *Κίννα* του Κορνήλιου και την *Φαΐδρα* του Ρακίνα. Η Ζαΐρα είναι μια Χριστιανή που αρπάχτηκε σε βρεφική ηλικία και ζει στα ανάκτορα της Ιερουσαλήμ. Ο βασιλιάς της Ιερουσαλήμ, Οροσμάνης, θαμπώνεται από την ομορφιά της και θέλει να την παντρευτεί. Ο Νερεστάν, ο αδερφός της Ζαΐρας, είχε πάει στη Γαλλία, για να εξασφαλίσει τα λύτρα και να πάρει πίσω την αδερφή του. Η Ζαΐρα συναντάται μυστικά με το Νερεστάν. Ο Οροσμάνης μη γνωρίζοντας ότι είναι αδέρφια, ορμάει και σκοτώνει τη Ζαΐρα. Μόλις πληροφορείται ότι η Ζαΐρα τον αγαπούσε και ότι ο Νερεστάν ήταν αδερφός της, σκοτώνεται κι αυτός στο πλάι της.

Ακολουθεί μια μετάφραση ακόμη ενός θεατρικού έργου του Βολταίρου, *Alzire ou les Américains* (1736), που αποδίδεται στα ελληνικά *Αλζίρα ή οι Αμερικανοί* και εκδίδεται το 1839.¹⁶² Μεταφραστής είναι ο Ι. Κομανιανός. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η τραγωδία αυτή, παρά το γεγονός ότι αργεί να γίνει γνωστή, εφόσον εκδίδεται στα 1839, στη συνέχεια αποδεικνύεται ότι είναι ένα από τα έργα που γνωρίζουν πολλές μεταφράσεις μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.¹⁶³

Την ίδια χρονιά με την *Αλζίρα* μεταφράζεται ακόμη μια τραγωδία του Βολταίρου, το θεατρικό έργο *L' Oedipe* (1718). Αποδίδεται ως *Οιδίπους εν Θήβαις* και εκδίδεται στην Αθήνα.¹⁶⁴ Για τον μεταφραστή γνωρίζουμε μόνο τα αρχικά του, αν είναι αληθινά, Κ. Α. και εκδότης είναι ο Χ. Αναστάσιος.

Ακολουθούν δύο ακόμη περιπτώσεις τραγωδιών του Βολταίρου. Πρόκειται για τις τραγωδίες *Βρούτος*, που εκδίδεται για δεύτερη φορά, μετά την πρώτη

---

¹⁶¹ Βολταίρος, *Ποιήματα Ιακώβου Ρίζου Ραγκαβή*...βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 35. – Έλεγχος του αντιτύπου που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL. 828), (Α' και Β' Τόμος μαζί). – Η *Ζαΐρα* του Βολταίρου βρίσκεται στο Β' τόμο, στις σελίδες 10 – 151.

¹⁶² Βολταίρος, *Αλζίρα ή οι Αμερικανοί*... βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 36. Πρόκειται για έκδοση που δεν είχα την ευκαιρία να ελέγξω, καθώς δεν υπήρχε ούτε στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου, ούτε στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Στη Βιβλιογραφία των Γκίνη – Μέξα, ό. π. σ. 449 (αρ. 3080), δεν αναγράφεται η ύπαρξη της σε κάποια βιβλιοθήκη.

¹⁶³ Στο διάστημα από το 1839, που κυκλοφορεί η πρώτη μετάφραση έως το 1867 (που είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε), έχουν κυκλοφορήσει ακόμη τρεις μεταφράσεις της *Αλζίρας*: στα 1847, 1863 και 1867.

¹⁶⁴ Βολταίρος, *Οιδίπους εν Θήβαις*... βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 37. – Μελέτησα το αντίτυπο που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL. 1049).

μετάφραση του 1820 και την *Σεμίραμις*. Εκδίδονται το 1844 στο Βουκουρέστι και αναγράφονται πάνω τους τα ίδια αρχικά του μεταφραστή, Ζ. Μ.¹⁶⁵

Είναι φανερή η έλξη του υπόδουλου ελληνισμού προς τον Βολταίρο. Ο Βολταίρος φαντάζει ως προστάτης των καταπιεσμένων, εχθρός του σουλτάνου και άρα υπέρ της ελληνικής υπόθεσης. Ο Δημαράς κάνει λόγο για μια «ελευθεριάζουσα και βολταιρική πνοή που διατρέχει την ελληνική ηγεσία, κατά την περίοδο 1776 – 1777».¹⁶⁶

Πράγματι οι περισσότερες ελληνικές μεταφράσεις έργων των συγγραφέων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού είναι έργα του Βολταίρου – 16 τίτλοι και 19 εκδόσεις στο σύνολο τους. Ωστόσο πολλά σημαντικά έργα του, που είχαν ευρεία απήχηση στο 18^ο αιώνα έμειναν αμετάφραστα, όπως για παράδειγμα ο *Candide* (1759), το *Lettres Philosophiques* (1734), το *Dictionnaire Philosophique* (1764) και το *Traité sur le tolérance* (1763). Επίσης τα έργα *Essai sur les moeurs et l' esprit des Nations* (1756) και το *Le siecle de Louis XIV* (1751) μεταφράστηκαν, αλλά έμειναν ανέκδοτα.¹⁶⁷

β) Ο Μοντεσκιέ στα ελληνικά.

Ο Μοντεσκιέ υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους στοχαστές του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Είναι ο δεύτερος στην κατάταξη των μεταφράσεων, μετά το Βολταίρο, καθώς τρία έργα του έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά και ένα εξ αυτών γνωρίζει τρεις μεταφράσεις.

---

¹⁶⁵ Βολταίρος, *Βρούτος*... βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 38. και Βολταίρος, *Σεμίραμις*... βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 39. Πρόκειται για εκδόσεις που δεν είχα την ευκαιρία να ελέγξω, καθώς δεν υπήρχαν ούτε στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου, ούτε στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Στη Βιβλιογραφία των Γκίνη – Μέξα, *ό. π.* σ. 101 και 117 (αρ. 3953 και 4075 αντίστοιχα), δεν αναγράφεται η ύπαρξη τους σε κάποια βιβλιοθήκη.

¹⁶⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 173.

¹⁶⁷ Δεν θα αναφερθώ εκτενώς στις ανέκδοτες μεταφράσεις έργων που εντόπισα, καθώς περιορίστηκα στην αναζήτηση των έντυπων μεταφράσεων. Ωστόσο αναφέρω σχετικά: Σώζεται μια ανέκδοτη ελληνική μετάφραση στην Βοδλεϊανή βιβλιοθήκη της Οξφόρδης της *Πριγκίπισσας της Βαβυλώνας* (*La Princesse de Babylone*, 1768). Η ανέκδοτη μετάφραση του έργου του Βολταίρου, *Ο Θάνατος του Καίσαρα* (*La Mort de César*, 1735) πραγματοποιείται στα 1826 στην Κροστάνδη. Μεταφραστής είναι ο Δ. Φιλίππεσκος Γρηγοριάδης. Το έργο γνωρίζει ακόμη μια χειρόγραφη μεταφραστική εκδοχή. Υπάρχει ένα χειρόγραφο στη Βιβλιοθήκη του Βρετανικού μουσείου, ανώνυμο που είναι μετάφραση του έργου *Θάνατος του Καίσαρος*. Αποδίδεται στο Γεώργιο Σερούϊο. Δύο ακόμη ιστορικά έργα του Βολταίρου κυκλοφορούν μεταφρασμένα στα ελληνικά σε χειρόγραφη μορφή μέσα στο Φαναριώτικο περιβάλλον. Πρόκειται για το *Essai sur les moeurs et l' esprit des Nations* (1756) και το *Le siecle de Louis XIV* (1751). Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. σχετικά Βασίλειος Τωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 13 – 150 και Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 151, 173 – 175 και σ. 486 την σημείωση 24.

Η πρώτη ελληνική μετάφραση έργου του Μοντεσκιέ δημοσιεύεται στη Λειψία το 1795, *Ερευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων (Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence, 1734)*.¹⁶⁸ Ο μεταφραστής συντάσσει έναν πρόλογο, αλλά διατηρεί την ανωνυμία του. Κατά τον Γ. Ζαβίρα, μεταφραστής του έργου είναι ο Γεώργιος Εμμανουήλ Βυζάντιος, που σπούδασε ιατρική στη Γερμανία και η γλώσσα από την οποία μεταφράζει είναι η γαλλική.¹⁶⁹

Τα κίνητρα που τον ωθούν να μεταφράσει αυτό το βιβλίο είναι φανερά στο «Προοίμιο» που παραθέτει, καθώς επίσης δεν παραλείπει να αναφερθεί στην προσπάθεια που σημειώνεται τα τελευταία χρόνια για να μεταφερθεί η ευρωπαϊκή σκέψη στο «δυστυχές γένος». Αναφέρεται σε άλλες μεταφράσεις και γενικότερα στην τάση της «μετακένωσης» που δείχνει να παίρνει διαστάσεις:

«Ἡ ἐξ ἀμάθειας, ἢ ἀμελείας λείπουν, Ἀλλοίμονον! Ἀπὸ το γένος μας βιβλία πρωτότυπα. Δια τούτο μεγάλως πρέπει να ευχαριστώμεν εκείνους, οἵτινες κατὰ δύναμιν προσπαθοῦν να συνεισφέρουν τι προς ωφέλειαν του πεπτωκότος και δυστυχούς γένους, καθ' ὄν τινά ἤθελαν ἐπινοήση τρόπον. Μετεφράσθη ἤδη αρκετόν καιρόν διάφορα βιβλία ἀπὸ διαφόρους ξένας γλώσσας, διαφόρου ὕλης, και διαφόρων νοημάτων, ἀκολουθῶς ἄλλα ἐπωφελέη, ἄλλα ουδέτερα, ἄλλα μάλλον πάντη ἀχρηστα».¹⁷⁰

Σκοπός αυτής της μετάφρασης είναι να φωτίσει το γένος: «αγαπώντας να μη φερώμεθα δια πάντα και κατὰ πάντα εἰς το σκότος, αγαπώντας να ἰδῶ το δυστυχές γένος τέλος να ανανεύση, να γνωρίση τας αιτίας της καταστάσεως του, ἐπεχειρίσθη την μετάφρασιν τούτου του βιβλιδίου».¹⁷¹ Ενδιαφέρουσα είναι τέλος η δήλωση του, πριν ολοκληρώσει το προοίμιο ότι:

«αν ευρεθῆ Ἐπιστήρηξις και Βοήθεια ἀπὸ το γένος, θέλω ἐπιχειρισθῆ να μεταφράσω και ἄλλα βιβλία, τα οποία δεν περιέχουν μύθους, και ἀλλοτριὰς

---

¹⁶⁸ Montesquieu, *Ερευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων*. βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ.: 13. Μελέτησα το αντίτυπο που βρίσκεται στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών (αρ. κατ. 732, αρ. καταχ. 937. 07ΜΟ 765), το οποίο ανήκε στη συλλογή του Γρηγορίου Κωνσταντά και του οποίου μάλιστα υπάρχει κτητορικό σημείωμα στη σελίδα τίτλου.

¹⁶⁹ Γ.Γ.Λαδάς – Α.Δ.Χατζηδήμος, *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791 – 1795*, Αθήνα 1970, σ. 356.

¹⁷⁰ Montesquieu, *ό.π.*, φ. 4 χ. αρ.

¹⁷¹ Στο ίδιο, φ. 5, χ. αρ.

ιστορίας, αλλ' αποβλέπουν αμέσως προς φωτισμόν και ωφέλειαν του γένους μας». ¹⁷²

Έναν χρόνο αργότερα μια ακόμη μετάφραση του ίδιου έργου του Μοντεσκιέ – αυτή τη φορά όμως όχι στο σύνολο του – κάνει την εμφάνισή της. Δημοσιεύεται στη Βενετία στα 1796 ένα έργο με τίτλο *Βιβλίον Διηρημένον εις μέρη δύο, ών το μεν πρώτον περιέχει Επιστολήν τινά διαλαμβάνουσαν τινάς διακρίσεις εις το ποίημα του κυρίου Βολτέρ (Περί της καταστροφής της πόλεως Λισβώνης). Το δε δεύτερον, Στοχασμούς τινάς περί των αιτιών του μεγαλείου και της πτώσεως του δήμου της Ρώμης*. ¹⁷³ Γνωρίζουμε μόνο τα αρχικά των μεταφραστών, Μ. Σ. και Σ. Κ., αν όντως είναι τα αληθινά, έτσι όπως υπογράφουν στην αφιέρωση τους. ¹⁷⁴ Δεν υπάρχει κάποιο εισαγωγικό σημείωμα που να εξηγεί και να αναλύει τους λόγους του μεταφραστικού εγχειρήματος.

Το πρώτο μέρος του έργου είναι η μετάφραση μιας επιστολής με τίτλο «Επιστολή περιέχουσα τινάς διακρίσεις εις το ποίημα του κυρίου Βολτέρ περί της καταστροφής της πόλεως Λισβώνης». Η επιστολή αυτή είναι μια κριτική στο ποίημα του Βολταίρου για την καταστροφή της Λισαβόνας, έχοντας υπόψην της την απάντηση που έδωσε και ο Ρουσσώ. Σύμφωνα με τη μελέτη της Ρωξάνης Αργυροπούλου, «Η απήχηση του Ρουσσώ», η ανώνυμη αυτή επιστολή στόχος της είχε να υπερασπιστεί τον Ρουσσώ και να τον κατατάξει στη μεριά των φιλοσόφων που στηλιτεύουν την αθεΐα, σε ένα κλίμα εχθρικό προς αυτόν, καθώς τρία χρόνια πριν είχε αφοριστεί από το Πατριαρχείο, ενώ αντίθετα κατηγορεί τον Βολταίρο ως άθεο. ¹⁷⁵

Στο δεύτερο μέρος του έργου μεταφράζονται τα έξι πρώτα κεφάλαια από τα είκοσιτρία της έκδοσης του 1795. Η έκδοση αυτή είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς περιέχει δύο διαφορετικά κείμενα, ένα αντιβολταιρικό και ένα τμήμα της μετάφρασης του έργου του Μοντεσκιέ, γεγονός που δημιουργεί εύλογα το ερώτημα «ποιες μπορεί να ήταν οι προθέσεις των μεταφραστών, που τους έκαναν να επιλέξουν το συνδυασμό αυτών των κειμένων;». Επίσης, δεν φαίνεται να γνωρίζουν την μετάφραση του ίδιου έργου που κυκλοφόρησε τον προηγούμενο χρόνο στη Λειψία.

---

¹⁷² Στο ίδιο, φ. 5, χ. αρ.

¹⁷³ *Βιβλίον Διηρημένον εις μέρη δύο...* βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ.: 14. – Το μεταφρασμένο κείμενο του Montesquieu εκτείνεται από τη σελίδα 77 – 154. Αντίτυπο που μελέτησα στη Βιβλιοθήκη της Γενναδεΐου (MGL. 118).

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ. γ' –δ'.

¹⁷⁵ Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Η απήχηση του Ρουσσώ», στις ίδιες *Νεοελληνικός Ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από το Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 91 – 115.

Το ίδιο έργο του Μοντεσκιέ μεταφράζεται ακόμη μια φορά στα 1836. Ο ελληνικός τίτλος διαφέρει και από τις δύο προηγούμενες μεταφραστικές προτάσεις: *Σκέψεις περί των αιτιών, του μεγαλείου και της πτώσεως των Ρωμαίων*.¹⁷⁶ Το έργο τυπώνεται στην Αθήνα και μεταφραστής είναι ο Γ. Α. Θερινός. Αφιερώνει την έκδοση: «Οθώνι τω Α' Βασιλεί της Ελλάδος Ανατίθησιν. Ο Μεταφραστής».¹⁷⁷

Στον πρόλογο του κάνει μια γενικότερη αποτίμηση της κατάστασης που επικρατεί στην Ελλάδα. Υποστηρίζει ότι λείπουν ακόμη πολλά «Ιστορικά, Πολιτικά, Επιστημονικά, Περιηγήσεις, Ηθικά και άλλα συγγράμματα εξεδόθησαν εις τα Έθνη κατά τους τελευταίους αιώνας», αλλά δείχνει να ελπίζει, καθώς οι Έλληνες «ανέκαθεν ήσαν προσηλωμένοι εις τα φώτα».¹⁷⁸

Συγκρίνει την ελληνική περίπτωση με την ευρωπαϊκή και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι:

«το αποτέλεσμα...των ομογενών μας, συγκρινόμενο με το των λοιπών Εθνών, αναδεικνύεται τόσον αμυδρόν, ώστε δεν είναι αρκετό να φωτίση τον Έλληνα με τας ποικίλλας γνώσεις, τας οποίας εις τα διάφορα Συγγράμματα των ξένων Εθνών απαντώμεν».¹⁷⁹

Παρά την απογοητευτική διαπίστωση, δεν προτείνει αδράνεια, αλλά αντίθετα δηλώνει:

«Πρεσβεύων, ότι, αν μεταφράσωμεν βαθμηδόν εις την γλώσσαν μας διάφορα πρωτότυπα ξένα συγγράμματα, θέλομεν ωφελήσει ουσιωδώς το Έθνος μας, ενόμισα, ότι εκπληρώ εν χρέος προς αυτό, αν δυνηθώ να συντελέσω κατά μικρόν ως προς τούτο».

Για να συμβάλλει σ' αυτήν την αποστολή για «μετακένωση» επιλέγει να μεταφράσει στα ελληνικά το συγκεκριμένο έργο του Μοντεσκιέ, καθώς, όπως αναφέρει «Και ο συγγραφεύς και η υπόθεσις του Συγγράμματος εσεβάσθησαν αφ' όλα τα πεφωτισμένα έθνη».¹⁸⁰ Συνεχίζει, λοιπόν, λέγοντας: «Προσφέρων λοιπόν εις το έθνος

---

¹⁷⁶ *Σκέψεις περί των αιτιών, του μεγαλείου...* βλ. Παράρτημα, αυξ.αρ.: 15. – Έλεγχος του αντιτύπου που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL. 355. 2).

¹⁷⁷ Στο ίδιο, φ. 2, χ. αρ.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 2.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 3.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 4.

μου την μετάφρασιν τοιούτου Συγγράμματος, νομίζω, ότι το επιχείρημα μου δεν θέλει αποδοκιμασθή». ¹⁸¹

Ο Θερινός κάνει μια μνεία στην εισαγωγή του σε ορισμένους Ευρωπαίους συγγραφείς. Θεωρεί ότι οι «Μοντεσκιό, Ρουσσώ, Βολταίρος, και ο Μπουφών είναι οι τέσσαρες στήλαι, επί των οποίων στηρίζεται το οικοδόμημα της φιλολογικής δόξης του 18^{ου} αιώνας». ¹⁸² Πρόκειται για ένα σχόλιο που για πρώτη φορά συναντάμε στο οποίο φαίνεται να υπάρχει η αντιμετώπιση αυτών των συγγραφέων ως ομάδα, ως ενότητα, στοιχείο που μας παραπέμπει στην έννοια της φιλοσοφικής οικογένειας που αντιλαμβάνεται ο Gay. Στη συνέχεια αναφέρεται στην έκδοση του πρωτοτύπου έναν αιώνα πριν, όπως επίσης και στη βαρύτητα που είχε το όνομα του Μοντεσκιέ και τη διάδοση των ιδεών του στην Ευρώπη.

Εύλογα, λοιπόν γεννάται το ερώτημα – αν ο Θερινός γνώριζε τις δύο προηγούμενες μεταφράσεις. Δείχνει πολύ ενημερωμένος για να μην τις έχει υπόψην του, αλλά από την άλλη μεριά είναι άξιο απορίας το γεγονός ότι, ενώ επιδιώκει να ενισχύσει τον αριθμό των ξένων συγγραμμάτων που μεταφράζονται στην ελληνική γλώσσα, επιλέγει ένα έργο που έχει μεταφραστεί και στο παρελθόν. Δεν θα απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα, γιατί θα είναι σαν να απαντάμε εμείς για τον ίδιο. Ωστόσο μπορούμε, με κάθε επιφύλαξη, να κάνουμε μια υπόθεση. Όπως φαίνεται από την αφιέρωση προς τον Όθωνα, αλλά και τη μνεία που γίνεται, κατά τη διάρκεια του προλόγου, στην κυβέρνηση που προωθεί τα Φώτα, ο Θερινός φαίνεται να συμμετέχει σε μια συλλογική προσπάθεια από τη μεριά του νέου κράτους και κατά συνέπεια η μετάφραση δείχνει να μην είναι προσωπική απόφαση.

Μαζί με τη μετάφραση του *Σκέψεις περί των αιτιών* εκδίδεται και μια μετάφραση της διατριβής του Μοντεσκιέ με θέμα την πολιτική των Ρωμαίων ως προς τη θρησκεία, η οποία συντάχθηκε στην Ακαδημία του Μπορντώ το 1726. ¹⁸³ Ύστερα από ένα συνοπτικό και γρήγορο συγκριτικό έλεγχο ανάμεσα στους τίτλους των κεφαλαίων των τριών μεταφράσεων, προκύπτει ότι η μετάφραση του 1795 είναι πιο κοντινή μ' αυτήν του 1836, καθώς η – κατά το ήμισυ – μετάφραση του 1796 έχει μεγαλύτερες αποκλίσεις και από τις δύο.

Η επόμενη ελληνική μετάφραση που ακολουθεί είναι το έργο του Μοντεσκιέ, *Τα κατ' Αρσάκην και Ισμηνίαν* το 1831. ¹⁸⁴ Το έργο εκδίδεται στο Ναύπλιο και

---

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 5.

¹⁸² Στο ίδιο, σ. 10.

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 10.

¹⁸⁴ Montesquieu, *Τα κατ' Αρσάκην και Ισμηνίαν...* βλ. Παράρτημα, αυξ. αρ.: 16. – Έλεγχος του αντιτύπου που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL. 313.B).

μεταφραστής του είναι ο Α. Α. Καλαμογδάρτης. Στο προλογικό του κείμενο σχολιάζει τους λόγους για τους οποίους μετέφρασε το παραπάνω κείμενο και το αφιερώνει στους νέους:

«Το μικρόν τούτο διήγημα δεν θέλει αρέσει ίσως εις πολλούς, αλλ' αναμφιβόλως θέλει ευχαριστήσει τους Νέους, και μάλιστα τους ευαισθήτους» και συνεχίζει: «Αφιερώνω [sic] λοιπόν την μετάφρασιν μου ταύτην εις σας κατ' εξοχήν ω Νέοι, όσοι δεν ευτυχείτε ν' αναγινώσκετε το αμίμητον πρωτότυπον· είθε δε η αδύνατος αύτη εικών του, να σας παρακινήση εις την σπουδήν της γλώσσης, εις την οποίαν συνέγραφε και εις την οποίαν θέλετε ευρείν πολλά τοιαύτα».¹⁸⁵

Σε ό,τι αφορά την αξία του πρωτοτύπου και τη γλώσσα από την οποία μεταφράζει, λέει τα εξής:

«Περί του συγγράμματος· δεν τολμώ να ομιλήσω, διότι είναι σοφού ανδρός γέννημα, μολονότι εκ των παρέργων αυτού· περί δε της μεταφράσεως ομολογώ ότι και την γλώσσαν απ' την οποίαν μεταφράζεται γνωρίζω πολλά ολίγον, και την ιδικήν μας όχι πολύ. Ζητώ περί τούτου συγγνώμην και την ελπίζω, διότι ωμολόγησα την αδυναμίαν μου».¹⁸⁶

Είναι η πρώτη μετάφραση που συναντήσαμε μέχρι τώρα που τυπώνεται σε ελληνικό έδαφος. Αν στρέψουμε τη ματιά μας σε ό,τι γενικότερα συμβαίνει σ' αυτήν την περίοδο, θα θυμηθούμε ότι είμαστε σε ένα ανεξάρτητο ελληνικό κράτος με πρωτεύουσα του το Ναύπλιο. Πρόκειται για ένα στοιχείο που συμβαδίζει με την ευρύτερη ελληνική βιβλιοπαραγωγή, καθώς από το 1830 περίπου και έπειτα η πλειοψηφία των εκδόσεων συντελείται σε ελληνικό έδαφος, αλλά και σε ελληνικούς χώρους που ακόμη βρίσκονται υπό οθωμανική κυριαρχία.

Μια ακόμη ελληνική μετάφραση έργου του Μοντεσκιέ εκδίδεται το 1836. Το *Lettres Persanes* (1721) μεταφράζεται στα ελληνικά με τον τίτλο, *Επιστολαί Περσικαί* από τον Νεοκλέους Παπάζογλου.¹⁸⁷ Στην εισαγωγή περιγράφει το περιεχόμενο του κειμένου, για τις περιπλανήσεις των δύο Περσών, Ουζμπέκ και Ρίκα, και την

¹⁸⁵ Στο ίδιο, φ.3 και φ.4 αντίστοιχα, χ. αρ.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, φ.3, χ. αρ.

¹⁸⁷ *Επιστολαί Περσικαί* του Μοντεσκιώ, βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ.: 17. – Μελέτησα το αντίτυπο που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL. 355.1).

εγκατάσταση τους στη Γαλλία. Το μυθιστόρημα έχει επιστολική μορφή και ο μεταφραστής κάνει λόγο για Γάλλο μεταφραστή που συγκατοικούσε με τους δύο Πέρσες (εννοεί τον Μοντεσκιέ), βρήκε τις επιστολές που έστελναν πίσω στην Περσία, τις μετέφρασε στα γαλλικά και τις εξέδωσε. Πρόκειται για μια τάση της εποχής του 18^{ου} αιώνα, εποχή στην οποία γεννιέται το μυθιστόρημα, να παρουσιάζονται με αληθοφανή στοιχεία για να είναι αποδεκτά από το κοινό. Πληροφορούμαστε μέσα από τον πρόλογο ότι το κείμενο μεταφράζεται από τα γαλλικά.

Όπως έγινε φανερό από τους προλόγους των κειμένων, το όνομα του Μοντεσκιέ, μαζί με του Βολταίρου, του Μπουφών και του Ρουσσώ, φαίνεται να είχε ιδιαίτερη βαρύτητα στο ευρωπαϊκό στερέωμα. Εντύπωση, παρ' όλα αυτά προκαλεί η απουσία της πολιτικής σκέψης του Μοντεσκιέ και πιο συγκεκριμένα το γεγονός ότι δεν μεταφράστηκε στα ελληνικά το *Πνεύμα των νόμων* (1748), ένα από τα έργα που καθιέρωσαν το Μοντεσκιέ ανάμεσα στους «μεγάλους συγγραφείς». Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης αναφέρει μια περίπτωση επιρροής ελληνικού κειμένου από το *Πνεύμα των νόμων*. Θεωρεί ότι ο συντάκτης της *Ελληνικής Νομαρχίας* (1806) έχει επηρεαστεί από την καταγγελία του δεσποτισμού που υπάρχει στο *Πνεύμα των νόμων*.¹⁸⁸ Επίσης θα συναντήσουμε παρακάτω (στην ενότητα «Ιχνη Εγκυκλοπαίδειας», σ.87) την αναγγελία του Ρήγα Βελεστινλή ότι έχει σχεδόν ολοκληρώσει τη μετάφραση του έργου και σκοπεύει να την εκδώσει.

γ) Ο Ρουσσώ στα ελληνικά.

Συναντούμε ένα ακόμη ευρωπαϊκό πρόσωπο, τον περίφημο «πολίτη της Γενεύης», J.Jacques Rousseau. Ο Ρουσσώ ήταν περισσότερο γνωστός απ' ότι μαρτυρά η μεταφραστική πορεία. Μόνο δύο έργα του μεταφράζονται στα ελληνικά. Ωστόσο το όνομα του υπήρξε ιδιαίτερα ηχηρό μέσα στο 18^ο αιώνα. Μνημονεύεται σε πολλά γραπτά της εποχής και απασχόλησε και το Πατριαρχείο, το οποίο και τον καταδίκασε. Έργο του Ρουσσώ μεταφράζεται για πρώτη φορά στην ελληνική γλώσσα στα 1818. Ωστόσο το όνομα του, καθώς και πολλά έργα του ήταν οικεία στην ελληνική λόγια σκέψη πολύ νωρίτερα.

Η αποδοχή του Ρουσσώ στη νεοελληνική λόγια σκέψη γνώρισε τρία ρεύματα το απορριπτικό, το αποδοκιμαστικό και το ήρεμο – όσων είδαν με νηφαλιότητα τη

---

¹⁸⁸ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *ό.π.*, σ. 31.

σκέψη του Γάλλου στοχαστή.¹⁸⁹ Ξεκινούμε με το πρώτο ρεύμα, που υπήρξε και το πιο ακραίο και αναφερόμαστε στον αφορισμό του Ρουσσώ από το Πατριαρχείο. Προχωρούμε στη δεύτερη τάση αποδοκιμασίας του Ρουσσώ και αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα ονόματα που στάθηκαν εχθρικά απέναντι στον «πολίτη της Γενεύης». Ο Δημήτριος Καταρτζής εκφράζει τα εξής λόγια: «Απορώ τον τέτοιο γιατί τον είπανε άθεο, όχι απάνθρωπο».¹⁹⁰ Ένας ακόμη δριμύς επικριτής του Ρουσσώ, ο Βενιαμίν Λέσβιος, τον χαρακτηρίζει «σοφιστή» και «εχθρό της ανθρωπότητας».¹⁹¹ Στο έργο του Ρουσσώ αναφέρεται ο Μιχαήλ Περδικάρης, ο Ι. Βηλαράς, ο Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος, των οποίων οι προσεγγίσεις μοιάζουν να είναι πιο θετικές. Η Αργυροπούλου υποστηρίζει ότι η γνωριμία του ελληνικού κοινού με το όνομα του Ρουσσώ είναι σε μεγάλο βαθμό έργο του Κοραή. Στα 1783 σε επιστολή που στέλνει προς τον Πρωτοψάλτη γίνεται μνεία στον «περίφημον Ρουσσώ».¹⁹²

Έντονη είναι και η επιρροή των «ρουσσωικών ιδεών» σε δύο κείμενα της εποχής, στην *Ελληνική Νομαρχία* (1806) και στο *Δοκίμιον περί πατριωτισμού* του Νικολάου Σκούφου.¹⁹³ Ο Κοραής στο προοίμιο της ελληνικής έκδοσης του *Περί Αδικημάτων και ποινών* (1823) εκφράζει την πρόθεση να μεταφράσει το *Contrat Social* ή και άλλα έργα του Ρουσσώ, καθώς επίσης είναι ορατή και η παρουσία των παιδαγωγικών ιδεών του *Αιμίλιου* στο *Φυσικής Απάνθισμα* (1790) του Ρήγα Βελεστινλή. Υπάρχουν δύο παραθέματα στα γαλλικά, που προέρχονται από τον *Αιμίλιο*, γεγονός που φανερώνει την επιρροή του Ρουσσώ στο Ρήγα.¹⁹⁴

Υπάρχει ένα πολύ ενδιαφέρον ζήτημα αναφορικά με τον *Αιμίλιο* που μας φέρνει αντιμέτωπους με μια – ας την αποκαλέσουμε έτσι – «παρ' ολίγον» μετάφραση του.¹⁹⁵ Στα 1811 η Γραικοδακική Εταιρεία του Βουκουρεστίου αναθέτει στον Νικόλαο Πίκκολο, που τότε δίδασκε στην Ηγεμονική σχολή, να πραγματοποιήσει τη μετάφραση του *Αιμίλιου* στα ελληνικά και στα ρουμάνικα και αποφασίζει την έκδοση

---

¹⁸⁹ Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *ό.π.*, σ. 91 – 115.

¹⁹⁰ Δημήτριος Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, Αθήνα 1970, σ. 75, όπως παρατίθεται στο Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *ό.π.*, σ. 96 και 111.

¹⁹¹ Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *ό.π.*, σ. 98.

¹⁹² Αδ. Κοραής, *Αλληλογραφία*, Αθήνα 1964, σ. 38 – όπως παρατίθεται στο Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *ό.π.*, σ. 104 και 113.

¹⁹³ Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *ό.π.*, σ. 108 – 109. Βλ. παράλληλα Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *ό.π.*, σ. 31.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 101. Βλ. παράλληλα και Λεάνδρος Βρανούσης, *Ρήγας*, Αθήνα 1954, και Άννα Ταμπάκη, «Η μεταφραστική στρατηγική του Ρήγα στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *ό.π.*, σ. 175.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, *ό.π.* σ. 101.

τους. Στο εσωτερικό της εταιρείας όμως υπήρξαν αντιδράσεις – δείγμα του διχασμού που έφεραν οι προτάσεις του Γάλλου φιλοσόφου – με αποτέλεσμα να αναχαιτιστούν τα σχέδια που ήθελαν το έργο αυτό να υλοποιείται.

Η πρώτη ολοκληρωμένη και έντυπη περίπτωση μετάφρασης έργου του Μοντεσκιέ είναι το *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les homes* (1755), που στα ελληνικά αποδίδεται ως *Λόγος περί αρχής και βάσεως της ανισότητας των ανθρώπων προς αλλήλους* και κυκλοφορεί το 1818.¹⁹⁶ Το έργο δημοσιεύεται στο Παρίσι και μεταφραστής είναι σύμφωνα με τη σελίδα τίτλου ο Δημήτριος Αριστομένους. Όπως όμως πληροφορούμαστε από την *Ελληνική Βιβλιογραφία* του Ηλιού πρόκειται για ψευδώνυμο του Σπυρίδωνος Βαλέτα και αναφέρει ότι η έκδοση ήταν ήδη έτοιμη από το 1816.¹⁹⁷

Στη σύντομη εισαγωγή του, ο μεταφραστής απευθύνεται στον αναγνώστη και παρουσιάζει το σύγγραμμα που επέλεξε να μεταφράσει με τα εξής λόγια «Εκ των αξιόλογων συγγραμμάτων του Ι. Ι. Ρουσσώ είναι και ο ανά χείρας λόγος...» και συνεχίζει: «εν δε τω μεταξύ καταγίνεται να αποδείξη, ότι ο άπολις και άγριος βίος, ασυγκρίτω λόγω παρά τον κοινωνικόν, είναι οικειότερος εις τον άνθρωπον».¹⁹⁸ Στη συνέχεια αναφέρεται και στα δυσμενή σχόλια που αποδίδονται στον Ρουσσώ, αλλά ο ίδιος δεν δείχνει διατεθειμένος να πάρει θέση:

«Εγώ δε τούτο μόνον παρετήρησα, εάν δεν σφάλω, ότι σοφάτατα διαλύει το περί ανισότητος πρόβλημα, και αποδεικνύει την αλήθειαν αναντιρρήτως, διαλεγόμενος με το στόμα της φύσεως. Όθεν και μετέφρασα τον λόγον επιμελώς, και εις φως ετόλμησα να τον εκδώσω, στοχαζόμενος, ότι τοιούτων εννοιών μελέτη και διατριβή, επιφέρει μέγα όφελος εις τους ομογενείς μου».¹⁹⁹

Ο Βαλέτας προσπαθεί επίσης να προειδοποιήσει τους αναγνώστες του για την επίθεση του Ρουσσώ στη φιλοσοφία:

---

¹⁹⁶ Ιωάννου Ιακώβου Ρουσσώ του εκ Γενεύης, *Λόγος περί αρχής...* βλ. Παράρτημα, αυξ. αρ.: 19. – Έλεγχος του αντίτυπου που βρίσκεται στο Δ. Η. Κ. Ι. Βόλου, (αντίτυπο που ανήκει στη συλλογή του Παναζόπουλου) και στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL.234).

¹⁹⁷ Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*, ό.π., σ. 552. Ο Ηλιού αναφέρει επίσης ότι υπήρχε «προκήρυξις, με πρόσκληση για εγγραφή συνδρομητών, υπογραμμένη από τον Ν. Σ. Πίκκολο και χρονολογημένη Εν Παρισίοις, τη 27 Ιουλίου, 1818, κυκλοφόρησε σε έντυπο δίφυλλο», σ. 552.

¹⁹⁸ Ιωάννου Ιακώβου Ρουσσώ του εκ Γενεύης, ό.π., σ. η'.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. η'.

«ο συγγραφέας και προς την φιλοσοφία αντιφέρεται, την οποίαν ημείς πολλαχώς αναζητούμε. Μη δια τούτο παραχθή, ομογενές φίλτατε! Όστις, καθώς ο Ρουσσώ, προτιμά τον άγριον βίον, εκείνος μόνος πρέπει τω όντι και να καύση την βιβλιοθήκη του· όστις όμως αποδέχεται τον κοινωνικόν, εξ' ανάγκης έπειτα, να φιλοτεχνή και να φιλοσοφή».²⁰⁰

Καλεί τέλος τους αναγνώστες να μελετήσουν το κείμενο με κρίση:

«...ανεγίγνωσκε τον λόγον τούτον μετά λόγου και κρίσεως, βέβαιος ων, ότι ο Ρουσσώς συγγράφων, και εγώ μεταφράζων, δεν ήλπισα ποτέ να φυγαδεύσω τους ανθρώπους εις τα δάση και εις τα σπήλαια».²⁰¹

Η επόμενη μετάφραση πραγματοποιείται το 1828, όταν δημοσιεύεται το περίφημο *Contrat Social* (1762) του Ρουσσώ. Ο ελληνικός τίτλος έχει ως εξής: *Περί της κοινωνικής συνθήκης ή αρχαί του πολιτικού δικαιώματος*.²⁰² Μεταφραστής είναι ο Γεώργιος Ζαλύκης (ή Ζαλύκογλου). Η μετάφραση εκδίδεται μετά το θάνατο του από τη χήρα του και έναν οικογενειακό τους φίλο, τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο. Και οι δύο παίρνουν το λόγο μέσα στην έκδοση. Ξεκινά η κυρία Ζαλύκη με την «Είδησις της κυρίας Ζαλύκου προς τους Έλληνας, μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού». Η χήρα του Ζαλύκη αναφέρει ότι το παρόν σύγγραμμα «μετεφράσθη επιμελώς εις την σημερινή γλώσσαν των Ελλήνων προ πολλών ήδη ενιαυτών υπό του μακαρίτου ανδρός μου».²⁰³ Διστάζει να μιλήσει, από τη θέση της, τόσο για τον περίφημο Ρουσσώ όσο και για τον άνδρα της.

Ακολουθεί ένα «Δοκίμιον Εισαγωγικόν περί του Συγγραφέως και περί του μεταφραστου», το οποίο συντάσσεται από τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο και συστήνει στο κοινό τους δύο βασικούς συντελεστές αυτού του έργου, τον συγγραφέα του, τον οποίον περιγράφει με τα εξής λόγια: «Μέγας και παράδοξος ανήρ, ακατανόητος και όντως δυστυχής άνθρωπος υπήρξεν ο πολυθρύλητος της Γενεύης

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. η'.

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. η'.

²⁰² Rousseau, *Περί της κοινωνικής συνθήκης ή αρχαί του πολιτικού δικαιώματος*. βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ.: 20. – Έλεγχος του αντιτύπου που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου, MGL. 293. Μαζί με τη μετάφραση του *Contrat Social* εκδίδουν και μια ανέκδοτη μετάφραση που βρήκαν, *Διάλογοι περί της Ελληνικής επανάστασεως*.

²⁰³ Στο ίδιο, σ. α'.

φιλόσοφος, Ιωάννης Ιάκωβος Ρουσσώς»²⁰⁴ και τον μεταφραστή, Γεώργιο Ζαλύκη, στη βιογραφία του οποίου αναφέρεται συνοπτικά. Για το *Contrat Social* ο Νικολόπουλος αναφέρει ότι «μετεφράσθη κατά πρώτον εις την ημετέραν γλώσσαν, αφ' ου μετηνέχθη εις όλας τας γλώσσας της σοφής Ευρώπης».²⁰⁵

Η μεταφραστική τύχη του Ρουσσώ δεν φαίνεται να συμβάδιζε με την απήχηση του. Μόνο δύο από τα έργα του – από τα πιο γνωστά βέβαια – μεταφράζονται στα ελληνικά. Ας υπογραμμίσουμε επίσης την απουσία από την ελληνική μεταφρασμένη βιβλιοπαραγωγή του best – seller, *La Nouvelle Héloïse*, που γνώρισε μεγάλη εκδοτική επιτυχία στην Ευρώπη.

δ) Ο Βήλαντ στα ελληνικά.

Ο Βήλαντ είναι ο μόνος από τους εκπροσώπους του Γερμανικού Διαφωτισμού που μεταφράστηκε στα ελληνικά. Έγινε γνωστός στη νεοελληνική σκέψη μέσω των μεταφράσεων των έργων του από τον Κωνσταντίνο Κούμα.

Η ελληνική μετάφραση του έργου του Βήλαντ, *Agathon*, πραγματοποιείται το 1814. Πρόκειται για ένα εύθυμο φιλοσοφικό δοκίμιο που εκδόθηκε το 1766, μισό αιώνα δηλαδή πριν από την ελληνική μετάφραση. Η ελληνική μετάφραση του έργου *Αγάθων* εκδίδεται στη Βιέννη και μεταφράζεται στα ελληνικά από τον Κούμα.²⁰⁶

Προλογεί το κείμενο του και αφηγείται πως προέκυψε στα σχέδια του η παρούσα μετάφραση. Αρχικά μας πληροφορεί ότι, αφού μελέτησε το κείμενο και θεώρησε ότι είναι ευχάριστο, ξεκίνησε να το μεταφράζει από τα γερμανικά – έτσι για να εξασκηθεί στη γλώσσα και να μην πλήττει – και δεν καταπιάστηκε συστηματικά, αλλά όπως χαρακτηριστικά ο ίδιος εξηγεί «Δια να διασκεδάσω την επικρατούσαν με αθυμίαν, επεχείρησα να μεταφράσω καθ' ημέραν τρεις ή τέσσαρας σελίδας του Αγάθωνος· και μ' εφάνη ευθύς των τότε κακών εξαίρετον αντίδοτο».²⁰⁷

Ο Κούμας συνεχίζει και εξηγεί πως η μετάφραση έφθασε τελικά στο τυπογραφείο:

---

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. γ'.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. δ'.

²⁰⁶ Βεϊλάνδου, *Αγάθων*...βλ. Παράρτημα, αυξ.αρ. 40. – Μελέτησα το αντίτυπο που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL 198. 3) – Το συγκεκριμένο αντίτυπο είχε κτητορικό σημείωμα: «Γεωργίου Μ. Νικητάκη, τελειοφοίτου της Ιατρικής, εν Χανίοις τη 2^η Νοεμβρίου 1880». Το έργο είναι τρίτομο και πρόκειται για έκδοση μικρών διαστάσεων, «βιβλίο τσέπης».

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ. ι'.

«Η μετάφρασις γενομένη τότε, ως είπαμε, εκείτετο τέσσαρας ήδη ενιαυτούς έγκλειστος εις το κιβώτιο μου· μηδ' είχα ποτέ κατά νούν να την δημοσιεύσω δια του τύπου.....αλλά κατά καιρούς φίλοι μου τινές εκ των ελλογιμοτέρων μ' εξητούν τετράδια, δια να τα διαβάζωσιν. Τα ανεγίνωσκαν· τα έκριναν κομψά, υψηλά, εκδόσεως άξια, αλλ' εγώ, συναισθανόμενος ποίας τιμής άξιον ήτο το έργο μου, ηγωνιζόμενη να τους πληροφορήσω, ότι το φαινόμενον τούτο καλόν είναι μέρος μικρότατον της καλλονής, με την οποίαν ο Περικλής συγγραφεύς φιλοτίμως περιέβαλε το πόνημα του, κ' η οποία ηλαττώθη κατά πολλά από την άτεχνον μου μετάφρασιν».²⁰⁸

Συνεχίζει επιδιώκοντας να κάνει γνωστό στο κοινό του τον Βήλαντ, παρουσιάζοντας συνοπτικά τη ζωή του και τη συγγραφική του δραστηριότητα. Θέλει να αναδείξει τις καταβολές του στην κλασική αρχαιότητα, μέσα από συγκρίσεις του ήρωα του Βήλαντ, Αγάθωνα με ήρωες που πρωταγωνιστούσαν σε έργα της κλασικής αρχαιότητας: «Ο Αγάθων φαίνεται ότι ομοιάζει πολλά την *Κύρου Παιδείαν* του Ξενοφώντος. Πρόσωπα αληθινά και ιστορικά εισάγει και ο Βειλάνδος εις τον *Αγάθωνα* του» και λίγο παρακάτω αναφέρει: «βεβαιότερο όμως είναι, ότι ο συγγραφεύς εξωγράφησε την εικόνα του Έρωος του ως από αληθινόν πρωτότυπον, από τον Ίωνα του Ευριπίδου».²⁰⁹

Έπειτα αναφέρεται στο ζήτημα των σημειώσεων και στις φιλικές συμβουλές που τον προέτρεπαν να προσθέσει επεξηγηματικά σχόλια στο κείμενο, καθώς έκανε «ο σοφός Κοραής εις του Βεκκαρίου του περί αμαρτημάτων και ποινών συγγράματος την μετάφρασιν».²¹⁰ Διευκρινίζει όμως ότι, ενώ και ο ίδιος θεωρούσε ότι θα ήταν χρήσιμες, δεν είχε αφενός τη χρονική άνεση να το κάνει και αφετέρου δεν υπήρχε αξιόλογη βιβλιοθήκη να τον βοηθήσει σ' αυτό. Επίσης αφήνει τον αναγνώστη να προβληματιστεί, καθώς θεωρεί ότι η περιέργεια είναι δημιουργικός παράγοντας. Αναφέρεται στην επιδίωξη του «δια γρήγορο φωτισμόν και στολισμόν της αγαπητής ημών πατρίδος».²¹¹

Ο Κούμας αφιερώνει την έκδοση στον σεβασμιώτατο Μητροπολίτη της Εφέσου Διονύσιο τον Καλλιράχη, ένας εκ των οποίων τον προέτρεψε να την εκδώσει.²¹² Αναγνωρίζει τη συνδρομή του κλήρου στην παρούσα έκδοση και

²⁰⁸ Στο ίδιο, σ. ια'.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. κα' και λζ'.

²¹⁰ Στο ίδιο, σ. ξα'.

²¹¹ Στο ίδιο, σ. ξβ'.

²¹² Στο ίδιο, φ. 3, χ. αρ.

επιχειρεί να τον αποκαταστήσει, ως απάντηση προς τα δυσμενή σχόλια που ακούγονται εις βάρος του:

«το ειρημένον επίγραμμα (στην αρχή της έκδοσης) ετύπωσα μόνον δια να δείξω εις τους Ευρωπαίους εκείνους, οίτινες κατά καιρούς εσυκοφάντησαν τον ιερόν ημών κλήρον ως καταφερόμενον κατά του φωτισμού της Ελλάδος....ότι είναι αληθινοί συκοφάνται».²¹³

Το δεύτερο έργο του Βήλαντ που μεταφράζεται στα ελληνικά είναι το *Των Αβδηριτών η ιστορία*.²¹⁴ Το έργο κυκλοφορεί και πάλι στη Βιέννη, μεταφρασμένο απευθείας από τα γερμανικά και μεταφραστής του είναι και πάλι ο Κούμας. Στον «πρόλογο του μεταφραστή» ο Κούμας εγκωμιάζει τον Βήλαντ και τα έργα του:

«Ελειτούργησε πιστότατα όλας τας Μούσας και τας Χάριτας, αι οποίαι του ενέπνευσαν τα αμίμητα κάλλη, με τα οποία παρέστησεν εις όλα τα έργα την πολυμάθειαν, την ευφυΐαν, και την φιλόανθρωπον καρδίαν του» και λίγο παρακάτω: «Ο Βεϊλάνδος είναι της Γερμανίας ο Πλάτων».²¹⁵

Στη συνέχεια αναφέρεται στην απήχηση που είχε το πρωτότυπο: «εκδοθέν κατά πρώτον το 1773 έτος, ανεγνώσθη και αναγιγνώσκειται ακαταπαύστως με πολλή έφεσιν εις όλην την Γερμανίαν· εμεταφράσθη και επηνέθη από τα σοφώτερα της γής έθνη, και ωφέλησε μεγάλως την ανθρωπότητα».²¹⁶ Μας πληροφορεί ότι: «επέρασον δώδεκα έτη έως την σήμερα, αφού μετέφρασα[ε] την βίβλον ταύτην» και ύστερα από τις προτροπές των φίλων του και τη σημαντική οικονομική συνδρομή του κυρίου Γεωργίου Μεϊτάνη, το έργο τελικά δημοσιεύτηκε.²¹⁷ Αναφέρει ότι προσέθεσε και ο ίδιος σημειώσεις, πέρα από τις σημειώσεις του συγγραφέα που υπήρχαν ήδη. Τέλος ελπίζει ότι:

---

²¹³ Στο ίδιο, σ. ξγ'.

²¹⁴ Βεϊλάνδου, *Των Αβδηριτών*...βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ. 41. Έλεγχος του αντιτύπου που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL. 281).

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. δ'.

²¹⁶ Στο ίδιο, ό.π., σ. ε'.

²¹⁷ Στο ίδιο, σ. ε' και ζ'.

«η ανάγνωση τούτου να οξύνη την κρίσιν των ομογενών μας μειρακίων, και να τους αποστρέψη από την αναισθητον απειροκαλίαν».²¹⁸

Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι η γερμανική σκέψη και ο Βήλαντ γνωστοποιούνται στο ελληνικό κοινό μέσω του Κούμα, καθώς δεν συναντούμε άλλη αναφορά.

ε) Ο Λοκ στα ελληνικά.

Ο Λοκ υπήρξε σημαντικός εκπρόσωπος του Βρετανικού Διαφωτισμού και τα έργα του ταξίδεψαν σε όλη τη φωτισμένη Ευρώπη. Η σκέψη του επηρέασε πολλά από τα πιο κορυφαία ονόματα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και καθοδήγησε το Γαλλικό Διαφωτισμό.

Ξεκινούμε με τη μελέτη *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία* που δημοσιεύεται στα 1779 στη Βενετία.²¹⁹ Ως συγγραφέας της μελέτης αναγράφεται ο Ιώσηπος Μοισιόδακας. Η μελέτη όμως του Εμμανουήλ Κριαρά, «*Η Παιδαγωγία του Μοισιόδακος και η σχέση της με το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Locke*» ανατρέπει την παραπάνω θεωρία που θέλει ως συγγραφέα της *Παιδαγωγίας* τον Μοισιόδακα και υποστηρίζει ότι η εξάρτηση του Μοισιόδακα από το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Λοκ, *Some Thoughts Concerning Education* (1693) είναι τόσο έντονη, ώστε τείνει να θεωρεί το έργο μετάφραση.²²⁰ Αναφέρει ότι ο Μοισιόδακας, όχι μόνο είναι επηρεασμένος από τη σκέψη του Άγγλου διαφωτιστή, αλλά «συχνά μεταφράζει κομμάτια από το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Άγγλου φιλοσόφου· ακόμη πως κ' η σειρά με την οποία έρχονται τα διάφορα ζητήματα στη διαπραγμάτευση τους δείχνει αναμφισβήτητη επίδραση, αναντίρρητη μίμηση του περίφημου βιβλίου του Locke».²²¹

Ο Κριαράς καταπιάνεται με τη συγκριτική μελέτη των δύο κειμένων και τα αντιπαραβάλλει. Αυτό που διαπιστώνει είναι ότι η *Παιδαγωγία*, όχι μόνο, είναι βασισμένη στις ιδέες του Άγγλου φιλοσόφου, αλλά σε ορισμένα σημεία μάλιστα μπορεί να δει κανείς μια πιστή ελληνική μετάφραση του παιδαγωγικού έργου του

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. η'.

²¹⁹ Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία*... βλ. Παράρτημα, αυξ.αρ.: 8. – Μελέτησα το αντίτυπο που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (ΣΒΕ 1779 ΠΡΑ – 825).

²²⁰ Εμμανουήλ Κριαράς, «*Η Παιδαγωγία του Μοισιόδακος και η σχέση της με το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Locke*», στο *Byzantinisch – Neugriechische Jahrbucher*, τχ. 17, 1943, σ. 135 -153.

²²¹ Στο ίδιο, σ. 136.

Λοκ. Τελειώνοντας μια αναλυτική σύγκριση ανάμεσα στα δύο κείμενα και συναντώντας «χτυπητές αντιστοιχίες», για να χρησιμοποιήσουμε μια δική του φράση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Μοισιόδακας μελέτησε συστηματικά το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Λοκ και προσπάθησε να το προσαρμόσει στις ελληνικές ανάγκες.

Το θέμα που τον απασχολεί, στη συνέχεια, είναι αν ο Μοισιόδακας γνώρισε το έργο του Λοκ στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση. Χωρίς να μπορεί να απαντηθεί αυτό το ερώτημα με βεβαιότητα, εικάζει ότι η δεδομένη άγνοια του Μοισιόδακα για την αγγλική γλώσσα είναι ένα στοιχείο που μας οδηγεί να δεχθούμε ότι ο Έλληνας λόγιος πιθανότατα γνώρισε τη μελέτη του Λοκ μέσα από τη γαλλική μετάφραση του Pierre Coste, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1695 και στη συνέχεια επανεκδόθηκε το 1721.²²²

Μια ακόμη περίπτωση μελέτης που φαίνεται να συνιστά μετάφραση του Λοκ κυκλοφορεί στη Βενετία στα 1796. Δημοσιεύεται το έργο *Εγχειρίδιον Μεταφυσικόν-Διαλεκτικόν. Η επιτομή ακριβεστάτη του δείγματος του κυρίου Λοκκίου περιβοήτου φιλοσόφου περί της ανθρωπίνης διάνοιας (An Essay Concerning Human Understanding, 1690)*.²²³ Το έργο μεταφράζεται και δημοσιεύεται ανωνύμως από τον Ιωάννη Λίτινο. Δεν πρόκειται ακριβώς για μετάφραση, αλλά ουσιαστικά ο Λίτινος μεταφράζει την ιταλική μετάφραση της επιτομής του John Wynne, επιτομή αποφασιστικής σημασίας για τη διάδοση και την εκλαΐκευση των ιδεών του Λοκ στην Ευρώπη.²²⁴ Αξίζει να αναφέρουμε ότι η πρώτη μετάφραση του *Δοκίμιου* στα γαλλικά κυκλοφορεί σχεδόν έναν αιώνα πριν, στα 1700, η πρώτη γερμανική βλέπει το φως το 1755, ενώ η πρώτη αντίστοιχη ιταλική, από τη μετάφραση της επιτομής του Wynne, κυκλοφορεί στα 1815.²²⁵

Μια ακόμη μετάφραση που δημοσιεύεται είναι η μελέτη του Γαβριήλ Καλλονά, *Παιδαγωγία* το 1800.²²⁶ Πρόκειται για μια ακόμη ιδιόμορφη περίπτωση,

---

²²² Στο ίδιο, σ. 148.

²²³ [Ιωάννης Λίτινος], *Εγχειρίδιον Μεταφυσικό - Διαλεκτικόν*. – βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ.: 10. Μελέτησα το αντίτυπο που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (Τ 2951 L811).

²²⁴ Για το ζήτημα της διάδοσης των ιδεών του Locke, βλ. σχετικά Άλκης Αγγέλου, «Πώς η νεοελληνική σκέψη εγνώρισε το δοκίμιο του John Locke», στου ιδίου *Των Φώτων*, Αθήνα 2002.

²²⁵ Εμμανουήλ Κριαράς, «Γαβριήλ Καλλονάς, Μεταφραστής έργων του Locke και του Gracian», στο *Ελληνικά*. Φιλολογικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν περιοδικόν σύγγραμμα, τ. 13^{ος}, τχ. 1^{ον}, Θεσ/ νίκη 1954, σ. 303 – 304 και Άλκης Αγγέλου, «Πώς η νεοελληνική σκέψη εγνώρισε το δοκίμιο του John Locke», στου ιδίου *Των Φώτων*, Αθήνα 2002.

²²⁶ *Παιδαγωγία Περιέχουσα...* – βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ.: 9. – Ήλεγξα το αντίτυπο που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL 128.3).

που δεν δημοσιεύτηκε εξ αρχής ως μετάφραση, αλλά μέσα από τον 20^ο αιώνα και τη μελέτη του Εμμανουήλ Κριαρά «Γαβριήλ Καλλονάς, Μεταφραστής έργων του Locke και του Gracian» τέθηκε το ζήτημα της προέλευσης του κειμένου.²²⁷ Παραθέτουμε ένα απόσπασμα από τη μελέτη του, στο οποίο δηλώνει ξεκάθαρα ότι θεωρεί το έργο του Καλλονά μετάφραση:

«Σχετική έρευνα με οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η *Παιδαγωγία* του Καλλονά ως προς τα δύο πρώτα της μέρη δεν είναι τίποτ' άλλο παρά απλή μετάφραση του παιδαγωγικού έργου του John Locke, *Some Thoughts Concerning Education*, που δημοσιεύτηκε στην Αγγλία το 1693».²²⁸ Θεωρεί ότι «Ο Καλλονάς ακολουθεί πολύ πιστά το πρωτότυπο και στη διάταξη της ύλης και στις λεπτομέρειες. Σε μερικά μόνο σημεία συμπύσσει ή καμιά φορά παραλείπει».²²⁹

Μια σύντομη αφήγηση της εκδοτικής περιπέτειας που γνώρισε το έργο θα μας φωτίσει λίγο παραπάνω. Ο Καλλονάς, λοιπόν, δεν ευτύχησε να τυπώσει ο ίδιος το κείμενο του, καθώς πέθανε στα 1795. Τα ξαδέλφια του, Γεώργιος και Ιγνάτιος Καλλονάς αποφασίζουν να εκδώσουν το σύγγραμμα του, καθώς αναγνωρίζουν την αξία του. Ο Κριαράς λέει χαρακτηριστικά: «Τείνω να πιστέψω ότι ο Καλλονάς απέβλεπε σε μια μετάφραση, που θα ήταν εν μέρει προσαρμογή προς τις ελληνικές ανάγκες. Την πρόθεση του αυτή πιθανώς θα τη δήλωνε στον τίτλο του έργου του ή στον πρόλογο, αν το δημοσίευε ο ίδιος».²³⁰ Καταλήγει επίσης στο συμπέρασμα, ύστερα από τη συστηματική αντιπαραβολή με το πρωτότυπο αγγλικό κείμενο και τη γαλλική μετάφραση του Pierre Coste, ότι το ελληνικό κείμενο βρίσκεται πιο κοντά στη γαλλική μετάφραση.²³¹

Δεν υπάρχουν στην έκδοση διευκρινίσεις σχετικά με τις προθέσεις της μετάφρασης και τη γλωσσική οδό που ακολούθησε η μετάφραση, αφενός επειδή το κείμενο δεν δημοσιεύτηκε από τον ίδιο το μεταφραστή που δε βρισκονταν πια στη ζωή και αφετέρου επειδή οι επιμελητές της έκδοσης δεν γνώριζαν ότι εξέδιδαν τη μετάφραση του παιδαγωγικού έργου του Λοκ.

---

²²⁷ Κριαράς, ό.π. σ. 294 – 314.

²²⁸ Στο ίδιο, σ. 300.

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 303

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 303.

²³¹ Στο ίδιο, σ. 306.

Είναι χρήσιμο να επισημάνουμε ορισμένα στοιχεία για τη μεταφραστική τύχη του έργου του Λοκ στην Ευρώπη, τα οποία παραθέτει στη μελέτη του ο Κριαράς. Η γαλλική, λοιπόν, μετάφραση κυκλοφορεί για πρώτη φορά στα 1695 και ακολουθεί δεύτερη εμπλουτισμένη έκδοση το 1721. Στα γερμανικά μεταφράζεται το κείμενο στα 1708 και μέσα σε ογδόντα περίπου χρόνια, 1787, έχουν κυκλοφορήσει τέσσερις συνολικά μεταφράσεις. Μεταφέρεται στα ολλανδικά το 1698, στα σουηδικά το 1709 και τέλος στα ιταλικά το 1763, ενώ το 1782 κυκλοφορεί η πέμπτη έκδοση.²³² Παρατηρούμε ότι οι όλες οι παραπάνω μεταφράσεις προηγούνται των ελληνικών.

Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι καμία από τις δύο ελληνικές αποδόσεις του *Δοκιμίου*, τόσο η μετάφραση του Μοισιόδακα όσο και του Καλλονά, δεν εκδόθηκαν ως μεταφράσεις. Σε ό,τι αφορά την περίπτωση του Λοκ, παρά την ιδιομορφία των περιπτώσεων, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα δυο από τα έργα του που μεταφράστηκαν ήταν ιδιαίτερα σημαντικά, ενώ δεν έχουν μεταφραστεί άλλα που γνώρισαν επιτυχία, όπως το *Epistola de Tolerantia* (1689) και το *Two Treatises of Government* (1690).

ζ) Ο Μπουφών στα ελληνικά.

Στα 1816, ένας νέος Ευρωπαίος συγγραφέας μεταφράζεται στα ελληνικά. Ο Γάλλος ιστορικός και ερευνητής των νόμων της φύσης, Μπουφών, γίνεται γνωστός μέσα από τις μεταφράσεις των έργων του στα ελληνικά.

Κυκλοφορεί στη Βενετία η μετάφραση του έργου του Μπουφών, *Les époques de la nature* (1778). Η ελληνική απόδοση είναι *Αι της φύσεως εποχαί* και μεταφράζεται στα ελληνικά από τον Μιχαήλ Γοβδελά.²³³ Πρόκειται για ένα επιστημονικό βιβλίο που επιχειρεί να αναδείξει και να επεξεργαστεί τους παράγοντες που δημιουργούν τις εποχές και τις αλλαγές στο κλίμα της γης.

Στον πρόλογο, ο μεταφραστής κάνει λόγο για το χρέος που έχουν όλοι να συνεισφέρουν στη βελτίωση των κοινών πραγμάτων και θεωρεί πως το παρόν σύγγραμμα μπορεί να αποβεί χρήσιμο, γι' αυτό και προσφέρει την ελληνική μετάφραση στο γένος του:

---

²³² Στο ίδιο, σ. 304.

²³³ Buffon, *Αι της φύσεως εποχαί...* βλ. Παράρτημα, αυξ.αρ.: 4. – Έλεγχος του αντιτύπου που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (NH. 1.3.).

«Εἰς τοιαύτοιω τῶν κοινῶν πραγμάτων κατάστασιν, αποδιδούς τῷ γένει τῶν ἐμῶν πόνων τὰς ἀπαρχὰς τοιούτον ἐξελεξάμην τὸ ἔργον, ὁποῖον ἠδύνατο ἰωδηποτοῦν χρησιμεῦσαι ἀνθρώπῳ φιλεπιστήμονι, ἰδίως δὲ ἀνδρὶ σπουδαίῳ καὶ τῶν φυσικῶν πραγμάτων ἐξεταστῇ. Καὶ δη, ἐκ τούδε τοῦ περικλεεστάτου ΒΥΦΩΝ φυσικῶν συγγραμμάτων, τοῦ μεγάλου ἐκείνου τῶν τῆς φύσεως ἀποκρύφων ἐξεταστοῦ, ἐπιλεξάμενος, τὸ περιεργότερον καὶ ἀναγκαιότερον, μετήνεγκα αὐτὸ εἰς τὸ ἡμέτερον ἰδίωμα, ἐπισημειῶν ἐν ταυτῷ πρὸς διασάφησιν τῶν σκοτεινοτέρων ἐνίοις, τὰ ἀναγκαιότερα σχόλια, ἀπὸ τούδε τοῦ συγγραφέως διακρινόμενα διὰ τῶν στοιχείων».²³⁴

Το προοίμιο εἶναι ἀρκετὰ σαφές σε ὅ,τι ἀφορὰ τὴν χρησιμότητα αὐτῆς τῆς μετάφρασης γιὰ τὸ ἐλληνικὸ κοινὸ καὶ τὴν προσθήκη τῶν σημειώσεων, οἱ ὁποῖες θεωρεῖ ὅτι καθιστοῦν τὸ κείμενο πιο κατανοητὸ γιὰ τοὺς Ἑλληνας ἀναγνώστες του. Παρακάτω θέτει τὸ ζήτημα τῆς πιστότητας τῆς μετάφρασης καὶ λέει:

«Ἐν τῇ μεταφράσει δὲ τὸ μέσον πάντοτε καὶ ὀρθότερον βαίνων, τοῦ μεν Συγγραφέως τὸ νόημα διετήρησα ἀκριβές, ἐν δὲ τισὶ μέρεσιν, ἵνα μὴ γαλλικίζων φανῶ, κατὰ τὸ ἰδίωμα τῆς Γλώσσης ἐπανάγκες τῷ ἐξηγηθῆναι μοὶ τὴν ἔννοιαν».²³⁵

Ἀκολουθεῖ μὴ ἀχρονολόγητη μετάφραση ποὺ ἔχει τὸν τίτλο *Περὶ γιγάντων*.²³⁶ Δὲν γνωρίζουμε τὸν τόπο καὶ τὸν χρόνο ἐκδόσεως. Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι συγγραφέας τοῦ κειμένου εἶναι ὁ Γάλλος στοχαστὴς Μπουφὼν καὶ μεταφραστὴς τοῦ Ὀδονύσιου τοῦ ἐκ Ζαγορίου. Ἡ μετάφραση ἐγένετο ἀπὸ τὰ γαλλικὰ καὶ τὸ ἔργο μνημονεύεται στὸ *Λόγιο Ἐρμῆ* τὸ 1819, γεγονός ποὺ μᾶς δίνει τουλάχιστον ἓνα στοιχεῖο γιὰ τὴν ἡμερομηνία ἐκδόσεως τοῦ ἔργου.²³⁷

Ὁ Μπουφὼν φαίνεται ὅτι ἦταν ἓνα σημαντικό καὶ οἰκεῖο ὄνομα γιὰ τοὺς ἐλληνικοὺς πνευματικοὺς κύκλους, κυρίως μέσα ἀπὸ τὸ 15τομο ἔργο του γιὰ τὴ φυσικὴ ἱστορία. Ἀς θυμηθοῦμε καὶ τὴ μνεῖα τοῦ Θερινοῦ ποὺ τὸν κατατάσσει

---

²³⁴ Στὸ ἴδιο, σ. ἰδ'.

²³⁵ Στὸ ἴδιο, σ. ἰε'.

²³⁶ Buffon, *Περὶ γιγάντων*... βλ. Παράρτημα, ἀξ.ἀρ.: 5. – Μελέτησα τὸ ἀντίτυπο ποὺ ὑπάρχει στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γενναδεῖου (NH 257. 51).

²³⁷ *Ἐρμῆς ὁ λόγιος*, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας: ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἰω. Βαρθολ. Σβεκίου, 1819. σ. 167 – 179.

ανάμεσα στις τέσσερις μεγαλύτερες πνευματικές μορφές, που αποτελούν τους στυλοβάτες της Ευρώπης.

η) Ο Μπεκαρία στα ελληνικά.

Ο μόνος από τους εκπροσώπους του Ιταλικού Διαφωτισμού που μεταφράζεται στα Ελληνικά είναι ο Ιταλός Μπεκαρία.

Ένα από τα μεγαλύτερα έργα του, το *Dei deliti e delle pene* που είχε δει το φως στα 1764 μεταφράζεται στα ελληνικά το 1802 από τον Αδαμάντιο Κοραή με τίτλο *Περί Αμαρτημάτων και ποινών*.²³⁸ Πρόκειται για ένα έργο που είχε εκδοθεί ανώνυμα από τον Μπεκαρία και μόνο εφόσον έγινε αποδεκτό από κυβερνητικούς παράγοντες το εξέδωσε με το όνομα του. Ο Μπεκαρία έγινε γνωστός από αυτό του το έργο στη Γαλλική διανοήση και μάλιστα προσκλήθηκε από τους Γάλλους στο Παρίσι. Ο Κοραής αναφέρει στον πρόλογο:

«Το περί πολιτικώς αμαρτημάτων και ποινών περίφημον πόνημα, γραμμένον κατ' αρχάς Ιταλιστί, μετεφράσθη εις όλας σχεδόν τας γλώσσας, και μεγάλως επαινέθη εις όλην την φωτισμένην Ευρώπη».²³⁹

Η ελληνική μετάφραση είναι μια οργανωμένη έκδοση, η οποία περιέχει πίνακα των περιεχομένων, πρόλογο του μεταφραστή και όπως ο ίδιος ο Κοραής αναφέρει: «εμελέτων να προσθέσω ιδικάς μου σημειώσεις εξηγητικάς τινών ασαφών τόπων».²⁴⁰ Ενημερώνει τον αναγνώστη για το κείμενο που ακολουθεί και κυρίως για την εκδοτική και μεταφραστική του τύχη:

«Πρώτος εις την Γαλλικήν γλώσσαν το μεταγλώττισε, κατά το 1766 έτος, ο φιλόσοφος Μορελέτος, μεταλλάξας μόνον την τάξιν των κεφαλαίων, δια να το κάμη σαφέστερον εις τους αναγινώσκοντας. Μετά ταύτα εφάνησαν άλλαι πολλαί μεταφράσεις, ως είπα, εις διαφόρους της Ευρώπης γλώσσας».²⁴¹

---

²³⁸ *Περί Αμαρτημάτων και ποινών, πολιτικώς θεωρουμένων*: βλ. Παράρτημα, αυξ. αρ.: 1. – Μελέτησα το αντίτυπο της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Μηλεών (αρ. καταλ. 866, αρ. καταχ. 340PE 417).

²³⁹ Στο ίδιο, σ. α'.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ. ζ'.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. γ'.

Όπως πληροφορούμαστε από την *Ελληνική Βιβλιογραφία* του Ηλιού, ο Κοραΐς είχε μεταφράσει περίπου το έργο στα 1797 – 1798 και προσπαθούσε να το εκδώσει. Ακολούθησε την έκδοση του Λονδίνου [= Βενετία], του 1774, με τις σημειώσεις του Ντιντερό.²⁴² Στον πρόλογο του αναφέρει το γεγονός ότι είχε καταπιαστεί με τη συγκεκριμένη μετάφραση πολλά χρόνια πριν, αλλά μεσολάβησαν καταστάσεις που δεν του επέτρεψαν να την εκδώσει και σπεύδει να αναφέρει τις απαραίτητες πληροφορίες σχετικά με τη γλώσσα από την οποία μεταφράζει:

«Ηκολούθησα την Ιταλικήν έκδοσιν, επιγραφομένην εικονικώς εν Λονδίνω, τη αληθεία δε τυπωθείσαν εις Βενετίαν, εν έτει 1774. Εις ταύτην την έκδοσιν εφυλάχθη, με την συγκατάθεσιν του Συγγραφέως, η τάξις της Γαλλικής μεταφράσεως του Μορελέτου».²⁴³

Στη συνέχεια αναφέρεται στο είδος της μετάφρασης: «Εσπούδασα, όσον ήτον δυνατόν, να κάμω την μετάφρασιν σαφεστέραν παρά το πρωτότυπον, το οποίον εις πολλά μέρη είναι σκοτεινόν» και συνεχίζει: «Το αίτιον είναι, ότι ο συγγραφεύς λαλεί περί πραγμάτων, τα οποία δεν εμπορούν να νοήσωσιν ευκόλως, όσοι δεν έχουν μετρίαν καν είδησιν της Πολιτικής».²⁴⁴ Απευθύνεται κυρίως στους νέους και προσπαθεί να τους πείσει να στρέψουν το βλέμμα τους προς το φως που φέγγει στην Ευρώπη, το οποίο όμως έλαμψε για πρώτη φορά στη γενέτειρα τους, στην αρχαία Ελλάδα:

«Οι σημερινοί Γραικοί τόσον είναι πληροφορημένοι, ότι παρά των επιστημών το φως άλλο φάρμακον να τους θεραπεύση δεν δύναται, ώστε, καταφρονούντες, όλας τας δυσκολίας και τα εμπόδια, παραβλέποντες όλους τους κινδύνους, τρέχουσι πανταχόθεν εις την Ευρώπην, δια να απολαύσωσιν εκείνα τα φώτα, με τα οποία ζώντες εφώτιζον τάλλα έθνη, και φωτίζουν έτι και μετά θάνατον τους σημερινούς Ευρωπαϊούς οι πρόγονοι των»²⁴⁵ και λίγο παρακάτω επιχειρεί μέσω της επίκλησης προς την αρχαιότητα να στρέψει τη ματιά των Γραικών στην Ευρώπη: «Αυξήσατε λοιπόν, ω νέοι φιλόμουσοι της Ελλάδος, την προθυμία του να φωτίσετε την πατρίδα, και να ανακαλέσετε

²⁴² Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*, ό.π., σ. 47. Αναφέρει επίσης ότι κυκλοφόρησαν το Φεβρουάριο του 1802, 1520 αντίτυπα, εκ των οποίων τα 106 «εις μέγα χαρτίον».

²⁴³ Στο ίδιο, σ. γ'.

²⁴⁴ Στο ίδιο, σ. δ'.

²⁴⁵ Βεκκαρίου, ό. π., σ. θ'.

πάλιν εις αυτήν την αρχαίαν των ημετέρων προγόνων δόξαν. Ενθυμηθείτε, ότι είσθε Ομήρων, Αριστοτέλων, Πλατώνων, Δημοσθένων, Θουκυδίδων, Σοφοκλέων, και μυρίων άλλων τοιούτων ανδρών απόγονοι» και: «Πολλαπλασιάσατε καθ' όλην την Ελλάδα τα σχολεία και τας βιβλιοθήκας· πέμψατε, με κοινήν δαπάνη, χρηστοήθεις νέους εις την Ευρώπην, δια να σας φέρωσι τα καλά της Ευρώπης και παράδοτε εις τας χείρας αυτών την παιδείαν του Γένους».²⁴⁶

Η μετάφραση του Κοραή γνωρίζει δύο επανεκδόσεις. Η πρώτη κυκλοφορεί στα 1823, και πάλι στην πόλη του Παρισιού, ενώ η δεύτερη στα 1842 στην ανεξάρτητη και πρωτεύουσα πλέον του Ελληνικού κράτους, Αθήνα.²⁴⁷ Στην έκδοση του 1823 ο Κοραής θεωρεί ότι οι Γραικοί θα δεχθούν αυτή τη δεύτερη έκδοση με περισσότερη χαρά και ετοιμότητα, καθώς μπορούν πλέον να ελπίζουν ότι θα αποκτήσουν νομικό σύστημα αντίστοιχο μ' αυτό που περιγράφει ο Μπεκαρία.²⁴⁸ Εμπλουτίζει τις σημειώσεις του από τη νέα γαλλική μετάφραση του Μπεκαρία που κυκλοφόρησε ένα χρόνο νωρίτερα (1822).

Αλλάζει τον ελληνικό τίτλο που είχε δώσει στη μετάφραση του 1802. Επιλέγει τον τίτλο *Περί Αδικημάτων και ποινών* αντικαθιστώντας το *Περί Αμαρτημάτων και ποινών*, καθώς θεωρεί ότι είναι πλησιέστερος προς τον γαλλικό όρο.²⁴⁹ Ενσωματώνει στην έκδοση πανομοιότυπο της επιστολής που του είχε στείλει ο Γάλλος μεταφραστής του Μπεκαρία, Μορελλέτος. Στην έκδοση αυτή ο Κοραής φαίνεται να σπεύδει να καλύψει τις νέες ανάγκες. Επικαλείται για άλλη μια φορά την αρχαιότητα, η οποία ήταν άριστη στα ζητήματα δικαιοσύνης και τονίζει τη σημασία που έχει για τους νέους Γραικούς να μορφωθούν, καθώς επίσης και την ανάγκη που υπάρχει για τη σύσταση ενός άρτιου νομικού συστήματος που θα εγγυάται ασφάλεια και ελευθερία στο ελληνικό έθνος.²⁵⁰ Τέλος, μέσα στη μετάφραση του Μπεκαρία, έχουμε και μια μνεία του Κοραή προς το όνομα του Ρουσσώ, και πιο συγκεκριμένα δηλώνει

²⁴⁶ Στο ίδιο, σ. θ' και κβ' – κγ' αντίστοιχα.

²⁴⁷ Βεκαρίου, *Περί Αδικημάτων και Ποινών*. βλ. Παράρτημα, αυξ. αρ.: 2. – Είχα την ευκαιρία να μελετήσω το αντίτυπο που υπάρχει στο Δ.Η.Κ.Ι. Βόλου (πρόκειται για αντίτυπο που ανήκει στη συλλογή του Πανταζόπουλου) και δύο αντίτυπα στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (Co Era 1823).

Βεκαρίου, *Περί Αδικημάτων και Ποινών*. βλ. Παράρτημα, αυξ. αρ.: 3. – Αντίτυπο που είχα την ευκαιρία να δω στο Δ.Η.Κ.Ι. Βόλου (αντίτυπο που ανήκει στη συλλογή του Πανταζόπουλου – έχει και κτητορικό σημείωμα με χρονική ένδειξη απόκτησης, 1930).

²⁴⁸ Βεκαρίου, *ό.π.* σ. κε'.

²⁴⁹ Στο ίδιο, σ. κζ'.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. νγ'.

ότι επιθυμεί να μεταφράσει το *Contrat Social*, «καθώς και άλλα τινά του φιλοσόφου τούτου συγγράμματα».²⁵¹

Η τρίτη έκδοση του *Περί Αδικημάτων και ποινών* το 1842 συνιστά ανατύπωση αυτής του 1823. Ο Κοραής δεν βρίσκεται πλέον εν ζωή, για να επέμβει στο μεταφρασμένο τμήμα ή να προσθέσει κάτι επιπλέον στον πρόλογο. Θα αναφέρουμε ένα νέο στοιχείο που συναντάμε στον τίτλο της έκδοσης και φανερώνει ότι πρόκειται για έκδοση που γνώρισε επιτυχία και γι' αυτό άλλωστε εκδόθηκε τρεις φορές.:

«Εξαντληθέν μετετυπώθη παρά Χαρίλαο Π. Σοφιανόπουλου. Δαπάνη του Πατρός αυτού, με προσθήκην των Προλεγομένων εις τα Ηθικά του Αριστοτέλους παρά του Κοραή και τινών παρατηρήσεων του Βενθάμου».

θ) Ο Μαιμπλύ στα ελληνικά.

Ο Μαιμπλύ δεν τοποθετείται από το Gay ανάμεσα στις γενιές των philosophes, αλλά εντάσσεται στους philosophes δεύτερης κατηγορίας. Μόνο ένα έργο του μεταφράζεται στα ελληνικά και δεν φαίνεται να ήταν πολύ ισχυρή η επιρροή του, καθώς δεν μνημονεύεται σε κάποια άλλη περίπτωση.

Η πρώτη μετάφραση έργου του Μαιμπλύ, αδελφού του Condillac δημοσιεύεται το 1813 στην Πετρούπολη. Το έργο έχει τίτλο *Διάλογοι περί Ηθικής και Πολιτικής του σοφωτάτου φιλοσόφου και περιφήμου των Αθηνών αρχιστράτηγου Φωκίωνος*.²⁵² Η έκδοση είναι αφιερωμένη στον Ρώσο στρατηγό Παύλω, Αλεξανδρίδη, Στρόγανωβ και η αφιέρωση παρατίθεται και στις δύο γλώσσες.²⁵³ Την αφιέρωση υπογράφει ο «Υποκλινέστατος Δούλος. Ιωάννης Κασκαμπάς», ο οποίος είναι ο μεταφραστής του παρόντος κειμένου.²⁵⁴ Στην εισαγωγή που υπάρχει ο μεταφραστής δεν αναφέρει για τη γλώσσα από την οποία μεταφράζει, ούτε τους λόγους που τον έκαναν να καταπιαστεί με μια μεταφραστική διαδικασία. Ως προς αυτό, βέβαια, υπάρχει μια αναφορά που μας δίνει ένα στοιχείο για την μεταφραστική του απόφαση:

«Σκεψάμενος γούν καγώ τα εν αυτώ το συγγράμματι διαλαμβανόμενα υψηλά φρονήματα, άξια ίνα αναγιγνώσκονται παρά των Γραικών εν τη ίδια αυτών

---

²⁵¹ Στο ίδιο, σ. ρί'.

²⁵² Μαιμπλύ, *Διάλογοι περί Ηθικής και ...* βλ. Παράρτημα, αυξ. αρ.: 11. – Έλεγχος του αντιτύπου που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL 195).

²⁵³ Στο ίδιο, σ. 3 – 4.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 1.

διαλέκτω, φέροντες εις την μνήμην αυτών, ου μόνον τον Φωκίωνα, αλλά και...». ²⁵⁵

Υπάρχουν δύο ακόμη μεταφραστικές απόπειρες του ίδιου έργου από τον Πασχάλη Βασιλείου και τον Σταμάτη Πέτρου, όπως αποκαλύπτεται στη *Αλληλογραφία* του Κοραή. ²⁵⁶ Μια δεύτερη μετάφραση αυτού του έργου εκδίδεται στα 1819 στο Ιάσιο. ²⁵⁷ Μεταφράζει για πρώτη φορά, και συνολικά δύο στο σύνολο του καταλόγου, μια γυναίκα εν ονόματι Αικατερίνη Σούτζη. Επιπλέον αφιερώνει την παρούσα έκδοση σε μια γυναίκα, πιθανότατα συγγενή της, καθώς έχουν το ίδιο επίθετο: «τη Εκλαμπροτάτη και Θεοσεβέστατη Δόμνη. Μεγαλοπρεπεστάτη πάσης Ουγγροβλαχίας Κυρία Κυρία Ευφροσύνη Καλλιμάχη Σούτζου. Β.Β. Αρετώση Γυναικί την Παρούσαν Βίβλο. Μετά των κατ' Αυτήν Προσάγει. Η Μεταφραστής». ²⁵⁸

Στην έκδοση αυτή υπάρχουν δύο εισαγωγικά σημειώματα. Το πρώτο συντάσσεται από την μεταφράστρια του έργου και το δεύτερο από τον εκδότη, Θεόδωρο Νέγρη. Στο πρώτο εισαγωγικό σημείωμα, που έχει το λόγο η μεταφράστρια αναφέρει:

«Ήτον των όντι έργον τολμηρόν το να επιχειρήσω τοιούτου βιβλίου μετάφρασιν· διότι έπρεπε να εννοήσω και να ερμηνεύσω σοφού Συγγραφέως σοφάς εννοίας, διόλου ανωτέρας του ταπεινού νοός». ²⁵⁹

Ο πρόλογος του εκδότη δείχνει να έχει περισσότερο ενδιαφέρον, καθώς αναφέρεται και συστήνει στο ελληνικό κοινό τον αββά Μαμπλύ και εγκωμιάζει τη συμβολή και το ενδιαφέρον του για την παιδεία. Στη συνέχεια εξηγεί τους λόγους για τους οποίους αποφάσισαν να δει η μετάφραση αυτή το φως, παρά το γεγονός ότι είχαν υπόψη τους την πρώτη μεταφραστική πρόταση:

«Εκ τοιαύτης θεωρίας ορμώμενος βέβαια, μετέφρασε προλαβόντως ο Ομογενής Κ. Ιω. Κασκαμπάς· αλλ' ολιγοστά εξελθόντα αντίτυπα,

---

²⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 4.

²⁵⁶ Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Β', σ.128, 214 – 215 και 278. – Όπως παρατίθεται στο Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*, ό.π., σ. 359.

²⁵⁷ Μαμπλύ, *Διάλογοι Φωκίωνος*: βλ. Παράρτημα, αυξ. αρ.: 12. Έλεγχος του αντιτύπου που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL 195.1).

²⁵⁸ Στο ίδιο, φ. 3, χ. αρ.

²⁵⁹ Στο ίδιο, σ. Α'.

σπανιώτατον το κοινωφελές τούτο κατέστησαν Σύγγραμμα. Επειδή δε και Βυζάντιος Νεανία, η Κ. Α. Σουτζή, εν αγνωσία της προγενεστέρας μεταφράσεως μάλιστα, συνέβη εις το αυτό να εγκίψη έργον, φιλοτιμουμένη τον γενικόν του Γένους αγώνα να φωτισθώμεν κοινόν να καταστήση εις αμφοτέρα τα γένη των ομογενών, συνεργαζομένη ούτω κατά το επικείμενον χρέος της, και παροτρύνουσα άλλως το όλον φύλον της εις αναλόγους της εποχής αγώνας και παιδευσιν...Εν Ιασίω, τη κδ' Μαρτίου αιωθ».

Το απόσπασμα αυτό φέρνει στην επιφάνεια ακόμη ένα ζήτημα – το ζήτημα του φύλου. Μεταφράζεται από μια γυναίκα, αφιερώνεται σε μια γυναίκα και συνιστά ενθαρρυντική κίνηση για άλλες γυναίκες να ασχοληθούν με αυτήν την κίνηση μεταφοράς των Φώτων της Ευρώπης προς το υπόδουλο «θηλυκό» γένος, μια κίνηση που εκφράζεται κυρίως μέσω της μετάφρασης.

1) Ο Κοντιγιάκ στα ελληνικά.

Η φήμη του Κοντιγιάκ ήταν μεγάλη στη Γαλλία. Φαίνεται ότι είχε κερδίσει την εκτίμηση των Ευρωπαϊών philosophes, γεγονός που φαίνεται και από τη θέση που του αποδίδουν στην *Encyclopédie*. Αντίστοιχη ήταν και η εκτίμηση των Ελλήνων λογίων που τον κατατάσσουν ανάμεσα σε άλλους «μεγάλους συγγραφείς», όπως προκύπτει από το *Υπόμνημα* του Κοραή.

Είμαστε στο 1801, όταν εκδίδεται στη Βιέννη η ελληνική μετάφραση της *La Logique* (1780) του Κοντιγιάκ από τον Δανιήλ Φιλιππίδη. Η ελληνική απόδοση του τίτλου έχει ως εξής, *Η Λογική. Η αι πρώται αναπτύξεις της τέχνης του στοχάζεσαι*.²⁶⁰ Για τη συγκεκριμένη έκδοση θα αντλήσουμε στοιχεία από τη μελέτη της Νάσιας Γιακωβάκη, «Ο Δανιήλ Φιλιππίδης και η *Λογική* του Κοντιγιάκ. Μια λογική για τη γλώσσα», η οποία καταπιάνεται με την μεταφραστική απόπειρα του Φιλιππίδη και αναζητά, στο βαθμό που είναι εφικτό, τους λόγους που έστρεψαν τον Φιλιππίδη προς τη συγκεκριμένη μεταφραστική επιλογή.²⁶¹ Επιχειρεί να καταδείξει το ξεχωριστό και το καινοτόμο που υπάρχει σ' αυτήν την πράξη μετάφρασης. Αρχικά, κάνει σαφές ότι

²⁶⁰ Condillac, *Η Λογική...* – βλ. Παράρτημα, αυξ.αρ.: 6. Είχα την ευκαιρία να φυλλομετρήσω τα εννέα αντίτυπα που υπάρχουν στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών, εκ των οποίων τα δύο είναι άδετα (αρ. καταλ. 844 και αρ. καταχ. 160 CO 752).

²⁶¹ Νάσια Γιακωβάκη, «Ο Δανιήλ Φιλιππίδης και η *Λογική* του Κοντιγιάκ. Μια λογική για τη γλώσσα», στο Τρ. Σκλαβενίτης και Κων/νος Στάϊκος (επιμ), *Το Εντυπο ελληνικό βιβλίο. 15^{ος} – 19^{ος} αιώνας*. Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου. Δελφοί, 16 – 20 Μαΐου 2001, Αθήνα 2004, σ. 415 – 448.

η *Λογική* είναι η πρώτη μέχρι τώρα καθαυτή μετάφραση, που ακολουθεί πιστά το πρωτότυπο και συνοδεύεται από την επωνυμία του μεταφραστή, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τις μέχρι τώρα περιπτώσεις. Παραπέμπει στον ίδιο τον πρόλογο της *Λογικής* και μέσα από λόγια του ίδιου του Φιλιππίδη, μας μεταφέρει την απόφαση του να ακολουθήσει πιστά το πρωτότυπο:

«Όπως εξηγεί στον πρόλογο του στη *Λογική*, αποφάσισε να αποδώσει το κείμενο "όπως είναι όθεν και την εμετέφρασ[ε] όσο το δυνατόν κατά λέξιν" αντί "να το παραφράσει και να την κάμει παντάπασι προσφυσά εις ημάς", αν και αναγνώριζε ότι η παράφραση θα ήταν μάλλον καταλληλότερη λύση, εξαιτίας της δυσκολίας μεταφοράς του "φραντσέζικου εκθετικού τρόπου εις ημάς, όπου είμασθε άμοιροι πολλών γνώσεων, όντες εστερημένοι και από βιβλία».²⁶²

Αποφασίζει, λοιπόν συνειδητά να παραδώσει στο γένος μια πιστή μετάφραση, παρ' όλο που αντιλαμβάνεται ότι μια πιο ελεύθερη και εκλαϊκευτική απόδοση θα ήταν πιο κοντά στις ελληνικές ανάγκες. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά στη μελέτη της η Γιακωβάκη, «οι ελληνικές πνευματικές ανάγκες ήταν μάλλον ισχνές» ακόμη και κατά την περίοδο της κορύφωσης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, «ώστε να ικανοποιούνται συνήθως με έργα από δεύτερο και τρίτο χέρι».²⁶³

Τίθεται επίσης ένα ζήτημα αναφορικά με τις μεταφραστικές επιδιώξεις του Φιλιππίδη. Γιατί επιλέγει να δώσει στο ελληνικό κοινό το συγκεκριμένο έργο του Κοντιγιάκ και ποιους σκοπούς εξυπηρετεί; Ο Φιλιππίδης χρησιμοποιεί μια «διγλωσσία», η οποία κατά τη Γιακωβάκη είναι συνειδητή.²⁶⁴ Μεταφράζει σε μερικά σημεία στην καθομιλουμένη, ενώ άλλα τα αποδίδει στην αρχαία.

Είναι ένα κείμενο που ασχολείται με την τέχνη του στοχάζεσθαι και τονίζει τον καθοριστικό ρόλο που έχει η γλώσσα, ως φυσικό όργανο, στην οργάνωση της σκέψης. Υποστηρίζει ότι η φυσική γλώσσα, η γλώσσα που μιλά κανείς, έχει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του νου – του λεγόμενου 'γνώθι σ' αυτόν'. Είναι ορατό στο κείμενο του Φιλιππίδη το ενδιαφέρον του για την εκπαίδευση. Πλαισιώνει το μεταφρασμένο κείμενο με δύο άλλα, τον πρόλογο και τον επίλογο «Περί Διδασκαλείων» και μ' αυτό τον τρόπο επιδιώκει να προβάλλει την προτεραιότητα της

---

²⁶² Στο ίδιο, σ. 417.

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 416.

²⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 421.

μητρικής γλώσσας στην εκπαίδευση. Αναγνωρίζει τον καθοριστικό ρόλο της ομιλούμενης γλώσσας στη συγκρότηση της σκέψης. Πίσω από αυτόν τον συλλογισμό του υπάρχει μια διάθεση για αλλαγή, μια αλλαγή που θα ξεκινήσει από την καθιέρωση της μητρικής γλώσσας και θα επηρεάσει την ανθρώπινη σκέψη γενικότερα. Κατά τη Γιακωβάκη σκόπιμα χρησιμοποιεί τη διγλωσσία, για να δείξει την αποτυχία της μείξης των δύο γλωσσών. Η απάντηση λοιπόν στα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή – γιατί ο Φιλιππίδης επιλέγει να μεταφράσει το έργο του Κοντιγιάκ; – είναι ότι προσπάθησε μέσα απ' αυτό το κείμενο να προωθήσει το όραμα του για τη γλώσσα και μάλιστα μ' ένα κείμενο που ασχολείται με τη γλώσσα ως μηχανισμό που βοηθά στη διαμόρφωση της σκέψης.²⁶⁵

Τέλος, πριν ολοκληρώσουμε τη συζήτηση για το μεταφραστικό εγχείρημα του Φιλιππίδη, αξίζει να μεταφέρουμε το θέμα που θέτει η Γιακωβάκη αναφορικά με τη συγκριτική διαδικασία των μεταφράσεων της *Λογικής* σε άλλες γλώσσες. Ύστερα από έναν σύντομο έλεγχο σε βιβλιοθήκες του εξωτερικού προκύπτει ότι η ισπανική μετάφραση της *Λογικής* προηγείται, ενώ λίγα χρόνια μετά δημοσιεύεται η αγγλική μετάφραση, στα 1809 και η ρωσική στα 1805. Αξίζει να αναφέρουμε ότι και η ελληνική οδός αποτελεί γλωσσικό δρόμο για τη ρουμάνικη μετάφραση της *Λογικής* στα 1825.²⁶⁶

Η ελληνική μεταφραστική τύχη του Κοντιγιάκ φαίνεται να είναι ισχνή, αν συγκριθεί με την υψηλή θέση που κατείχε ανάμεσα στους *philosophes*.

κ) Ο Ρόμπερτσον στα ελληνικά.

Ο Σκώτος ιστορικός, Ρόμπερτσον, δεν βρίσκεται ανάμεσα στους συγγραφείς της φιλοσοφικής οικογένειας του Gay. Ωστόσο υπήρξε σημαντικός εκπρόσωπος του Σκωτσέζικου Διαφωτισμού, καθώς εκπροσωπούσε την περίφημη 'School of Voltaire' στη Βρετανία.

Η ελληνική μετάφραση της *Ιστορίας της Αμερικής* του Σκωτσέζου Ρόμπερτσον (*History of America*, 1776) εκδίδεται το 1792 και συνεχίζεται και τα επόμενα δύο χρόνια η έκδοση του, καθώς εκδίδεται τμηματικά σε τόμους (συνολικά τέσσερις).²⁶⁷ Εκδότης και μεταφραστής αυτού του έργου είναι ο Γεώργιος Βεντότης. Δεν μας

²⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 434 – 445.

²⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 419.

²⁶⁷ Ρόμπερτσον, *Ιστορία της Αμερικής*...βλ. Παράρτημα, αυξ. αρ. 18. Πρόκειται για έκδοση που έλεγξα στη βιβλιοθήκη της Γενναδείου (MGL. 1063.4).

αποκαλύπτει από ποια γλώσσα μεταφράζει, αλλά στην αφιέρωση αναφέρει ότι διάβασε το έργο στη γαλλική του μετάφραση. Αν συνυπολογίσουμε επίσης και την άριστη γνώση των γαλλικών από τη μεριά του, εφόσον συγκροτήθηκε, υπό την εποπτεία του, τρίγλωσσο λεξικό, μόλις δύο χρόνια πριν τη μετάφραση, φαίνεται πιο κοντά στην πραγματικότητα η εκδοχή να μετέφρασε το έργο από γαλλική μετάφραση.²⁶⁸

Αντικρουστά από τη σελίδα τίτλου υπάρχει μια ολοσέλιδη χαλκογραφία που παριστάνει την ανακάλυψη της Αμερικής από το Χριστόφορο Κολόμβο και τους συντρόφους του.²⁶⁹ Ο λόγος που προβάλλει ο Βεντότης ως κίνητρο για την ενασχόληση του με την παρούσα μετάφραση είναι το γεγονός ότι θεωρεί ντροπή να στερείται το ελληνικό γένος επιστημονικά βιβλία, και μάλιστα τα πιο αναγκαία, όπως οι ιστορίες λαών:

«Η ιστορία είναι βέβαια όχι μόνον μία επιστήμη ωφέλιμος και αναγκαία εις το ανθρώπινο γένος, αλλά και η πλέον ευάρεστος περιδιάβασις δια κάθε κατάστασιν ανθρώπων».²⁷⁰

Επιλέγει λοιπόν να μεταφράσει την ιστορία της Αμερικής, γιατί το μόνο που ήξερε, μέχρι πριν διαβάσει το έργο του Ρόμπερτσον, ήταν το όνομα της.²⁷¹

λ) Γγνη της Εγκυκλοπαίδειας στα ελληνικά.

Η *Encyclopédie* υπήρξε ίσως το σημαντικότερο έργο του 18^{ου} αιώνα. Ξεκίνησε ως ένα έργο που θα πρόβαλλε την αλήθεια και τη γνώση. Ο αρχικός στόχος

---

²⁶⁸ *Λεξικόν τρίγλωσσον της Γαλλικής, Ιταλικής και ρωμαϊκής διαλέκτου*, εις τόμους τρεις διηρημένον, συνεργανισθέν παρά Γεωργίου Βεντότη.... τ. Α' Γαλλο – Ρωμαϊκό – Ιταλικός, François – Grec & Italien, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της τυπογραφίας Ιωσήφου του Βαουμείστέρου, 1790. – Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ζήτημα των λεξικών στο 18^ο αιώνα βλ. Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Μεταφράσεις και λεξικά του Ελληνικού Διαφωτισμού. Γαλλική γλωσσομάθεια, πολιτισμικές μεταφορές και διαμόρφωση του λεξιλογίου», στο *ό.π.*, σ.379 – 396.

²⁶⁹ Είναι ενδιαφέρον να μεταφέρουμε τη λεζάντα που υπάρχει κάτω από τη χαλκογραφία: «Χριστόφορος Κολόμβος με τρία πλοία κ' 90 ανθρώπους, μισεύσας από Πάλος της Ισπανίας τω 1402. Γουλ. 23, ήυρε την Αμερική, κ' πρώτον τας νήσους Λουκαϊδες κ' Αντίλιας· άραξεν εις το νησί Γκουακαναχάρη, απέρασεν εις Κούβαν, ύστερον εις Χαϊτι: το οποίον ωνόμασεν Ισπανιόλαν, ήγειρε τον σταυρόν κ' εκυρίευσεν τον τόπον εις όνομα Φερδινάνδο και Ισαβέλλας Ισπανίας βασιλέων».

²⁷⁰ Γ.Γ.Λαδάς – Α.Δ.Χατζηδήμος, *ό.π.*, σ. 142 – 143 – 144.

²⁷¹ Στο ίδιο, 142.

ήταν να μεταφραστεί ένα δίτομο αγγλικό λεξικό που «γιγαντώθηκε», όπως αναφέρει ο Φίλιπ Μπλόμ, «σε έναν λόγιο άθλο είκοσι οκτώ τόμων, έντεκα από τους οποίους καταλάμβαναν οι εικονογραφήσεις, με 72.998 άρθρα...».²⁷² Η επιρροή της έφθασε μέχρι τον υπόδουλο ελληνισμό και είναι εμφανής σε πολλά κείμενα της εποχής.

Μια μορφή επιρροής από την *Encyclopédie* είναι φανερή, όπως παρατηρεί ο Φίλιππος Ηλιού, στο έργο του Κούμα, *Σειρά στοιχειώδους των μαθηματικών και Φυσικών Πραγματειών*.²⁷³ Ο Κούμας στηρίχθηκε σε πολλά ξενόγλωσσα έργα, ανάμεσα στα οποία και η *Encyclopédie*, από την οποία άντλησε στοιχεία για θέματα μαθηματικών επιστημών. Ο Παναγιώτης Κοδρικάς, σύμφωνα με τον Δημαρά, έδειξε ενδιαφέρον για την *Εγκυκλοπαίδεια*.²⁷⁴

Εκδίδεται στη Βιέννη στα 1790 ένα έργο με τίτλο *Φυσικής Απάνθισμα δια τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας* από τον Θεσσαλό λόγιο Ρήγα Βελεστινλή.²⁷⁵ Το κείμενο δεν ορίζεται από τον συγγραφέα του ως μετάφραση, αλλά ούτε και ως έργο δικής του συγγραφής. Ο τρόπος που περιγράφει ο Ρήγας να ορίσει το έργο του είναι ο εξής: «εκ της γαλλικής και γερμανικής διαλέκτου ερρανισθέν». Στον πρόλογο του εξηγεί περαιτέρω την παραπάνω φράση:

«Συνδρομήν να επιφέρω επάσχισα όσον το επ' εμοί, απανθίζοντας από τε της Γερμανικής και Γαλλικής γλώσσης τα ουσιωδέστερα της φυσικής ιστορίας, τα οποία δια να γένουν πλέον εύληπτα, συνέπονται κατ' ερωταπόκρισιν διδασκάλου κ' μαθητού, εως εις ένα μέρος».²⁷⁶

Πρόκειται για ένα εκλαϊκευτικό εγχειρίδιο που συγκεντρώνει στοιχεία αστρονομίας, φυσικής ιστορίας, ιατρικής και γενικότερα των θετικών επιστημών, με

---

²⁷² Φίλιπ Μπλόμ, *Οι Εγκυκλοπαιδιστές*, μτφ: Λ. Καρατζάς, Αθήνα 2005 (α' γαλλ. έκδ.: 2004) Βλ. σχετικά και το προλογικό σημείωμα της Εισαγωγής της *Encyclopédie*: Ντ' Άλαμπέρ, *Προεισαγωγικός Λόγος στην Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π.

²⁷³ *Σειρά στοιχειώδους των μαθηματικών και Φυσικών Πραγματειών συλλεχθεισών υπό Κ. Μ. Κούμα*, 8τ. Εν Βιέννη: εκ της τυπογραφίας Γεωργίου Βενδότου, 1807. Όπως παρατίθεται στο Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου}*, ό.π., σ. 223 – 224.

²⁷⁴ Κ. Θ. Δημαράς, «Το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο», ό.π., σ. 189.

²⁷⁵ Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής Απάνθισμα δια τους αγχίνους...*– βλ. Παράρτημα, αυξ. αρ.: 7. Σύμφωνα με τη μελέτη του Δημήτριου Καραμπερόπουλου, «Ιατρικές γνώσεις του Ρήγα Βελεστινλή στο έργο του Φυσικής Απάνθισμα», (ανάτυπο) *Υπέρεια*, τ. 1 Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», Βελεστίνο 1986 το μοναδικό σωζόμενο αντίτυπο του έργου βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη, υπ' αρ. 1288.

²⁷⁶ Στο ίδιο, σ. ζ'.

σκοπό να γίνουν αντιληπτά από το ελληνικό κοινό. Χρησιμοποιεί απλή γλώσσα, αυτό που ο ίδιος αποκαλεί «απλούν ύφος», για να παρουσιάσει με εύληπτο τρόπο τις επιστημονικές γνώσεις στο ελληνικό κοινό. Όπως και ο ίδιος λέει:

«Όθεν αφορώντας ο σκοπός μου εις το να ωφελήσω το γένος μου, κ' όχι προς επίδειξιν να επισωρεύσω λέξεις εις αυτό μου το απάνθισμα, έπρεπε να το εκθέσω με σαφήνεια όσον το δυνατόν, οπού να το καταλάβουν όλοι, κ' να αποκτήσουν μιαν παραμικρά ιδέαν της ακαταλήπτου φυσικής».²⁷⁷

Το ερανιστικό πόνημα του Ρήγα είναι εξαιρετικά σημαντικό, γιατί μέσα σ' αυτό συναντώνται ιδέες πολλών ευρωπαϊκών έργων και υπάρχουν μνείες σε πολλά ονόματα που κυριαρχούσαν στην ευρωπαϊκή σκέψη της εποχής. Μια σημαντική πηγή, που μνημονεύεται παραπάνω από μια φορά στο έργο του, δεν είναι άλλη από τη *Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια* των Diderot και D' Alembert. Παραθέτει, επίσης, στον πρόλογο του, στα γαλλικά και σε ελληνική μετάφραση αποσπάσματα από τον *Αιμίλιο* του Ρουσσώ, χωρίς να αναφέρει το όνομα του φιλοσόφου της Γενεύης.

Λίγο πριν κλείσει κανείς το βιβλίο, στην τελευταία σελίδα, βλέπει ένα μικρό κείμενο, με τον τίτλο «Είδησις», στο οποίο ο Ρήγας αναφέρεται στη μισοτελειωμένη μετάφραση του *Πνεύματος των νόμων* του Μοντεσκιέ: «Αν κανένας φιλογενής αγαπά να κοπιάση μεταφράζοντας προς όφελος του γένους κανένα βιβλίο, ας μην επιχειρισθή το *Esprit des loix* par monsieur Montesquieu επειδή κ' είναι μισομεταφρασμένο υπ' εμού, κ' τελειώνοντας έχει να τυπωθή».²⁷⁸ Ανακοινώνει στο αναγνωστικό του κοινό ότι ακολουθεί κι άλλο έργο Ευρωπαίου λογίου, στα πλαίσια της προσπάθειας να μεταφερθούν οι προωθημένες ευρωπαϊκές ιδέες της εποχής στον ευρύτερο Οθωμανικό χώρο. Η μετάφραση αυτή λανθάνει και δε γνωρίζουμε να βρέθηκε ποτέ σε έντυπη μορφή.

---

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. η'.

²⁷⁸ Στο ίδιο, βλ. τελευταία σελίδα της έκδοσης.

Συμπεράσματα:

Όψεις της διάχυσης των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Η στροφή αυτή προς τα ευρωπαϊκά έργα των philosophes, που μαρτυρεί ο κατάλογος, πρέπει να κατανοηθεί ως μια επιμέρους πτυχή της γενικότερης ματιάς προς την Ευρώπη που παρατηρείται κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου}. Αρκεί να φανταστούμε ότι υπάρχουν πολλοί δρόμοι που οδηγούν στην Ευρώπη, ένας εκ των οποίων είναι οι μεταφράσεις των έργων των Ευρωπαίων philosophes, και η νεοελληνική σκέψη τους ακολουθεί για να ολοκληρώσει το ταξίδι της προς την Ευρώπη. Στόχος μας δεν είναι να εξετάσουμε τις νεοελληνικές μεταφράσεις στο σύνολο τους, εφόσον εδώ δεν εξετάζουμε το νεοελληνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο παράγονται και κυκλοφορούν οι μεταφράσεις, αν και μια συνοπτική προσέγγιση των ερευνών για το Νεοελληνικό Διαφωτισμό ήταν σκόπιμη. Επιδίωξη μας είναι να επιστρέψουμε τώρα στην αφετηρία – στα Ευρωπαϊκά κείμενα – επαναπροσδιορίζοντας την απήχηση τους. Το μεταφραστικό ταξίδι λειτουργεί σαν ένα ταξίδι ιδεών και γνώσεων, που συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του κινήματος του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και πιο συγκεκριμένα στην εξέταση της διάχυσης των ιδεών του.

Η συγκέντρωση των νεοελληνικών μεταφράσεων των έργων των philosophes σε ένα συλλογικό σώμα και ο διαχωρισμός τους από μεταφράσεις άλλες ευρωπαϊκών έργων της εποχής είναι σαφές ότι απομονώνουν ένα συγκεκριμένο ρεύμα – εκείνο της επαφής με τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Η απομόνωση αυτή μιας συγκεκριμένης κατηγορίας των μεταφράσεων είναι από μόνη της ένας δείκτης χρησιμότητας αυτού του καταλόγου, αφού παρουσιάζει μια εικόνα για τις μεταφράσεις των έργων των μεγάλων συγγραφέων και τη διάδοση των ιδεών τους στον υπόδουλο ελληνισμό. Η διάκριση αυτής της ειδικής κατηγορίας μεταφράσεων από τις υπόλοιπες μεταφράσεις ευρωπαϊκών έργων της εποχής συμβαδίζει με την νεότερη ευρωπαϊκή ιστοριογραφία για τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Οι νέες διαστάσεις που έχει πάρει η μελέτη του τα τελευταία περίπου τριάντα χρόνια προωθεί την ανάγκη μιας πιο συστηματικής μελέτης της διάχυσης των ιδεών του στην περιφέρεια της Ευρώπης. Αυτός που πρώτος ανοίγει αυτό το πεδίο της έρευνας είναι ο Franco Venturi (βλ. πιο αναλυτικά Κεφάλαιο Α΄ Ι.). Εφόσον ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, σε ευρωπαϊκή κλίμακα, συνιστά ιστοριογραφικό πεδίο, που γνωρίζει πρόσφατα μεγάλη ανάπτυξη, άρα είναι χρήσιμη η απομόνωση των μεταφραστικών εκδοχών των έργων των philosophes και στην ελληνική περίπτωση.

Η χρήση αυτού του καταλόγου έχει διπλή όψη. Μπορεί να αποτελέσει μεθοδολογικό εργαλείο τόσο για τους μελετητές του Ευρωπαϊκού όσο και του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Σχετίζεται άμεσα με τα ζητήματα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και συμβάλλει στην έρευνα του, καθώς παραθέτει δεδομένα που τον αφορούν, χωρίς ωστόσο να επιχειρεί να παρουσιάσει την εξέλιξη των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού για την ελληνική περίπτωση. Δεν επιχειρεί να εμβαθύνει και να σχολιάσει την πορεία των ευρωπαϊών συγγραφέων στην ελληνική λόγια σκέψη.

Η δική μας σκοπιά στη συγκρότηση του καταλόγου είναι ευρωπαϊκή. Ένα μέσο για να ελέγξουμε τη διάχυση των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού είναι πράγματι οι μεταφράσεις. Η χρησιμότητα του καταλόγου θα επιβεβαιωνόταν, αν υπήρχε ένα συγκριτικό πλαίσιο μελέτης των μεταφράσεων. Αν υπήρχε ένας αντίστοιχος κατάλογος με τον νεοελληνικό, το ζήτημα της διάχυσης των αντιλήψεων του κινήματος του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού θα στηριζόταν πάνω σε νέες βάσεις. Όταν μιλάμε βέβαια για κατάλογο μεταφράσεων σε άλλη γλώσσα, αντίστοιχο με τον ελληνικό, δεν εννοούμε τις ισχυρές γλώσσες, τις γλώσσες που σχετίστηκαν με τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό (αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά και ιταλικά), αλλά αναφερόμαστε σε γλώσσες περιοχών, οι οποίες ήταν λιγότερο ισχυρές και πιο απομακρυσμένες από τα κέντρα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και ζούσαν σε παρόμοιες συνθήκες με την υπό Οθωμανική κυριαρχία Ελλάδα (όπως σε άλλες βαλκανικές γλώσσες: σέρβικα, ρουμάνικα, αλλά και ισπανικά, πορτογαλικά, ολλανδικά κ.α.).

Ένα ερώτημα που αναδύεται συχνά κατά τη διάρκεια αυτής της εργασίας είναι με ποιον τρόπο κατανοήθηκαν οι ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού από τον υπόδουλο ελληνισμό. Πρόκειται για ένα πολύ ενδιαφέρον ερώτημα με το οποίο όμως δεν είναι δυνατόν να καταπιαστούμε και δεν ήταν άλλωστε αυτός ο στόχος μας. Το ζήτημα αυτό εντάσσεται σε ένα ευρύτερο θέμα πρόσληψης του νέου στοιχείου από τις ήδη υπάρχουσες κοινωνικές δομές και η διερεύνηση του θα προϋπέθετε εκτενή έρευνα της κάθε μιας περίπτωσης ξεχωριστά, των συνθηκών μέσα στις οποίες παρήχθησαν, έτσι ώστε να προσδιορίσουμε τον ρόλο που αποκτά η συγκεκριμένη μετάφραση μέσα στο νέο της περιβάλλον, καθώς οι γενικεύσεις θα μπορούσαν εύκολα να είναι παραπλανητικές. Πρώτα απ' όλα για να προσεγγίσει κανείς μια τέτοια διερεύνηση, θα έπρεπε να ασχοληθεί με τους μεταφραστές. Ωστόσο θα προβούμε σε ορισμένες γενικές παρατηρήσεις με βάση τα στοιχεία που προκύπτουν από το υλικό που μελετήσαμε.

Είναι σημαντικό να εξετάσουμε αν έχουν μεταφραστεί τα κυριότερα έργα των Ευρωπαίων philosophes – αυτά που έκαναν επιτυχία στην Ευρώπη, έγιναν best – seller και επανεκδόθηκαν πολλές φορές. Έχουν πράγματι εκδοθεί ορισμένα σημαντικά και πολυδιαβασμένα έργα, όπως προκύπτει και από τις εισαγωγές των μεταφραστών. Ο Νικολόπουλος αναφέρει για τη μετάφραση του έργου του Ρουσσώ, *Περί της κοινωνικής συνθήκης* ότι «μετεφράσθη κατά πρώτον εις την ημετέραν γλώσσαν, αφ' ου μετηνέχθη εις όλας τας γλώσσας της σοφής Ευρώπης».²⁷⁹ Ο Κοραής λέει για το *Περί αμαρτημάτων και ποινών* του Μπεκαρία ότι «μετεφράσθη εις όλας σχεδόν τας γλώσσας, και μέγαν επαινήθη εις όλην την φωτισμένην Ευρώπη».²⁸⁰ Ωστόσο, αν ανατρέξει κανείς στις εργογραφίες των philosophes συναντά έναν πολύ μεγαλύτερο αριθμό έργων τα οποία δεν μεταφράστηκαν και μάλιστα πολλά, εκ των οποίων, υπήρξαν ιδιαίτερα περιζήτητα στην εποχή τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πετυχημένου έργου που δεν μεταφράστηκε στην ελληνική γλώσσα είναι ο *Candide* του Βολταίρου.²⁸¹ Το έργο γνώρισε επιτυχία, όπως φαίνεται από τις 19 επανεκδόσεις που γνωρίζει μέσα στο έτος έκδοσης του, αλλά και μέχρι το 1778, έτος θανάτου του Βολταίρου, έχουν κυκλοφορήσει τουλάχιστον 50 εκδόσεις της φιλοσοφικής ιστορίας.²⁸² Ένα ακόμη best – seller της εποχής ήταν η *La Nouvelle Héloïse* (1761) του Rousseau, που γνώρισε τεράστια επιτυχία.²⁸³ Αισθητή είναι η απουσία του *Dictionnaire Philosophique* του Βολταίρου από τις ελληνικές μεταφράσεις, έργο που είχε μεγάλη απήχηση και γνώρισε πολλές επανεκδόσεις.

Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα οι μεταφραστές δεν φαίνεται να έχουν την ίδια αντίληψη για τη μετάφραση με τη σημερινή. Δεν μεταφράζουν πιστά από τα πρωτότυπα, διατηρούν την ανωνυμία τους, καθώς επίσης υπάρχουν και περιπτώσεις που δεν έχουμε να κάνουμε ξεκάθαρα με μεταφράσεις. Όπως είδαμε και στο προηγούμενο μέρος, η πρώτη μετάφραση, που συγκεντρώνει τόσο πιστή απόδοση όσο και την επωνυμία τόσο του συγγραφέα όσο και του μεταφραστή είναι η μετάφραση της *Λογικής* του Condillac από τον Δανιήλ Φιλιππίδη στα 1801.²⁸⁴ Ας υπογραμμίσουμε επίσης το γεγονός ότι στις πρώτες

²⁷⁹ Rousseau, *Περί της κοινωνικής συνθήκης ή αρχαί του πολιτικού δικαιώματος*. βλ. Παράρτημα, αυξ. Αρ.: 20., σ. δ'.

²⁸⁰ *Περί Αμαρτημάτων και ποινών, πολιτικώς θεωρουμένων*. βλ. Παράρτημα, αυξ. αρ.: 1, σ. α'.

²⁸¹ Βολταίρος, *Καντίτ ή Αισιοδοξία*, μτφ: Π. Κοντογιάννης, πρόλογος: Α. Πολίτης, επίμετρο: Μ. Πεχλιβάνος, Αθήνα 2005 (α' έκδ. στα γαλλ.: 1759 και β' αναθεωρημένη έκδ.: 1761).

²⁸² Στο ίδιο, (βλ. υπ.1) σ. 155.

²⁸³ Roland Mortier, ό.π., σ. 32.

²⁸⁴ Βλ. ενότητα «Condillac» και κατάλογος (αυξ. Αρ. 6).

μεταφραστικές περιπτώσεις δεν υπάρχουν πρόλογοι και σχόλια των μεταφραστών και δεν είναι ορατή η αίσθηση μιας οργανωμένης προσπάθειας μεταφράσεων ευρωπαϊκών έργων.

Η πρώτη περίπτωση στην οποία υπάρχει μια τέτοιου τύπου αναφορά είναι στα 1795, όταν μεταφράζεται στα ελληνικά το έργο του Μοντεσκιέ, *Έρευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων*, όπου ο μεταφραστής (Γεώργιος Εμμανουήλ) αναφέρει ότι «Μετεφράσθην ήδη αρκετόν καιρόν διάφορα βιβλία από διαφόρους ξένας γλώσσας, διαφόρου ύλης, και διαφόρων νοημάτων, ακολούθως άλλα επωφελή, άλλα ουδέτερα, άλλα μάλλον πάντη άχρηστα».²⁸⁵ Η διαδικασία της «μετακένωσης» δείχνει να παίρνει διαστάσεις, με βάση τα λόγια του μεταφραστή, καθώς επίσης είναι σημαντικό το γεγονός ότι έχουμε μια πρώτη αποτίμηση των μεταφραστικών περιπτώσεων. Σημαντική είναι και η αναζήτηση του για «επιστήρηξι και βοήθεια από το γένος», ώστε να συνεχίσει τη μεταφραστική και εκδοτική του προσπάθεια.

Στα 1795 εντοπίσαμε την πρώτη μέχρι τώρα αντιμετώπιση του μεταφραστικού φαινομένου ως γενικευμένη και συνάμα συντονισμένη προσπάθεια να μεταφερθούν «τα Φώτα της Ευρώπης» στο υπόδουλο γένος. Αξίζει να αναφέρουμε ότι μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή μετρούμε ήδη δώδεκα ελληνικές μεταφράσεις έργων των μεγάλων συγγραφέων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, έναν αριθμό, για τον οποίο δεν μπορεί να προσδιοριστεί με σαφήνεια το μέγεθος του. Επίσης είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι μετά το 1790 οι μεταφράσεις πυκνώνουν, παρά τη «φωτοσβεστική» εκστρατεία, όπως την αποκαλεί ο Ηλιού, στην οποία έχει επιδοθεί το Πατριαρχείο.²⁸⁶ Από τότε και μετά σχεδόν ανά έτος μια μετάφραση βλέπει το φως της δημοσίευσης, με εξαίρεση την περίοδο 1807 – 1812, κατά την οποία δεν εκδίδεται καμία ελληνική μετάφραση έργου από την οικογένεια των philosophes.

Θα μπορούσαμε ενδεικτικά να θεωρήσουμε το 1801 σημείο τομής για το μεταφραστικό φαινόμενο σε ό,τι αφορά το είδος των κειμένων που εξετάζουμε. Από εκείνο το σημείο και έπειτα – με το γύρισμα του αιώνα και την έκδοση της *Λογικής* του Condillac – οι εκδόσεις φαίνεται να είναι πιο οργανωμένες, οι μεταφράσεις πιο κοντά στο πρωτότυπο και οι μεταφραστές απευθύνονται επώνυμα – τουλάχιστον στην πλειοψηφία των περιπτώσεων – στο αναγνωστικό τους κοινό. Κοινή, σε μεγάλο αριθμό των εκδόσεων, φαίνεται να γίνεται πλέον η έκκληση και η παρότρυνση των μεταφραστών να γενικευτεί η προσπάθεια της μεταφοράς της προόδου των

---

²⁸⁵ Montesquieu, *Έρευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων*. βλ. Παράρτημα I, αυξ. αρ.: 13, φ.4, χ. αρ.

²⁸⁶ Φίλιππος Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», *ό.π.*, σ. 23.

ευρωπαϊκών χωρών στον υπόδουλο ελληνισμό, καθώς επίσης οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι οι παραλληλισμοί της συγγένειας της φωτισμένης Ευρώπης με την αρχαία Ελλάδα είναι συχνά παρόντες.

Έχουμε να κάνουμε με παράλληλα μεταφραστικά βήματα, που, όπως μαρτυρούν οι πρόλογοι τους, κυφορούν το ίδιο αίτημα. Τίθεται, λοιπόν εύλογα το ερώτημα, αν έχουμε να κάνουμε με συντονισμένες προσπάθειες ή αν εμφανίζεται διάσπαρτα και μεμονωμένα το ενδιαφέρον για τα «Φώτα» της Ευρώπης. Υπάρχει σαφέστατα ένα ρεύμα προς την Ευρώπη, που γίνεται εμφανές και μέσα από άλλους τρόπους πέρα των μεταφράσεων. Διερωτάται όμως κανείς ποια είναι η εμβέλεια αυτού του ρεύματος; Πρόκειται για γενικευμένη ή διάσπαρτη διαδικασία; Δεν είναι εύκολο να δώσει κανείς μια απάντηση σ' αυτό το ερώτημα. Είναι αδιαμφισβήτητη η ύπαρξη του ρεύματος, αλλά υπό αμφισβήτηση η ηγεμονία του. Οι μεταφραστές τονίζουν στα έργα τους το αίτημα να ευθυγραμμιστεί ο υπόδουλος ελληνισμός με τα «Φώτα» της Ευρώπης, αναφέρονται σε περιπτώσεις άλλων μεταφράσεων, όπως επίσης και στις άλλες οδούς επικοινωνίας με την ευρωπαϊκή σκέψη (όπως π.χ. η ίδρυση σχολείων και η ένταξη νέων μαθημάτων στην εκπαίδευση). Απουσιάζουν, τουλάχιστον στις εκδόσεις που είδαμε, ενδείξεις συντονισμού αυτού του νέου ρεύματος. Η διάχυση των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού δεν ακολουθεί μια γραμμή και δεν εντάσσεται σε ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα μετακένωσης.

Το ζήτημα αυτό δημιουργεί ερωτήματα σχετικά με τη διάχυση των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στον υπόδουλο ελληνισμό, και κατ' επέκταση, εφόσον έχουμε κάνει σαφές ότι είναι ενδεικτική η επιλογή της νεοελληνικής περίπτωσης, θέτει ένα ζήτημα σχετικά με την ευρύτερη εξάπλωση των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στην περιφέρεια της Ευρώπης. Ο νεοελληνικός κατάλογος με τις μεταφράσεις είναι σαφώς ένας δείκτης – ένα μέτρο της διάχυσης των ευρωπαϊκών ιδεών, έξω από το στενό ευρωπαϊκό κλοιό, μακριά από το ηγεμονικό κέντρο της Ευρώπης. Ένας άλλος τρόπος ελέγχου θα μπορούσε να ήταν ο έλεγχος των ξενόγλωσσων αντιτύπων ή ακόμη και η ενασχόληση με τον περιοδικό τύπο.

Η φιλοσοφική οικογένεια δεν δείχνει να αποτελεί ένα *διακριτό* τμήμα της πνευματικής ζωής της Ευρώπης για τους Έλληνες λόγιους του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, με βάση τα στοιχεία που προκύπτουν από τον έλεγχο των μεταφράσεων. Δεν μας ξενίζει το γεγονός αυτό αναφορικά με τη μεταγενέστερη διάκριση της οικογένειας των philosophes του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, όπως την αντιλαμβάνεται ο Peter Gay και τις ιστοριογραφικές προσεγγίσεις μέσα στον 20^ο αιώνα, γεγονός που άλλωστε θα συνιστούσε και αναχρονισμό. Η ταυτότητα του philosophe και η διαφοροποίηση του από τους άλλους διανοητές και λόγιους του 18^{ου} αιώνα, ήταν δημιούργημα της ίδιας

της εποχής. Οι ίδιοι οι philosophe αντιλαμβάνονταν τη διαφορετικότητα τους και την ενότητα τους. Από τους προλόγους των μεταφράσεων μας δεν φαίνονται να αντιμετωπίζονται οι Ευρωπαίοι philosophe ως μια ομάδα συγγραφέων. Ωστόσο είναι γεγονός ότι οι μισοί από τους είκοσι μεγάλους συγγραφείς και μάλιστα τριανταδύο έργα τους έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά.

Αξίζει όμως να τονίσουμε μια περίπτωση που εντόπισε η έρευνα μας στην οποία παρουσιάζεται ακριβώς μια συντονισμένη προσπάθεια και συστηματική στροφή προς τα Ευρωπαϊκά Φώτα και στην οποία επιπλέον δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα σε μια ομάδα που σχηματίζεται από μεγάλους συγγραφείς του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Όταν στα 1836, ο Γ. Α. Θερινός μεταφράζει το έργο του Μοντεσκιέ, *Σκέψεις περί των αιτιών του μεγαλείου και της πτώσεως των Ρωμαίων* (αυξ. Αρ.: 15), διακρίνει την αξία τεσσάρων Ευρωπαίων στοχαστών και αναφέρει σχετικά: «Μοντεσκιώ, Ρουσσώ, Βολταίρος και ο Μπουφών είναι αι τέσσαρες στήλαι, επί των οποίων στηρίζεται το οικοδόμημα της φιλολογικής δόξης του 18^{ου} αιώνος».²⁸⁷

Η δήλωση του Θερινού έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς πραγματοποιείται σε μια περίοδο με νέα δεδομένα για την ελληνική πραγματικότητα. Ο Θερινός χαράζει, κατά κάποιον τρόπο, μια νοητή γραμμή ανάμεσα στην περίοδο που οι ομογενείς προσπαθούσαν με αργά, διάσπαρτα και ατομικά βήματα να μεταφέρουν τα Φώτα της Ευρώπης στο υπόδουλο γένος και στην περίοδο που το ελληνικό έθνος έχει πια εδραιωθεί και έχει ως προτεραιότητα του τη συμπόρευση με τον φωτισμένο κόσμο. Η παρούσα μετάφραση και η ανάγκη να ακολουθήσουν και άλλες συνιστά τώρα προτεραιότητα του ελληνικού έθνους και τμήμα μιας συντονισμένης εθνικής προσπάθειας να ενταχθεί το νεοσύστατο ελληνικό κράτος στο ευρωπαϊκό στερέωμα.

Πριν κλείσουμε αυτήν την εργασία, μένει να θέσουμε ένα βασικό ερώτημα, αν ο κατάλογος των *δέκα συγγραφέων* του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και των *τριάνταδύο τίτλων* είναι μακρύν ή όχι; Μικρός ή μεγάλος; Πρόκειται για δύσκολο ερώτημα, επειδή δεν διαθέτουμε συγκριτικό πλαίσιο. Αν αναλογιστεί, όμως, κανείς την πύκνωση της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής μέσα στο διάστημα που εξετάζουμε, θα μιλούσε για έναν περιορισμένο αριθμό μεταφράσεων και ίσως για ένα αμελητέο ποσοστό. Οφείλω να αναφέρω ότι η αίσθησή μου αρχικά ήταν ότι ο κατάλογος είναι μικρός και πίστευα ότι θα ήταν πολύ μεγαλύτερος, λόγω των προσδοκιών που μου είχαν δημιουργηθεί από την ελληνική ιστοριογραφία για το Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Αν συνυπολογίσουμε, όμως, παράγοντες, όπως η λογοκρισία του Πατριαρχείου, οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, αλλά και αν αντιληφθούμε

---

²⁸⁷ Montesquieu, *Σκέψεις περί των αιτιών, του μεγαλείου...* βλ. Παράρτημα, αυξ. αρ.: 15, σ. 10.

τις μεταφράσεις αυτές ως μέρος μιας επαφής με τις προωθημένες και ριζοσπαστικές ιδέες της Ευρώπης, τότε σίγουρα δεν πρόκειται για ένα αμελητέο ποσοστό. Η καινοτομία και η ριζοσπαστικότητα αυτών των ευρωπαϊκών ιδεών είναι σαφώς ένα στοιχείο που αυξάνει τη δυναμική του καταλόγου.

Ας εμπιστευτούμε τον Κοραή, ο οποίος στα 1803 εκτιμά σχετικά με την έκταση του καταλόγου των μεταφράσεων των Ευρωπαϊκών βιβλίων ότι ο κατάλογος είναι μακρύς.²⁸⁸ Παρατηρούμε τη χρονική στιγμή που γράφει ο Κοραής και διαπιστώνουμε ότι βρίσκεται στο μέσον της περιόδου που εξετάσαμε και πολύ κοντά στη χρονική στιγμή που ονομάσαμε περίοδο τομής (1801) για τις μεταφράσεις. Αξίζει να δούμε συγκριτικά και την άποψη του Θερινού, ο οποίος στα 1836 θεωρεί ότι «το αποτέλεσμα...των ομογενών μας, συγκρινόμενο με το των λοιπών Εθνών, αναδεικνύεται...αμυδρόν».²⁸⁹ Η διαπίστωση βέβαια του Θερινού προκύπτει ως αποτέλεσμα σύγκρισης με τις ευρωπαϊκές εκδόσεις και ενισχύεται από την προσπάθεια του να αναδείξει τη μεταβατική περίοδο στην οποία βρίσκεται το ελληνικό πλέον κράτος.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, διερευνήσαμε το πέρασμα των μεγάλων συγγραφέων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στην ελληνική γλώσσα και συγκροτήσαμε τον κατάλογο με τις μεταφράσεις τους στα ελληνικά. Ο κατάλογος αυτός απομονώνει ένα τμήμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και δεν επιδιώκει να τον εξετάσει στο σύνολο του. Ωστόσο, ελπίζω ότι μπορεί να έχει χρησιμότητα και για μελετητές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Επιδίωξη της εργασίας είναι να διερευνήσει την εμβέλεια των Ευρωπαίων συγγραφέων στη νεοελληνική σκέψη, επιδιώκοντας να καταλήξει σε μια εικόνα για τη διάχυση των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στην περιφέρεια της Ευρώπης. Σύμφωνα με τα ευρήματά μας, υπάρχει σαφέστατα ένα ρεύμα της ελληνικής λόγιας σκέψης προς τη σκέψη των Ευρωπαίων μεγάλων στοχαστών. Τα περισσότερα όμως μεταφραστικά βήματα που εντοπίσαμε δεν παρουσιάζουν την εικόνα μιας συντονισμένης προσπάθειας μεταφράσεων, αλλά αντίθετα συνιστούν μεμονωμένες περιπτώσεις, με εξαίρεση τη μετάφραση του έργου του Μοντεσκιέ, *Σκέψεις περί των αιτιών του μεγαλείου και της πτώσεως των Ρωμαίων*, από τον Θερινό στα 1836. Το ζήτημα της έκτασης του καταλόγου είναι περίπλοκο και ελπίζουμε ότι θα μπορέσει να απαντηθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια στο

---

²⁸⁸ Πρόκειται για άποψη του Κοραή, την οποία εκφράζει στο *Mémoire sur l' état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Παρίσι 1803 και την οποία αντλώ έμμεσα από το Νάσια Γιακωβάκη, «Ο Δανιήλ Φιλιππίδης και η Λογική του Κοντιγιάκ. Μια λογική για τη γλώσσα», στο *ό.π.*, σ. 416.

²⁸⁹ *Σκέψεις περί των αιτιών, του μεγαλείου...* βλ. Παράρτημα, αυξ. αρ.: 15, σ. 3.

μέλλον, συγκρινόμενος με έναν κατάλογο μεταφράσεων σε άλλη γλώσσα, περιοχής που θα είναι έξω από τα στενά όρια των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών.

«Παράρτημα».

«Έντυπες νεοελληνικές μεταφράσεις των μεγάλων συγγραφέων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού κατά την περίοδο 1750 - 1845».

Συγγραφέας Ευρωπαϊκού έργου.	Τίτλος Πρωτο-τύπου.	Χρόνος έκδοσης πρωτο-τύπου	Τίτλος μεταφρασμένου έργου.	Χρόνος και τόπος έκδοσης της μετάφρασης.	Μετα-φραστής της έκδοσης.	Γλώσσα από την οποία μετα-φράζει.	Αυτοψίες.	Αύ-ξων αριθμός έργου
B eccaria, Bonosano Cesare marchese di (1738-1794) [επωνύμιος]	<i>Dei delitti e delle pene.</i>	1764-1765	<i>Περί αμαρτημάτων και ποινών, πολιτικός θεωρημένων-σύγγραμμα Κάισαρος Βεκκαρίου. Μεταφρασθέν εκ της Ιταλικής γλώσσας, και δια σημειώσεων εξηρηθέν υπό Δ. Κοραή, ιατρού, και μέλους της εν Παρισίους εταιρείας των Ανθρωποστηρητών.</i>	Παρίσι: De l'Imprimerie de Baudelot et Eberhart, 1802	Αδριάντιος Κοραής (1748-1833) [επωνύμιος]	Γαλλικά	Έλεγχος των αντιτύπων: Βιβλιοθήκη Μηλεών (340ΡΕ 417), Γεννάδειος (CoEpa 1823) και Δ.Η.Κ.Ι. (Δωρεά Βιβλιοθήκης Πανταζόπουλου).	1
B eccaria, Bonosano Cesare marchese di (1738-1794) [επωνύμιος]	<i>Dei delitti e delle pene.</i>	1764-1765	<i>Περί Αδικημάτων και ποινών. Μεταφρασμένον από την Ιταλικήν γλώσσαν. Δευτέρα έκδοσις, διορθωμένη και αυξημένη με σημειώσεις και πίνακα στοιχειακών. Είς την οποίαν προστέθη και το πανομοιότυπον της προς τον μεταφραστήν επιστολής του Μορελλέτου.</i>	Εν Παρισίους, Εκ της τυπογραφίας Φερμίνου Διδότου Πατρός και Υιού, 1823	Αδριάντιος Κοραής (1748-1833) [επωνύμιος]	Γαλλικά	Έλεγχος των αντιτύπων: Γεννάδειος (CoEpa 1823) και Δ.Η.Κ.Ι. (Δωρεά Βιβλιοθήκης Πανταζόπουλου).	2

<p>Beccaria, Bonesano Cesare marchese di (1738-1794) [επωνύμιος]</p>	<p><i>Dei delitti e delle pene.</i></p>	<p>1764-1765</p>	<p><i>Περί Αδικημάτων και ποινών. Μεταφρασμένον από την Ιταλικήν γλώσσαν. Δευτέρα έκδοσις, διορθωμένη και αυξημένη με σημειώσεις και πίνακα στοιχειακών. Εις την οπίαν επροστέθη και η προς τον μεταφραστήν επιστολή του Μορελλέτου. Εξαντληθέν μετετυπώθη Παρά Χαριάου Π. Σοφινάπουλου. Δαπάνη του πατρός αυτού. Με προσθήκην των Προλεγόμενων εις τα Ηθικά του Αριστοτέλους παρά του Κοραή και τινών παρατηρήσεων του Βενθίμου.</i></p>	<p>Εν Αθήναις. Εκ της τυπογραφίας προόδου διευθυνομένης υπό Γ. Βλασσαρίδου, ³1842</p>	<p>Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833) [επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>Έλεγχος αντιτύπου: Δ.Η.Κ.Ι. (Δωρεά Βιβλιοθήκης Πανταζόπουλου).</p>	<p>3</p>
<p>Buffon, Georges Louis Leclerc de (1707 – 1788) [επωνύμιος]</p>	<p><i>Les époques de la Nature.</i></p>	<p>1778</p>	<p><i>Αι της φύσεως εποχαί εκ του γαλλικού επί το ελληνικόν μετανεχθείσαι. Σημειώσαι τε κ' προσθήκας επαυξηθείσαι ιδιαίς υπό Μιχαήλ Παναγιωτάδου του Γοβδελά, Δόκτωρος των Ελευθερίων τεχνών φιλοσοφίας τε και της Ιατρικής. 2τ. Μετάξζ Πινάκων.</i></p>	<p>Ενετήσι. Παρά Νικολάου Γλυκεί το εξ Ιωαννίνων, 1816</p>	<p>Μ. Π. Γοβδελάς [επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>Έλεγχος αντιτύπου: Γεννάδειος (ΝΗ. 1.3.).</p>	<p>4</p>
<p>Buffon, Georges Louis Leclerc de (1707 – 1788) [επωνύμιος]</p>	<p><i>Histoire Naturelle.</i> 15v.</p>	<p>(1749 – 1780)</p>	<p><i>Φυσική Ιστορία. Περί Γιγάντων. Εκ των του Βυύφον. Παρά Διονυσίου του εκ Ζαχρηρίου.</i></p>	<p>Χ.χ. και χ.τ.</p>	<p>Διονύσιος του εκ Ζαχρηρίου [επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>Έλεγχος αντιτύπου: Γεννάδειο.</p>	<p>5</p>

<p>Condillac, Etienne Bonnot de (1715-1780) [επωνύμιος]</p>	<p><i>La Logique, ou les premiers développements de l'art de penser.</i></p>	<p>Παρίσι 1780-1781</p>	<p><i>Η Λογική. Η αι πρώται αναπτύξεις της τέχνης του στογάζεσαι. Σύγγραμμα στοιχειώδες όπου το συμβολίο των παλατινών σχολών εξήγησε και ανέκρινε. Συγγραφήν παρά του Κονδιλιάκ και μεταφρασθῆν εις την ομιλημένην Ελληνικὴν διάλεκτον παρά Δανιὴλ Δημητρίου Ιερομονάχου του Φιλαιπίδου του εκ κόμης Μηλιῶν του Πηλίου ὄρους, παρ' ου προσετέθησαν και σημειώματα, κ' μια συνοπτικὴ Ἐκθεσις του μηχανισμοῦ του λόγου μετά των σοφισμάτων, κ' ἑνας λόγος περί σχολείων. Νῦν πρώτον εκδόθεν επιστασία Ανθίμου Αρχιμανδρίτου του Γαζή.</i></p>	<p>Βιέννη: Παρά το Φραντζ Αντωνίω Στραϊμβλ, 1801</p>	<p>Δανιήλ Φιλαιπίδη (c.a. 1755-1832) [επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>Ἐλεγχος των ἐπιὰ ἀντιτύπων: Βιβλιοθήκη Μπλεὼν (160 CO 752), Δ.Η.Κ.Ι. Βόλου. (Διηρέα Βιβλιοθήκης Πανατζόπουλου).</p>	<p>6</p>
<p><i>Encyclopédie</i> Diderot (1713-1784)- D'Alembert (1717-1783) (επιμ. ἐκδ. <i>Encyclopédie</i>)</p>	<p><i>Encyclopédie</i></p>	<p>Παρίσι 1751-1776</p>	<p>Φυσικὴς Ἀπάνθισμα δια τους ἀρχνούς και φιλομαθεῖς Ἑλληνας, Ἐκ της γερμανικῆς και γαλλικῆς διαλέκτου ερανισθῆν παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θεσσαλού οὔτινος ἀναλώμασιν ἐξεδόθη, προς ωφέλειαν των ομογενών.'</p>	<p>Ἐν Βιέννη: Ἐκ της τυπογραφίαις του Ευγενούς Τραππνερ, 1790</p>	<p>Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798) [επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά και Γερμανικά</p>	<p>Ἐλεγχος της φωτογραφικῆς ἀνατύποις (Ἀθήνα 1991): Γεννάδειος (MGL 107.51).</p>	<p>7</p>
<p>Locke, John (1632-1704) [ὄχι επωνύμιος]</p>	<p><i>Some Thoughts Concerning Education.</i></p>	<p>1693</p>	<p><i>Πραγματεία περί παιδων αγωγῆς ἢ Παιδαγωγία, συνθεθεία παρά Ιωσήφου του Μοισιόδακος, και τυπωθεία διατάνη φιλοσῆμου του εννημιστάτου και χρησιμοτάτου εν πραγματευταίς, κυρίου κυρίου Θεοδώρου Εμμανουήλου Γίκου του από Μοσχινόπολεως.</i></p>	<p>Βενετία: Παρά Νικολάω το Γλυκεῖ το εἰς Ιωαννίνων, 1779</p>	<p>Ιώσηπος Μοισιόδαξ (1725-1800) [επωνύμιος]</p>	<p></p>	<p></p>	<p>8</p>

<p>Locke, John (1632-1704) [όχι επωνύμιος]</p>	<p>Some Thoughts Concerning Education.</p>	<p>1693</p>	<p><i>Παιδαγωγία Περιήγουσα Πάνω ωφέλιμους νοθείας τε και οίων δη κανόνες περί του πως δει ανατρέφασθαι τα παιδιά. Συντεθείσα μεν παρά του εν Ιεροδιδασκάλοις Αρίστου Κυρίου Γαβριήλ Καλλονά του εξ Ανόρου. Μεθ' όσης δε πλείστης επιμελείας διορθωθείς, κ' νόν πρώτον τύποις εκδόθησα. παρά Ιγνατίου Αρχιεπισκόπου και Γεωργίου Καλλονά των Αυταδέλφων.</i></p>	<p>Βιέννη Παρά τω Φραντζ Αντωνίω Σχραιμβλ, 1800</p>	<p>Γαβριήλ Καλλονάς (1724-1795) [επωνύμιος]</p>		<p>9</p>
<p>Locke, John (1632-1704) [επωνύμιος]</p>	<p>An Essay Concerning Human Understanding.</p>	<p>1690</p>	<p><i>Εγχειρίδιον Μεταφυσικόν-Διαλεκτικόν. Η επιτομή ακριβεστάτη του δείγματος του κυρίου Λοκίου περιβόητου φιλοσόφου περί της ανθρώπινης διάνοιας. Μεταφρασθείσα εκ της αγγλικής διαλέκτου, αγγλ'.</i></p>	<p>Βενετία Παρά Νικολάω τω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1796</p>	<p>Ιωάννης Λιτινός [όχι επωνύμιος]</p>		<p>10</p>
<p>Mably, Gabriel Bonnot de (1709 – 1785) [επωνύμιος]</p>			<p><i>Διάλογον περί Ηθικής και Πολιτικής του σοφοτάτου φιλοσόφου και περιφήμου των Αθηνών αρχιστρατήγου Φωκίωνος. Μετενεχθέντες εκ του γαλλικού εις την νόν μετερχόμενη ελληνίδα φωνήν, χάριν ωφέλειας των φιλοτίμων και φιλοπατρίδων ομογενών, και προς ανάμνησιν των περιφημών και πανενδόξων Προπατόρων. Τύπω δε εκδοθέντες μεθ' όσης πλείστης επιμελείας, Φιλοτίμο δαπάνη του Εκλαμπρωτάτου Φιλομούσουτε και Φιλέλληνος Κόμητος Σφόργανοφ.</i></p>	<p>Εν Πετροπόλει έτει Σιοτηρίω – εν τη Ιμπερατορική τυπογραφία, παρά τω πολιτικώ Συμβούλω Ιωακείμ Δανύλοβσκη, 1813</p>	<p>Ιωάννης Κασκαμπάς [επωνύμιος]</p>	<p>Δεν ανιψέφεται.</p>	<p>11</p> <p>Έλεγχος αντιστύπου. Γεννάδειος (MGL 195).</p>

<p>Mably, Gabriel Bonnot de (1709 – 1785) [επωνύμιος]</p>			<p>Διάλογοι Φοκίωνος ότι οικειότατον το ηθικόν προς το πολιτικόν υπό Μαβλή, μεταφρασθέντες δε υπό της Νεανίδος Αικατερίνης Σούτζης και εκδοθέντες υπό Θεοδώρου Νέγρη.</p>	<p>Εν Ιασίο, 1819</p>	<p>Αικατερίνη Σούτζη [επωνύμιος]</p>	<p>Δεν αναφέρεται</p>	<p>12</p>
<p>Montesquieu, Charles Secondat (1689- 1755) [επωνύμιος]</p>	<p><i>Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence.</i></p>	<p>Παρίσι 1734</p>	<p>Έρευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων· Συντεθείσα παρά του Μοντεσκιού και μεταφρασθείσα εκ της Γαλλικής διαλέκτου.</p>	<p>Λεωψία· Παρά τω Βρεϊτκόπο, 1795</p>	<p>[Γεώργιος Εμμανουήλ Βυζάντιος] [οχι επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>13</p>
<p>Montesquieu, Charles Secondat (1689- 1755) [επωνύμιος]</p>	<p><i>Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence.</i></p>	<p>Παρίσι 1734</p>	<p>Βιβλίον διηρημένον εις μέρη δύο, ών το μεν πρότερον περιέχει Επιστολήν τινά διαλαμβάνουσαν τινάς διακρίσεις εις το ποιήμα του κυρίου Βολτέρ (Περί της καταστροφής της πόλεως Αισβόνης). Το δε δεύτερον, Στοχασμούς τινάς περί των αιτιών του μεγαλείου και της πτώσεως του δήμου της Ρώμης. Νύν πρότερον τύποις εκδόθεν και με πλείστης επιμελείας διορθωθέν.</p>	<p>Ενεπίτην, Εν τη τυπογραφία του ποτέ Δημητρίου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων, 1796</p>		<p>Δεν αναφέρεται</p>	<p>14</p>
<p>Montesquieu, Charles Secondat (1689- 1755) [επωνύμιος]</p>	<p><i>Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence.</i></p>	<p>Παρίσι 1734</p>	<p>Σκέψεις περί των αιτιών, του μεγαλείου και της πτώσεως των Ρωμαίων. Σύγγραμμα του Μοντεσκιού, Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού υπό Γ. Α. Φερινού.</p>	<p>Εν Αθήναις· Εκ της τυπογραφίας Ι. Φυλήμονος, 1836</p>	<p>Γ. Α. Φερινός [επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>15</p>
<p>Montesquieu, Charles Secondat (1689- 1755) [επωνύμιος]</p>			<p>Τα κατ' Αρσάκην και Ισμηρίαν εκ του γαλλικού.</p>	<p>Εν Ναύπλιο. Της τυπογραφίας Ε.μ. Αντωνιάδη, 1831</p>	<p>Α. Α. Καλαμογράφης [επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>16</p>

<p>Montesquieu, Charles de Secondat (1689- 1755) [επωνύμιος]</p>	<p><i>Lettres Persanes.</i></p>	<p>Παρίσι 1721</p>	<p><i>Επιστολάι Περσικάι του Μοντεσκιού, Μεταφρασθείσαι και εκδοθείσαι υπό Νεοκλέους Πατάζογλου.</i></p>	<p>Σμύρνη- Εκ της Ιωνικής Τυπογραφίας, MDCCCXXXVI-1836</p>	<p>Νεοκλέους Πατάζογλου [επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>17</p>
<p>Robertson, William (1721-1793) [όχι επωνύμιος]</p>	<p><i>History of America.</i></p>	<p>1771</p>	<p><i>Ιστορία της Αμερικής. Μεταφρασθείσα εις την ημετέραν ααλήν διαλεκτόν παρά Γεωργίου Βεντότη και παρ' αυτού αφιερωθείσα τω ευγενεστάτω άρχοντι Βαρόνω Λίγγενφελδ.</i></p>	<p>Εν Βιέννη της Αουστρίας: 1792-1794 (τ.τ. α'-β' 1792/ τ.γ' 1793/ τ.δ 1794). Εν τη ελληνική τυπογραφία Γεωργίου Βεντότη.</p>	<p>Γεώργιος Βεντότης (1757-1795) [επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>18</p>
<p>Rousseau, Jean J. (1712-1778) [επωνύμιος]</p>	<p><i>Discours sur l' origine et les fondements de l' inégalité parmi les homes.</i></p>	<p>1755</p>	<p><i>Λόγος περί αρχής και βάσεως της ανισότητος των ανθρώπων προς αλλήλους. Μεταφρασθείς εκ της γαλλικής γλώσσης υπό Δημητρίου Αριστομένους. Δαπάνη του τιμωτάτου και φιλογενούς Κυρίου Παλαιολόγου Λεμονή.</i></p>	<p>Εν Παρισίσις, 1818</p>	<p>Δημήτριος Αριστομένους: ψευδώνυμο του Σπυριδωνος Βαλέτα (1779-1834) [ψευδωνύμως]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>19</p>
<p>Rousseau, Jean J. (1712-1778) [επωνύμιος]</p>	<p><i>Contrat Social.</i></p>	<p>1762</p>	<p><i>Περί της κοινωνικής συνθήκης ή αρχαί του πολιτικού δικαίουματος. Σύγγραμμα του φιλοσόφου Ιωάννου Ιακώβου Ρουσσώ, εκ της Γαλλικής γλώσσης κατά πρώτον μεταφρασθέν υπό του Μακαρίτου Γρηγορίου Γεωργιάδου Ζαλιίκου. Και εκδόθεν μετά Προλεγμένων υπό Κωνσταντίνου Νικολαοπούλου. Φιλισίμιο δαπάνη της φιλελληνίδος χήρας του μεταφραστά.</i></p>	<p>Εν Παρισίσις: Εκ της τυπογραφίας Κασμίρου τη κη' του Σεπτεμβρίου αωκη'- 1828</p>	<p>Γρηγόριος Γεωργιάδης Ζαλιίκης [επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>20</p>

<p>Voltaire, François Marie Arquet de (1664 – 1778) [επωνύμιος]</p>	<p>Mémoires</p>		<p>Μέμνων στον τόμο του <i>Momais senior Βασπορομαχία ήρουν Φιλονεικία Ασίας και Ευρώπης</i>, εις τὴν κατάστανον τῆς <i>Κωνσταντινουπόλεως ποίημα</i>.</p>	<p>Λειψία· Παρά τὸ Βρέιτικωφ, 1766</p>	<p>[Ευγένιος Βουλγαρῆς] (1716-1806) [τα αρχικά του]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>Δεν μπόρεσα να δώ το αντίτυπο στην Εθνική βιβλιοθήκη, εξαιτίας των εργασιών στο συγκεκριμένο τμήμα τῆς βιβλιοθήκης.</p>	<p>21</p>
<p>Voltaire, François Marie Arquet de (1664 – 1778) [επωνύμιος]</p>	<p>Mémoires</p>		<p>Μέμνων στον τόμο του <i>Momais senior Βασπορομαχία ήρουν Φιλονεικία Ασίας και Ευρώπης</i>, εις τὸ κατάστανον τῆς <i>Κωνσταντινουπόλεως ποίημα</i>. <i>Συντεθέν κτ' το αφοβ'· Σωτήριον Ἔτος. Υπὸ τοῦ ποτέ Ενδοξοτάτου κ' Αξιοπρεπεστάτου Κυρίου Σενόρ Μομάφς Πρώτου Δραγουμάνου, τοῦ εν Κωνσταντινουπόλει Πρέσβεως τοῦ Αυστριακοῦ κράτους, Νῦν δ' αὐθις τύποις εκδόθεν μετὰ δύο ἄλλων ποιημάτων Ἡθικῶν, και μετὰ πλείστης επιμελείας διορθωθέν.</i></p>	<p>Ενετήσην· Παρά Δημητρίῳ Θεοδοσίου τῷ ἐξ Ιωαννίνων, 1792</p>	<p>[Ευγένιος Βουλγαρῆς] (1716-1806) [οχι επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>Ἐλεγχος ἀντιτύπου: Γεννάδειος (MGL. 113)</p>	<p>22</p>
<p>Voltaire, François Marie Arquet de (1664 – 1778) [επωνύμιος]</p>	<p>Mémoires</p>		<p><i>Διάφορα Ἠθικά και Ἀστεία Στιχουργήματα. Εκδοθέντα ὑπὸ Ζήσῃ Δαούτῃ του εκ Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας, και τυπωθέντα δια δαπάνης τῶν εὐκρινέστατων και φιλόγενεστάτων φίλων του, κυρίων Παρίση Δημητρίου Παμφύλου του εκ Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας, και Δημητρίου Χ. Σωτήρ Μαλακτζογλου, του εκ Ροδωσταίου τῆς Θράκης.</i></p>	<p>Ἐν Βιέννῃ τῆς Αυστρίας· Εκ τῆς τυπογραφίας τοῦ Ιωάννου Βαρθ. Σβεκτου, 1818</p>	<p>[Ευγένιος Βουλγαρῆς] (1716-1806) [οχι επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p></p>	<p>23</p>

V oltaire, François Marie Arquet de (1664 – 1778) [επωνύμιος]	<i>Mémoire</i>		<i>Μέμνον ή περί της των ανθρώπων σωροσύνης. Μεταφρασθείς εκ του γαλλικού εις το ελληνικόν, υπό Φρειδερίκου Γιλίου.</i>	Εν Παρισίω· Παρά Βόδο, Αγοιά των Χαλίκων αρθθ. ββ. αωλδ- 1834	Φρειδερίκος Βύλλος – Villot [επωνύμιος]	Γαλλικά	Ελεγχος αντιτύπου: Γεννάδειος (MGL., 1056).	24
V oltaire, François Marie Arquet de (1664 – 1778) [επωνύμιος]	<i>Essai historique et critique sur les dissentions des Eglises de Pologne.</i>		<i>Περί των διχονοιών των εν ταις εκκλησιας της Πολωνίας. Δοκίμιον ιστορικόν και κριτικόν εκ της γαλλικής εις την κοινωτέραν των καθ' ημάς διάλεκτον μεταφρασθέν μετά και σημειωμάτων τινών ιστορικόν και κριτικόν οίς εν τέλει προσετέθη και Σχόλιασμα περί της ανεξίθρησκείας.</i>	[Λειψία]· 1768 Με εκδοτική επιμέλεια του Ιωάννη Φίσιερου που μας αποκαλύπτει το όνομα του συγγραφέα.	[Ευγένιος Βουύγαρης] (1716-1806) [όχι επωνύμιος]	Γαλλικά	Έλεγχος των δύο αντιτύπων: Δημόστια Βιβλιοθήκη Μηρέων (261.72 PE 417), Γεννάδειος (Γ. 2129).	25
V oltaire, François Marie Arquet de (1664 – 1778) [επωνύμιος]			<i>Το διεγερτικόν των βασιλείων.</i>	[Πετρούπολη] [c.a. 1771]	[Ευγένιος Βουύγαρης] (1716-1806) [όχι επωνύμιος]	Γαλλικά		26
V oltaire, François Marie Arquet de (1664 – 1778) [επωνύμιος]			<i>Ουολταίρου Επιστολή προς την αυτοκρατορίσσα των Ρώσων.</i>	[Πετρούπολη] [c.a. 1771]	[Ευγένιος Βουύγαρης] (1716-1806) [όχι επωνύμιος]	Γαλλικά		27
V oltaire, François Marie Arquet de (1664 – 1778) [επωνύμιος]			<i>Ιωάννου Πλοχόφ Βουλευτού εν τη Ηγεμονία του Χόλσταιν περί του παρόντος πολέμου ποιημάτων.</i>	[Πετρούπολη] [c.a. 1771]	[Ευγένιος Βουύγαρης] (1716-1806) [όχι επωνύμιος]	Γαλλικά	Έλεγχος αντιτύπου: Γεννάδειος (MGL., 102. 5).	28
V oltaire, François Marie Arquet de (1664 – 1778) [επωνύμιος]			<i>Λόγος του παπά Χαριστιηκίου.</i>	[Πετρούπολη] [c.a. 1771]	[Ευγένιος Βουύγαρης] (1716-1806) [όχι επωνύμιος]	Γαλλικά		29

<p>Voltaire, François Marie Arquet de (1694- 1778) [όχι επωνύμους]</p>	<p><i>Histoire de Charles XII.</i></p>	<p>[Παρίσι] 1732</p>	<p><i>Ιστορία Καρόλου του Β΄, Βασιλέως της Σουηδίας. Μεταφρασθείσα από του γαλλικού εις την καθομιλημένην των Γραιών γλώσσαν. Παρά Κωνσταντίνου του Τζιγαρά Αφιερωθείσα δε τοις Εντυζόμενοις Φιλογενέσι και Φιλοίστορα, Δια προσεχούς επιστάσις του Αρχιμανδρίτου Ανθίμου Γαζή Μηλιώτου αως΄</i></p>	<p>Εν Βενετία Τύποις Πάνου Θεοδοσίου τΩ εξ Ιωαννίνων, 1806</p>		<p>Γαλλικά</p>	<p>Έλεγχος αντίτυπου: Εθνική Βιβλιοθήκη (ΙΣΤ. 5153^ο), Βιβλιοθήκη της Βουλής (ΣΒΕ 1806. ΙΣΤ. 1155).</p>	<p>30</p>
<p>Voltaire, François Marie Arquet de (1694- 1778) [όχι επωνύμους]</p>			<p><i>Τα Περί τον Σαδίκην ή την Εμφαμένη Μεταφρασθέντα εκ του Γαλλικού, υπό Δ. Ν. Ισκεντέρη Βούζάντου.</i></p>	<p>Εν Παρίσιος. Εκ της τυπογραφίας I.M.Εβεράρτου, 1819</p>		<p>Γαλλικά</p>	<p>Έλεγχος αντίτυπου, Γεννάδειος (MGL .243.5).</p>	<p>31</p>
<p>Voltaire, François Marie Arquet de (1664 – 1778) [επωνύμους]</p>	<p><i>Le Brutus. Mérope.</i></p>	<p>1730 1743</p>	<p><i>Συλλογή Διαφόρων Τραγωδιών, όσαι παρατάθηκαν εις το θέατρον του Βουκουρεστίου. Μεταφρασθείσαι εις την κοινήν ημιόν γλώσσαν, και εκδοθείσαι δια συνδρομής των φιλοσηνών και φιλεμούσων. • Περιέχει τις τραγωδίες Βρούτος και Μερόπη του Βολταίρου.</i></p>	<p>Εκ του εν Βουκουρεστίω νεοσυστάτου Τυπογραφείου, 1820 Εκδότης: Χριστόφορος Κρατερός</p>		<p>Γαλλικά</p>	<p>Έλεγχος αντίτυπου: Γεννάδειος (MGL.153)</p>	<p>32</p>
<p>Voltaire, François Marie Arquet de (1664 – 1778) [επωνύμους]</p>	<p><i>Le Fanatisme ou Mahomet le prophète.</i></p>	<p>1741</p>	<p><i>Ο Φανατισμός ή ο προφήτης Μωάμεθ, Τραγωδία εις πέντε πράξεις του Βολταίρου. Μεταφρασθείσα εκ του Γαλλικού υπό Φ[ωτανής] Θ. Σπάθη.</i></p>	<p>Εν Καρλοβασιίς Σάμου. Εκ της τυπογραφίας Ι.Σ.Ποθητού Λεκάτ, Μ. Γαρουφαλή και Γ.Α. Κλεάνθους, 1832</p>		<p>Γαλλικά</p>	<p>Έλεγχος αντίτυπου υπάρχει Γεννάδειο (MGL.316).</p>	<p>33</p>

<p>Voltaire, François Marie Arquet de (1664 – 1778) [επωνύμιος]</p>			<p>Θηβιαί ή οι εθροεινόμενοι αδελφοί. Τραγωδία μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού παρά <i>Ιπ. Ι. Σκωλίτης</i></p>	<p>Εν Σμύρνη, 1834</p>	<p>Ιπ. Ι. Σκωλίτης [επωνύμιος]</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>34 Δεν μπόρεσα να δώ το αντίστοιχο στην Εθνική βιβλιοθήκη (ΝΦ. 3105), εξαιτίας των εργασιών στο συγκεκριμένο τμήμα της βιβλιοθήκης.</p>
<p>Voltaire, François Marie Arquet de (1664 – 1778) [επωνύμιος]</p>	<p><i>La Zayre.</i></p>		<p><i>Ποήματα Ιακώβου Ρίζου Ραγκαβή. Περιέχοντα μετάφρασαν τριών γαλλικών τραγωδιών μετά του πρωτοτύπου καμένου, και άλλα διάφορα.</i></p>	<p>Εν Αθήναις. Εκ της τυπογραφίας Α. Κορομηλά Ερμού αριθ. 215, 1836</p>	<p>Γαλλικά</p>	<p>35 Έλεγχος αντιτύπου: Γεννάδειος (MGL.316).</p>	
<p>Voltaire, François Marie Arquet de (1694- 1778) [επωνύμιος]</p>	<p><i>Alzire ou les Américains</i></p>	<p>1736</p>	<p><i>Αλζίρα ή οι Αμερικανοί, τραγωδία Βολταίρου, μεταφρασθείσα υπό Ι. Κομαντινού.</i></p>	<p>Εν Βουκουρεστίω, 1839</p>	<p>Γαλλικά [επωνύμιος]</p>	<p>36 Πρόκειται για έκδοση που δεν είχα την ευκαιρία να ελέγξω. Στη Βιβλιογραφία των Γκίνη – Μέξα, ό. π. σ. 449 (αρ. 3080), δεν αναγράφεται η ύπαρξη της σε κάποια βιβλιοθήκη</p>	
<p>Voltaire, François Marie Arquet de (1694- 1778) [επωνύμιος]</p>	<p><i>L' Oedipe</i></p>	<p>1718</p>	<p><i>Οιδίπους εν Θήβαις. Τραγωδία Βολταίρου εις πέντε πράξεις. Ελευθέρως μεταφρασθέν υπό Κ***Ι***σχήτος δε πλέον επιδιορθωθείσα. Εξέδοθη υπό Χ. Αναστασίου.</i></p>	<p>Εν Αθήναις. Εκ της τυπογραφίας Κ. Αντωνιάδου (οδός Ερμού άνω της Καπνικαρέας), 1839</p>	<p>Κ***Λ*** [τα αρχικά του, αν είναι άληθινά]</p>	<p>37</p>	

V oltaire, François Marie Aucquet de (1694- 1778) {επωνύμιος}	<i>Le Brutus</i>	1730	Βρούτος, Τραγωδία εις πέντε τμήματα του κυρίου Βολταίρου. Μετενεχθείσα εις την καθομιλουμένην ημών υπό Ζ. Μ.	Εν Βουκουρεστίω Εν τω Τυπογραφείω του Φρ. Βαϊμπάουμ, 1844	Ζ. Μ. [τα αρχικά του]	Γαλλικά	Πρόκειται για εκδόσεις που δεν είχα την ευκαρία να ελεγχθώ. Στη Βιβλιογραφία των Γκίνη – Μέξια, ό. π. σ. 101 και 117 (αρ. 3953 και 4075 αντίστοιχα), δεν αναγράφεται η ύπαρξη τους σε κάποια βιβλιοθήκη	38
V oltaire, François Marie Arquet de (1694- 1778) {επωνύμιος}	<i>Sémiramis</i>		Σεμίραμις, Τραγωδία εις πέντε τμήματα του κυρίου Βολταίρου. Μετενεχθείσα εις την καθομιλουμένην ημών υπό Ζ. Μ.	Εν Βουκουρεστίω, 1844 *άνευ τυπογραφείου, αλλά παρά Φρ. Βαϊμπάουμ.	Ζ. Μ. [τα αρχικά του]	Γαλλικά		39
W ieland, Christoph Martin (1733-1813)	<i>Geschichte Agathon</i>	1776	Βειλάνδου Αγάθον μεταφρασθείς από την γερμανικὴν γλώσσαν υπό Κ. Μ. Κούμα, 3τ.	Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1814	Κ. Μ. Κούμας (1777 - 1836) [επωνύμιος]	Γερμανικά	Έλεγχος αντιτύπου: Γεννάδειος (MGL.198.3).	40
W ieland, Christoph Martin (1733-1813)			Βειλάνδου, Των Αβήρητιών η ιστορία, μεταφρασθείσα από την Γερμανικὴν γλώσσαν, 2τ.	Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1827	Κ. Μ. Κούμας (1777 - 1836) [επωνύμιος]	Γερμανικά	Έλεγχος αντιτύπου: Γεννάδειος (MGL.281).	41

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

A) ΠΗΓΕΣ:

- Beccaria, Bonesano Cesare marchese di, *Περί αμαρτημάτων και ποινών, πολιτικώς θεωρουμένων· σύγγραμμα Καίσαρος Βεκκαρίου. Μεταφρασθέν εκ της Ιταλικής γλώσσας, και δια σημειώσεων εξηγηθέν υπό Δ. Κοραή, ιατρού, και μέλους της εν Παρισίοις εταιρείας των Ανθρωποτηρητών.* Παρίσι: De l' Imprimerie de Baudelot et Eberhart, 1802.
- Beccaria, Bonesano Cesare marchese di, *Περί Αδικημάτων και ποινών. Μεταφρασμένον από την Ιταλικήν γλώσσαν. Δευτέρα έκδοσις, διορθωμένη. και αυξημένη με σημειώσεις και πίνακα στοιχειακόν· Εις την οποίαν προστέθη και το πανομοιότυπον της προς τον μεταφραστήν επιστολής του Μορελλέτου,* Εν Παρισίοις· Εκ της τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου Πατρός και Υιών, ²1823.
- Beccaria, Bonesano Cesare marchese di, *Περί Αδικημάτων και ποινών. Μεταφρασμένον από την Ιταλικήν γλώσσαν. Δευτέρα έκδοσις, διορθωμένη. και αυξημένη με σημειώσεις και πίνακα στοιχειακόν· Εις την οποίαν προστέθη και η προς τον μεταφραστήν επιστολή του Μορελλέτου. Εξαντληθέν μετετυπώθη Παρά Χαριλάου Π. Σοφιανόπουλου. Δαπάνη του πατρός αυτού, Με προσθήκην των Προλεγομένων εις τα Ηθικά του Αριστοτέλους παρά του Κοραή και τινών παρατηρήσεων του Βενθάμου,* Εν Αθήναις· Εκ της τυπογραφίας της προόδου διευθυνομένης υπό Γ. Βλασσαρίδου, ³1842.
- Buffon, Georges Louis Leclerc de, *Αι της Φύσεως εποχαί· εκ του γαλλικού επί το ελληνικόν μετενεχθείσαι, Σημειώσεις τε κ' προσθήκας επαυξηθείσαι ιδιαίεις υπό Μιχαήλ Παναγιωτάδου του Γοβδελά, Δόκτωρος των Ελευθερίων τεχνών Φιλοσοφίας τε και της Ιατρικής. 2τ.Μετάξ Πινάκων,* Ενετίησι: Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1816.
- Buffon, Georges Louis Leclerc de, *Φυσική Ιστορία. Περί Γιγάντων. Εκ των του Buffon. Παρά Διονυσίου του εκ Ζαγορίου, χ.χ. χ.τ.*
- Condillac, Etienne Bonnot de, *Η Λογική. Η αι πρώται αναπτύξεις της τέχνης του στοχάζεσαι. Σύγγραμμα στοιχειώδες όπου το συμβούλιο των παλατινών σχολών εξήτησε και ενέκρινε. Συγγραφέν παρά του Κονδιλιάκ και μεταφρασθέν εις την ωμιλημένην Ελληνικήν διάλεκτον παρά Δανιήλ Δημητρίου Ιερομονάχου του Φιλιππίδου του εκ κόμης Μηλιών του Πηλίου όρους, παρ' ου προσετέθησαν και σημειώματα, κ' μια συνοπτική Έκθεσις του μηχανισμού του λόγου μετά των σοφισμάτων, κ' ένας λόγος περί σχολείων. Νόν πρώτον εκδοθέν επιστασία Ανθίμου Αρχιμανδρίτου του Γαζή, Βιέννη· Παρά τω Φραντζ Αντωνίω Σχραιίμβλ, 1801.*
- Encyclopédie (επιμ. έκδ.: Diderot - D' Alembert), *Φυσικής Απάνθισμα δια τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας, Εκ της γερμανικής και γαλλικής διαλέκτου ερανισθέν παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού ούτινος αναλώμασιν εξεδόθη, προς ωφέλειαν των ομογενών, Εν Βιέννη· Εκ της τυπογραφίας του Ευγενούς Τράττνερ, 1790.*
- Locke, John, *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία, συντεθείσα παρά Ιωσήπου του Μοισιόδακος, και τυπωθείσαι δαπάνη φιλοτίμου του εντιμοτάτου και χρησιμωτάτου εν πραγματευταίς, κυρίου κυρίου Θεοδώρου Εμμανουήλου Γκίκου του από Μοσχοπόλεως, Βενετία· Παρά Νικολάω τω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1779.*
- Locke, John, *Παιδαγωγία Περιέχουσα Πάνν ωφέλιμους νουθεσίας τε και οίον δη κανόνας περί του πως δει ανατρέφεσθαι τα παιδιά. Συντεθείσα μεν παρά του εν Ιεροδιδασκάλοις Αρίστου Κυρίου Γαβριήλ Καλλονά του εξ Ανδρου. Μεθ' όσης δε πλείστης επιμελείας διορθωθείς, κ' νόν πρώτον τύποις εκδοθείσα, παρά*

- Ιγνατίου Αρχιμανδρίτου και Γεωργίου Καλλονά των Αυταδέλφων, Βιέννη-Παρά τω Φράντζ Αντωνίω Σχραιμβλ, 1800.*
- Locke, John, *Εγχειρίδιον Μεταφυσικόν- Διαλεκτικόν. Η επιτομή ακριβεστάτη του δείγματος του κυρίου Λοκκίου περιβοήτου φιλοσόφου περί της ανθρωπίνης διάνοιας. Μεταφρασθείσα εκ της αγγλικής διαλέκτου, αψης', Βενετία· Παρά Νικολάω τω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1796.*
- Mably, Gabriel Bonnot de, *Διάλογοι περί Ηθικής και Πολιτικής του σοφωτάτου φιλοσόφου και περιφήμου των Αθηνών αρχιστρατήγου Φωκίωνος. Μετενεχθέντες εκ του γαλλικού εις την νύν μετερχόμενη ελληνίδα φωνήν, χάριν ωφελείας των φιλοτίμων και φιλοπατρίδων ομογενών, και προς ανάμνησιν των περιφημων και πανενδόξων Προπατόρων. Τύπω δε εκδοθέντες μεθ' όσης πλείστης επιμελείας, Φιλοτίμω δαπάνη του Εκλαμπρωτάτου Φιλομούσουτε και Φιλέλληνος Κόμητος Στρόγανωφ, Εν Πετρουπόλει έτει Σωτηρίω – εν τη Ιμπερατορική τυπογραφία, παρά τω πολιτικώ Συμβούλω Ιωακείμ Δανιλόβσκη, 1813.*
- Mably, Gabriel Bonnot de, *Διάλογοι Φωκίωνος ότι οικειότατον το ηθικόν προς το πολιτικόν υπό Μαβλή, μεταφρασθέντες δε υπό της Νεανίδος Αικατερίνης Σούτζης και εκδοθέντες υπό Θεοδώρου Νέγρη, Εν Ιασίω, 1819.*
- Montesquieu, Charles de Secondat, *Έρευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων· Συντεθείσα παρά του Μοντεσκίου και μεταφρασθείσα εκ της Γαλλικής διαλέκτου, Λειψία· Παρά τω Βρεϊτκοφφ, 1795.*
- Montesquieu, Charles de Secondat, *Βιβλίον Διηρημένον εις μέρη δύο, ών το μεν πρώτον περιέχει Επιστολήν τινά διαλαμβάνουσαν τινάς διακρίσεις εις το ποίημα του κυρίου Βολτέρ (Περί της καταστροφής της πόλεως Λισβώνης). Το δε δεύτερον, Στοχασμούς τινάς περί των αιτιών του μεγαλείου και της πτώσεως του δήμου της Ρώμης. Νύν πρώτον τύποις εκδοθέν και με πλείστης επιμελείας διορθωθέν, Ενετίησιν, Εν τη τυπογραφία του ποτέ Δημητρίου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων, 1796.*
- Montesquieu, Charles de Secondat, *Σκέψεις περί των αιτιών, του μεγαλείου και της πτώσεως των Ρωμαίων. Σύγγραμμα του Μοντεσκιώ. Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού υπό Γ. Α. Θερινού, Εν Αθήναις· Εκ της τυπογραφίας Ι.Φιλήμονος, 1836.*
- Montesquieu, Charles de Secondat, *Τα κατ' Αρσάκην και Ισμηνίαν· εκ του γαλλικού, Εν Ναύπλιο. Της τυπογραφίας Εμ. Αντωνιάδη, 1831.*
- Montesquieu, Charles de Secondat, *Επιστολαί Περσικαί του Μοντεσκιώ, Μεταφρασθείσαι και εκδοθείσαι υπό Νεοκλέους Παπάζογλου, Σμύρνη· Εκ της Ιωνικής Τυπογραφίας, MDCCCXXXVI- 1836.*
- Robertson, William, *Ιστορία της Αμερικής. Μεταφρασθείσα εις την ημετέραν απλήν διαλεκτόν παρά Γεωργίου Βεντότη και παρ' αυτού αφιερωθείσα τω ευγενεστάτω άρχοντι Βαρόνω Λάγγενφελδ, Εν Βιέννη της Αουστρίας· 1792-1794 (τ. Α'- Β' 1792 /τ. Γ' 1793 /τ. Δ' 1794). Εν τη ελληνική τυπογραφία Γεωργίου Βεντότη.*
- Rousseau, Jean J., *Λόγος περί αρχής και βάσεως της ανισότητος των ανθρώπων προς αλλήλους. Μεταφρασθείς εκ της γαλλικής γλώσσης υπό Δημητρίου Αριστομένου. Δαπάνη του τιμωτάτου και φιλογενούς, Κυρίου Παλαιολόγου Λεμονή, Εν Παρισίοις, 1818.*
- Rousseau, Jean J., *Περί της κοινωνικής συνθήκης ή αρχαί του πολιτικού δικαιώματος. Σύγγραμμα του φιλοσόφου Ιωάννου Ιακώβου Ρουσσώ, εκ της Γαλλικής γλώσσης κατά πρώτον μεταφρασθέν υπό του Μακαρίτου Γρηγορίου Γεωργιάδου Ζαλύκου. Και εκδοθέν μετά Προλεγόμενων υπό Κωνσταντίνου Νικολοπούλου. Φιλοτίμω δαπάνη της φιλελληνίδος χήρας του μεταφραστού, Εν Παρισίοις· Εκ της τυπογραφίας Κασιμίρου τη κη' του Σεπτεμβρίου αωκη' - 1828.*

- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Μέμνων στον τόμο του Momars senior Βοσπορομαχία ήγουν Φιλονεικία Ασίας και Ευρώπης, εις το κατάστενον της Κωνσταντινουπόλεως ποίημα*, Λειψία· Παρά τω Βρέϊτκοφ, 1766.
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Μέμνων στον τόμο του Momars senior Βοσπορομαχία ήγουν Φιλονεικία Ασίας και Ευρώπης, εις το κατάστενον της Κωνσταντινουπόλεως ποίημα. Συντεθέν κτ' το αψωβ'. Σωτήριον Έτος. Υπό του ποτέ Ενδοξοτάτου κ' Αξιοπρεπεστάτου Κυρίου Σενιόρ Μομάρς Πρώτου Δραγουμάνου, του εν Κωνσταντινουπόλει Πρέσβεως του Αυστριακού κράτους. Νύν δ' αύθις τύποις εκδόθεν μετά δύο άλλων ποιηματίων Ηθικών, και μετά πλείστης επιμελείας διορθωθέν, Ενετίησιν· Παρά Δημητρίω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων, 1792.*
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Διάφορα Ηθικά και Αστεία Στιχουργήματα. Εκδοθέντα υπό Ζήση Δαούτη του εκ Τυρνάβου της Θετταλίας, και τυπωθέντα δια δαπάνης των ειλικρινέστατων και φιλογενεστάτων φίλων του, κυρίων Παρίση Δημητρίου Παμφύλου του εκ Τυρνάβου της Θετταλίας, και Δημητρίου Χ.Σωτήρ Μαλκότζογλου, του εκ Ροδοστού της Θράκης, Εν Βιέννη της Αουστρίας· Εκ της τυπογραφίας του Ιωάννου Βαρθ. Σβεκίου, 1818.*
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Μέμνων ή περί της των ανθρώπων σωφροσύνης. Μεταφρασθείς εκ του γαλλικού εις το ελληνικόν, υπό Φρειδερίκου Γίλλου, Εν Παρισίω· Παρά Βόδω, Αγυιά των Χαλίκων αριθ. Ιβ. αωλδ- 1834.*
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Περί των διχονοιών των εν ταις εκκλησίαις της Πολονίας. Δοκίμιον ιστορικόν και κριτικόν εκ της γαλλικής εις την κοινοτέραν των καθ' ημάς διάλεκτον μεταφρασθέν μετά και σημειωμάτων τινών ιστορικών και κριτικών οισ εν τέλει προσετέθη και Σχεδιάσμα περί της ανεξιθρησκείας, [Λειψία]· 1768.*
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Το διεγερτικόν των βασιλέων, [Πετρούπολη] [c.a. 1771].*
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Ουολταίρου Επιστολή προς την αυτοκρατόρισα των Ρώσων, [Πετρούπολη] [c.a. 1771].*
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Ιωάννου Πλοχώφ Βουλευτού εν τη Ηγεμονία του Χόλστειν περί του παρόντος πολέμου ποιημάτιον, [Πετρούπολη] [c.a. 1771].*
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Λόγος του παπά Χαριστηκίου, [Πετρούπολη] [c.a. 1771].*
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Ιστορία Καρόλου του ΙΒ'. Βασιλέως της Σουηδίας. Μεταφρασθείσα από του γαλλικού εις την καθωμιλημένην των Γραιών γλώσσαν. Παρά Κωνσταντίνου του Τζιγαρά Αφιερωθείσα δε τοις Εντευξομένοις Φιλογενέσι και Φιλοίστορσι, Δια προσεχούς επιστασίας του Αρχιμανδρίτου Ανθιμου Γαζή Μηλιώτου αως', Εν Βενετία· Τύποις Πάνου Θεοδοσίου τΩ εξ Ιωαννίνων, 1806.*
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Τα Περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένη. Μεταφρασθέντα εκ του Γαλλικού, υπό Δ. Ν. Ισκεντέρη Βυζαντίου, Εν Παρισίοις· Εκ της τυπογραφίας Ι.Μ.Εβεράρτου, 1819.*
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Σύλλογή Διαφόρων Τραγωδιών, όσαι παρεστάθησαν εις το θέατρον του Βουκουρεστίου. Μεταφρασθείσαι εις την κοινήν ημών γλώσσαν, και εκδοθείσαι δια συνδρομής των φιλογενών και φιλομούσων, Εκ του εν Βουκουρεστίω νεοσυστάτου Τυπογραφείου, 1820.*
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Ο Φανατισμός ή ο προφήτης Μωάμεθ. Τραγωδία εις πέντε πράξεις του Βολταίρου. Μεταφρασθείσα εκ του Γαλλικού υπό Φ[ωτεινής] Θ. Σπάθη, Εν Καρλοβασίσις Σάμου· Εκ της τυπογραφίας Ι.Σ.Ποθητού Λεκάτ, Μ. Γαρουφαλή και Γ.Α. Κλεάνθους, 1832.*
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Θηβαΐς ή οι εχθρευόμενοι αδελφοί. Τραγωδία μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού παρά Ιπ. Ι. Σκυλίτση, Εν Σμύρνη, 1834.*

- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Ποιήματα Ιακώβου Ρίζου Ραγκαβή. Περιέχοντα μετάφρασιν τριών γαλλικών τραγωδιών μετά του πρωτοτύπου κειμένου, και άλλα διάφορα.*, Εν Αθήναις· Εκ της τυπογραφίας Α. Κορομηλά οδός Ερμού αριθ. 215, 1836.
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Αλζίρα ή οι Αμερικανοί, τραγωδία Βολταίρου, μεταφρασθείσα υπό Ι. Κομανιανού*, Εν Βουκουρεστίω, 1839.
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Οιδίπους εν Θήβαις. Τραγωδία Βολταίρου εις πέντε πράξεις. Ελευθέτως μεταφρασθέν υπό Κ***Α***εσχάτως δε πάλιν επιδιορθωθείσαι. Εξεδόθη υπό Χ. Αναστασίου*, Εν Αθήναις· Εκ της τυπογραφίας Κ. Αντωνιάδου (οδός Ερμού άνω της Καπνικαρέας), 1839.
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Βρούτος. Τραγωδία εις πέντε τμήματα του κυρίου Βολταίρου. Μετενεχθείσα εις την καθομιλουμένην ημών υπό Ζ. Μ.*, Εν Βουκουρεστίω· Εν τω Τυπογραφείω του Φρ. Βαλμπάουμ, 1844.
- Voltaire, Francois Marie Arquet de, *Σεμίραμις. Τραγωδία εις πέντε τμήματα του κυρίου Βολταίρου. Μετενεχθείσα εις την καθομιλουμένην ημών υπό Ζ. Μ.*, Εν Βουκουρεστίω, 1844.
- Wieland, Christoph Martin, Βειλάνδου *Αγάθων μεταφρασθείς από την γερμανικήν γλώσσαν υπό Κ. Μ. Κούμα, 3τ.*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1814.
- Wieland, Christoph Martin, Βειλάνδου, *Των Αβδηριτών η ιστορία, μεταφρασθείσα από την Γερμανικήν γλώσσαν, 2τ.*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1827.

Β) ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΕΣ:

- Αποστολόπουλος, Δ. Γ. – Φραγκίσκος, Εμμ. (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945 – 1995*, Αθήνα 1998.
- Γκίνης, Δημήτριος, & Μέξας, Βαλέριος, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800 – 1863. Αναγραφή των κατά την χρονική ταύτην περίοδον οπουδήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει μετά πίνακος των εφημερίδων και περιοδικών της περιόδου τούτης υπό Δημητρίου Σ. Γκίνη και Βαλερίου Γ. Μέξα, τ.1 1800-1839*, Αθήνα 1939.
- Ηλιού, Φίλιππος, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα, Βιβλία – Φυλλάδια, τ.1 1801 -1818*, Αθήνα 1997.
- Ηλιού, Φίλιππος, *Προσθήκες στην Ελληνική βιβλιογραφία. Α΄ Τα Βιβλιογραφικά κατάλοιπα του É. Legrand και του H. Pernot (1515 – 1799)*, Αθήνα 1973.
- Λαδάς Γ.Γ., & Χατζηδήμος, Α.Δ., *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791 – 1795*, Αθήνα 1970.
- Λαδάς Γ.Γ., & Χατζηδήμος, Α.Δ., *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1796 -1799*, Αθήνα 1973.
- Παπαδόπουλος, Ανδρέας & Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι κατάλογος των από της πτώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι αγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν Ελληνικήν γλώσσαν, 2τ.*, Αθήνα 1854.
- Παπαδόπουλος, Θωμάς, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci. – 1800). Τόμος πρώτος. Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Αθήνα 1984.
- Legrand, Émile, & Pernot, Hubert, *Bibliographie Hellénique ou Description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs*, Παρίσι 1894.

Γ) ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ:

- Cassirer, Ernst, *The Philosophy of the Enlightenment*, μτφ: Fritz C.A. Koelin and James P. Pettegrove, Πρίνστον – Νιού Τζέρσεϊ 1968, τίτλος πρωτ: *Die Philosophie der Aufklärung*, α' έκδ.: 1932.
- Gay, Peter, *The Enlightenment: An Interpretation. The Rise of Modern Paganism*, τ.1, Ν. Υόρκη- Λονδίνο 1995, α' έκδ.: 1966.
- Gay, Peter, *The Enlightenment: An Interpretation. The Science of Freedom*, τ.2, Ν. Υόρκη 1996, α' έκδ.: 1969.
- Hazard, Paul, *The European Mind 1680 – 1715*, μτφ: J. Lewis May, Λονδίνο: Penguin books, 1964, α' αγγλ. μτφ: 1953, τίτλος πρωτ.: *La Crise de la conscience européenne*, Παρίσι 1935.
- Jakob, Margaret C., *The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans*, Ν. Υόρκη 1981, β' έκδ.: 2003.
- Jakob, Margaret C., *The Enlightenment. A Brief History with Documents*, Βοστώνη 2001.
- Outram, Dorinda, *The Enlightenment. New Approaches to European History*, Καίμπριτζ 2003, α' έκδ.: 1995.
- Venturi, Franco, *Italy and the Enlightenment. Studies in a Cosmopolitan century*, μτφ: Susan Corsi, Λονδίνο 1979, α' έκδ.: 1972.

Δ) ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ:

- Αγγέλου, Άλκης, *Των Φώτων: Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988.
- Αγγέλου, Άλκης, «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της Νεοελληνικής Γραμματείας στην ευρυχωρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο ίδιου *Των Φώτων*, Αθήνα 1988, σ. 337 – 352. (πρώτη δημοσίευση: *Ο Εραμιστής*, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά, έτος ΙΒ', τ.11 (1974), σ. 1 – 16.
- Αγγέλου, Άλκης, «Πώς η νεοελληνική σκέψη εγνώρισε το δοκίμιο του John Locke», στο ίδιου *Των Φώτων: Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988. (πρώτη δημοσίευση: *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τ.7, 1954, σ. 128 – 149).
- Αποστολόπουλος, Δ. Γ., «Κ. Θ. Δημαράς: 100 χρόνια από τη γέννηση του. Ο μελετητής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Το Βήμα*, 30 – 05 – 2004.
- Αργυροπούλου, Ρωξάνη Δ., «Η απήχηση του Ρουσσώ», στις ίδιες *Νεοελληνικός Ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από το Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 91 – 115.
- Barbier, Frédéric, *Η ιστορία του βιβλίου*, μτφ: Μαρία Παπαηλιάδη, Αθήνα 2002, α' έκδ. στα γαλλ.: 2000.
- Βολταίρος, *Καντίντ ή Αισιοδοξία*, μτφ: Π. Κοντογιάννης, πρόλογος: Α. Πολίτης, επίμετρο: Μ. Πεχλιβάνος, Αθήνα 2005, α' έκδ. στα γαλλ.: 1759 και β' αναθεωρημένη έκδ.: 1761.
- Γιακωβάκη, Νάσια, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το Ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, 10τ., τ. 2^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 55 – 74.
- Γιακωβάκη, Νάσια, «Ο Δανιήλ Φιλιππίδης και η Λογική του Κοντιγιάκ. Μια λογική για τη γλώσσα», στο Γρ. Σκλαβενίτης και Κων/νος Στάϊκος (επιμ), *Το Έντυπο ελληνικό βιβλίο. 15^{ος} – 19^{ος} αιώνας*. Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου. Δελφοί, 16 – 20 Μαΐου 2001, Αθήνα 2004, σ. 415 – 448.
- Γιακωβάκη, Νάσια, «Η Πραγματεία περί των τριών απατεώνων και ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός», στο ανάτυπο *Μνήμων* 25, Αθήνα 2003.

- Δημαράς, Κ. Θ., «Το σχήμα του Διαφωτισμού», στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2002, α' έκδ.: 1977. (πρώτη δημοσίευση: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 328 – 359).
- Δημαράς, Κ. Θ., «Ο Ελληνικός Διαφωτισμός», στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2002, α' έκδ.: 1977. (πρώτη δημοσίευση: ανάπτυπο (με προσθήκες) από τη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Ι', Αθήνα 1964).
- Δημαράς, Κ. Θ., «Ο Βολταίρος στην Ελλάδα», στου ιδίου *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2002, α' έκδ.: 1977. (πρώτη δημοσίευση: Ανάπτυπο από τα *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, τ. Α', Αθήνα 1951).
- Δημαράς, Κ. Θ., «Σημειώσεις για την παρουσία του Βολταίρου στην Ελλάδα», στου ιδίου *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2002, α' έκδ.: 1977. (πρώτη δημοσίευση: Ανάπτυπο από το *Studies on Voltaire and the Eighteenth century*, τ. LV, ελλ. μτφ. στο *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, Αθήνα 1968).
- Δημαράς, Κ. Θ., «Δημήτριος Καταρτζής. Α' Η Ζωή του», στου ιδίου *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2002, α' έκδ.: 1977, σ. 177 – 243.
- Δημαράς, Κ.Θ., «Η Φωτισμένη Ευρώπη», στου ιδίου *Ιστορικά Φροντίσματα Α': Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμα του*, Αθήνα 1992. (πρώτη δημοσίευση: *Νέα Εστία*, τ. 51, τχ. 591, 15 Φεβρουαρίου 1952).
- Δημαράς, Κ.Θ., *Ιστορικά Φροντίσματα Β': Αδαμάντιος Κοραής*, Αθήνα 1996.
- Δημαράς, Κ.Θ., «Το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο», στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, πρακτικά Α' διεθνούς συμποσίου ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα, 1982.
- Δρούλια, Λουκία, *Η ιστορία του Ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των Ελληνικών εργασιών*, Αθήνα 2001.
- D' Alembert, *Προεισαγωγικός Λόγος στην Εγκυκλοπαίδεια*, μτφ: Τιτίκα Δημητρούλια, εισ.: Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Αθήνα 2005.
- Foucault, Michel, *Τι είναι Διαφωτισμός*, εισ. – μτφ: Στεφάνου Ροζάνη, Αθήνα 1988. (αδημοσίευτο γαλλικό κείμενο που μεταφράστηκε στα αγγλικά και συμπεριλήφθηκε στην έκδοση, Paul Rabinow, στο *The Foucault Reader*, 1984).
- Gay, Peter, *Διαφωτισμός Ο Βολταίρος συζητά με τον Λουκιανό και τον Ερασμο*, μτφ. από τα αγγλικά: Μάκης Κολλητίδης, Αθήνα 2001, α' έκδ.: 1970.
- Ηλιού, Φίλιππος, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», στο Βασιλίας Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, 10τ., τ. 2^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 9 – 26.
- Ηλιού, Φίλιππος, *Ιστορίες του Ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο 2005.
- Hall Stuart & Bram Gieben, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας*, μτφ: Θανάσης & Βίκτωρ Τσακίρης, Αθήνα 2003.
- Hampson, Norman, *Ο Διαφωτισμός. Μια αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του*, μτφ: Δ. Μπεχλικούδη, Αθήνα 1994. – (α' ξενόγλ. έκδ.: 1990).
- Hight, Gilbert, *Η Κλασική Παράδοση. Ελληνικές και Ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, μτφ: Τζένη Μαστοράκη, Αθήνα 2000, (α' έκδ. στα ελληνικά: 1988, τίτλος πρωτοτύπου: *The Classical Tradition. Greek and Roman Influences on Western Literature*, α' έκδ.: περίπου στα 1949, όπως προκύπτει από τον πρόλογο).
- Israel, Jonathan, *Η Ευρώπη και ο Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός. Μια τυπολογία των Διανοητικών και Πολιτισμικών πηγών της νεωτερικότητας*, μτφ: Μ.Χ. Χατζηϊωάννου, Αθήνα 2005.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφ: Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα 2000, (α' έκδ.: 1996).

- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Η πολιτική σκέψη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, 10τ., τ. 2^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 27 – 38.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1985. (β' έκδ.: 2005).
- Κουμαριανού Αικ.– Δρούλια Λ.– Layton, Εντο, *Το ελληνικό Βιβλίο (1476 – 1830)*, Αθήνα 1986, σ. 31 – 113.
- Κριαράς, Εμμανουήλ, «Η Παιδαγωγία του Μοισιόδακος και η σχέση της με το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Locke», στο *Byzantinisch – Neugriechische Jahrbucher*, τχ. 17, 1943, σ. 135 -153.
- Κριαράς, Εμμανουήλ, «Γαβριήλ Καλλονάς, Μεταφραστής έργων του Locke και του Gracian», στο *Ελληνικά. Φιλολογικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν περιοδικόν σύγγραμμα*, τ. 13^{ος}, τχ. 1^{ον}, Θεσ/ νίκη 1954, σ. 303 – 304.
- Kant, Immanuel, «Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός», στο *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφ: Ν.Μ.Σκουτερόπουλος, Αθήνα 1989.
- Λαζάρης, Β. Κ. (εισαγ. – σημειώσεις), «Εισαγωγή», στο Ευγένιος Βούλγαρης, *Σχεδιάσμα περί της ανεξιθρησκείας ήτοι περί της ανοχής των ετεροθρήσκων*, Αθήνα 2001.
- Μητσού, Μαριλίτσα, «Επιλογικό Σημείωμα. Ο Σαδίκης και η Ειμαρμένη του», στο Βολταίρου, *Τα Περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένη. Μια μετάφραση του 1819 από τον Δ.Ν.Ισκεντέρη*, φιλ.επιμ.: Μ. Μητσού, Αθήνα 1991.
- Μοντεσκιέ, *Περσικές επιστολές*, μτφ: Νίκη Μολφέτα, Αθήνα 1996, α' έκδ. στα γαλλ.: 1721.
- Μπλόμ, Φίλιπ, *Οι Εγκυκλοπαιδιστές*, μτφ: Λ. Καρατζάς, Αθήνα 2005, α' έκδ. στα γαλλ.: 2004.
- Mortier, Roland, *Φώτα του Ευρωπαϊκού 18^{ου} αιώνα*, μτφ: Γιώργος Τόλιας, Αθήνα 2003.
- Mounin, Georges, *Οι ωραίες άπιστες*, Αθήνα 2003, α' έκδ.: στα γαλλ.: 1994.
- Πατρινέλης, Χ. Γ., *Το Ελληνικό Βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία: περιλήψεις μαθημάτων*, Α.Π.Θ. Θεσ/νίκη 1989.
- Reynolds, L.D., & Wilson, N.G., *Αντιγραφείς και Φιλολόγοι. Το ιστορικό της παράδοσης των κλασικών κειμένων*, μτφ: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, Αθήνα 1981.
- Σφοϊνή, Αλεξάνδρα, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι στα ελληνικά. 15^{ος}-17^{ος} αιώνας. Ιστορική προσέγγιση του μεταφραστικού φαινομένου*, πρ: Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα 2003.
- Σφοϊνή, Αλεξάνδρα, «Μεταφράσεις και λεξικά του Ελληνικού Διαφωτισμού. Γαλλική γλωσσομάθεια, πολιτισμικές μεταφορές και διαμόρφωση του λεξιλογίου», στο Γρ. Σκλαβενίτης και Κων/νος Σταΐκος (επιμ), *Το Έντυπο ελληνικό βιβλίο. 15^{ος} – 19^{ος} αιώνας*. Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου. Δελφοί, 16 – 20 Μαΐου 2001, Αθήνα 2004.
- Ταμπάκη, Άννα, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα 2004.
- Ταμπάκη, Άννα, «Το ζήτημα των μεταφράσεων στο 18^ο αιώνα», στο *Ζητήματα ιστορίας των Νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Θεσ/νίκη 1994, σ. 89-106).
- Ταμπάκη, Άννα, «Η μεταφραστική στρατηγική του Ρήγα στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα 2004, σ. 167 – 205.
- Τωμαδάκης, Βασίλειος Φρ., *Γεώργιος Σερούιος (ή Σέρβιος) Βίος και έργον*, Αθήνα 1977.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000085 785